

ABŞ İQTİSADİYYATI

Ümumi cizgilər

ABŞ İQTİSADIYYATI

Ümumi cizgilər

- 2 Davamlılıq və dəyişkənlik
- 6 ABŞ iqtisadiyyatı necə işləyir
- 20 ABŞ iqtisadiyyatı: qısa tarixçə
- 40 Kiçik biznes və səhmdar cəmiyyəti
- 54 Aksiyalar, istehlak malları və bazarlar
- 66 Hökumətin iqtisadiyyatda rolu
- 83 Pul və maliyyə siyasəti
- 98 Amerikanın kənd təsərrüfatı: onun dəyişkən mahiyyəti
- 110 Amerikada işçi qüvvəsi: işçilərin rolu
- 128 Xarici ticarət və global iqtisadi siyasətlər
- 146 Sözdər: iqtisadiyyatdan o yanda
- 149 İqtisadi terminlər lüğəti

Bu kitab ABŞ Dövlət Departamenti üçün «Wall Street Journal» qəzetinin sabiq redaktoru və müxbiri Kristofer Konte tərəfindən, həmin qəzetin sabiq müxbiri Albert R. Karrla birlikdə hazırlanmışdır. 1981-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq ABŞ İnformasiya Agentliyi tərəfindən bir neçə dəfə nəşr edilən bu kitabın indiki nəşri yenidən nəzərdən keçirilmiş və ona əlavələr edilmişdir.

İcraçı redaktor:

Corc Klak

Redaktor:

Ketlin E. Huq

Bədii redaktor:

Barbara Xonq

İllüstrasiyalar:

Liza Menning

ABŞ Dövlət Departamenti

Beynəlxalq İnformasiya

Proqramları İdarəsi

<http://usinfo.state.gov>

Kitab «İnam» Plüralizm
Mərkəzində tərcümə olunub.
www.inamcfp.org

Tərcüməçi:

Tehran Vəliyev

Redaktor:

Vahid Qazi

Operator:

Səbinə Bayramova

Korrektor:

Kəmalə Cəfərova

FƏSİL 1

DAVAMLILIQ VƏ DƏYİŞKƏNLİK

4

BİRLƏŞMİŞ ŞTATLAR 21-ci əsrə hər vaxt olduğundan daha böyük və bir çox cəhətdən xeyli uğurlu iqtisadiyyatla daxil olmuşdur. Bu iqtisadiyyat 20-ci əsrin birinci yarısında təkcə iki dünya müharibəsinin və qlobal tənəzzülün törətdiyi çətinliklərə tab gətirməklə qalmamış, əsrin ikinci yarısında Sovet İttifaqı ilə 40 illik «soyuq müharibə»nin doğurduğu bir sıra təhdidlərdən tutmuş kəskin inflyasiya, yüksək işsizlik səviyyəsi və dövlət büdcəsində nəhəng kəsirlərlə mübarizəyə qədər bir çox ciddi problemlərin öhdəsindən gələ bilmişdir. Nəhayət, 90-cı illərdə ölkə əhalisi iqtisadi rahatlıq dövrünə qədəm qoymuşdur: qiymətlər sabitləşmiş, işsizlik səviyyəsi son otuz il ərzində ən aşağı həddə düşmüş, fond birjaları misli görünməmiş yüksəliş keçirmişdir.

1998-ci ildə Amerikanın ümumi daxili məhsul istehsalının – mal və xidmətlərin ümumi buraxılışının həcmi 8,5 trilyon dolları aşmışdır. Birləşmiş Ştatlar dünya əhalisinin 5%-dən də azına sahib olsa da, dünyada istehsal olunan ümumi məhsulun 25%-dən çoxu onun payına düşür. Dünyadakı ən böyük iqtisadiyyata malik ikinci ölkə olan Yaponiyada istehsal həcmi bunun yarısına bərabərdir. Bununla yanaşı, Yaponiyanın və dünyanın digər dövlətlərinin iqtisadiyyatları 1990-cı illərdə artım sürətinin aşağı düşməsi və eləcə də digər problemlərlə mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldığı halda, Amerika iqtisadiyyatı öz tarixində ən uzunmüddətli, arasıkəsilməz yüksəliş dövrünü yaşamaqdadır.

Buna baxmayaraq, ABŞ iqtisadiyyatı əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, 21-ci əsrin əvvəlində də dərin iqtisadi dəyişikliklərə məruz qalmaqdadır. Hesablama texnikası, telekommunikasiya və bioloji elmlər sahəsində baş verən yeniliklər amerikalıların iş və əyləncə tərzinə güclü təsir göstərmişdir. Eyni zamanda, Sovet İttifaqında və Şərqi Avropada kommunizmin süquta uğraması, Qərbi Avropanın artmaqda olan iqtisadi qüdrəti, Asiyada güclü iqtisadiyyatların meydana çıxması, Latın Amerikası və Afrikada iqtisadi imkanların genişlənməsi, biznes və maliyyə qurumlarının global səviyyədə inteqrasiyasının güclənməsi yeni imkanlar açmaqla bərabər müəyyən risklər də doğurmuşdur. Bütün bu dəyişikliklər amerikalıları öz iş yerlərinin təşkilindən tutmuş iqtisadiyyatda dövlətin roluna qədər hər şeyi yenidən nəzərdən keçirməyə vadar etmişdir. Bəlkə də elə buna görə işçilərin bir çoxu öz cari statuslarından məmnun olsa da, gələcəyə o qədər də əminliklə baxmır.

Ölkə iqtisadiyyatı da bəzi davamlı və uzunmüddətli dəyişikliklərlə üzləşmişdir. Amerikalıların çoxu iqtisadi təhlükəsizliyə nail olsa, bəziləri böyük var-dövlət qazansa da, onların bir qismi, xüsusilə də tənha qadınlar və onların övladları yoxsul vəziyyətdə yaşamaqda davam edirlər. Var-dövlətin bölüşdürülməsindəki qeyri-bərabərlik bəzi ölkələrdəki qədər çox dərin olmasa da, onların çoxundakından daha genişmiqyaslıdır. Ətraf mühiti mühafizənin keyfiyyəti başlıca problem olaraq qalır. Xeyli sayda amerikalı tibbi sığortadan məhrumdur. II Dünya müharibəsindən sonra uşaq doğumundakı canlanma dövründə doğulanların yaşlanması 21-ci əsrin əvvəllərində əhalinin pensiyasına, tibbi və sosial sığorta sistemlərinə vergi qoyulacağını vəd edir. Qlobal iqtisadi inteqrasiya da bir sıra üstünlüklərlə yanaşı, bəzi geriləmələrə də səbəb olmuşdur. Xüsusilə də ənənəvi istehsal sənayesi sahələri tənəzzülə uğramış, ABŞ digər ölkələrlə ticarətdə böyük həcmdə və sanki aradan qaldırılmayacaq dərəcədə malik olmuşdur.

Davamlı yüksəliş boyu ölkə iqtisadi məsələlərə yanaşmada bəzi əsas prinsiplərə riayət etmişdir. Bunlardan birincisi və ən

mühümü odur ki, Birləşmiş Ştatlar «bazar iqtisadiyyatı» ölkəsi olaraq qalmışdır. Amerikalılar buna inanmaqda davam edirlər ki, hansı malların istehsal edilməsi və istehsal olunmuş mallara hansı qiymətin qoyulması dövlət və yaxud güclü özəl maraqlar tərəfindən deyil, milyonlarla müstəqil alıcı və satıcı arasındakı alqı-satqı prosesində müəyyən edildikdə iqtisadiyyat ümumən daha yaxşı işləyir. Onlar inanırlar ki, azad bazar iqtisadiyyatı sistemində qiymətlər şeylərin həqiqi dəyərini daha doğru əks etdirir və beləliklə də iqtisadiyyatı daha çox tələb olunan mallar istehsal etməyə daha yaxşı yönləndirir.

Azad bazarın iqtisadi səmərəliliyi artırdığına inanmaqla yanaşı, amerikalılar həm də ona öz siyasi dəyərlərinin – xüsusilə də fərdi azadlığa və siyasi plüralizmə sədaqət və gücün hədsiz dərəcədə bir əldə cəmləşməsinə yol verilməməsi kimi siyasi dəyərlərin inkişafına rəvac verən başlıca vasitə kimi baxırlar. Həqiqətən də hökumət rəhbərləri 1970, 1980 və 1990-cı illərdə aviasiya, dəmir yolu, yükdaşıma şirkətləri, banklar, telefon birlikləri və hətta elektrik müəssisələrinin fəaliyyətinin bazar rəqabətindən kənar tənzimlənməsini nəzərdə tutan qanunları ləğv etməklə bazar iqtisadiyyatına nə qədər sədaqətli olduqlarını bir daha nümayiş etdirdilər. Onlar həmçinin başqa ölkələrə də öz iqtisadiyyatlarında bazar prinsipləri əsasında islahatlar aparmaları üçün ciddi təzyiq göstərdilər.

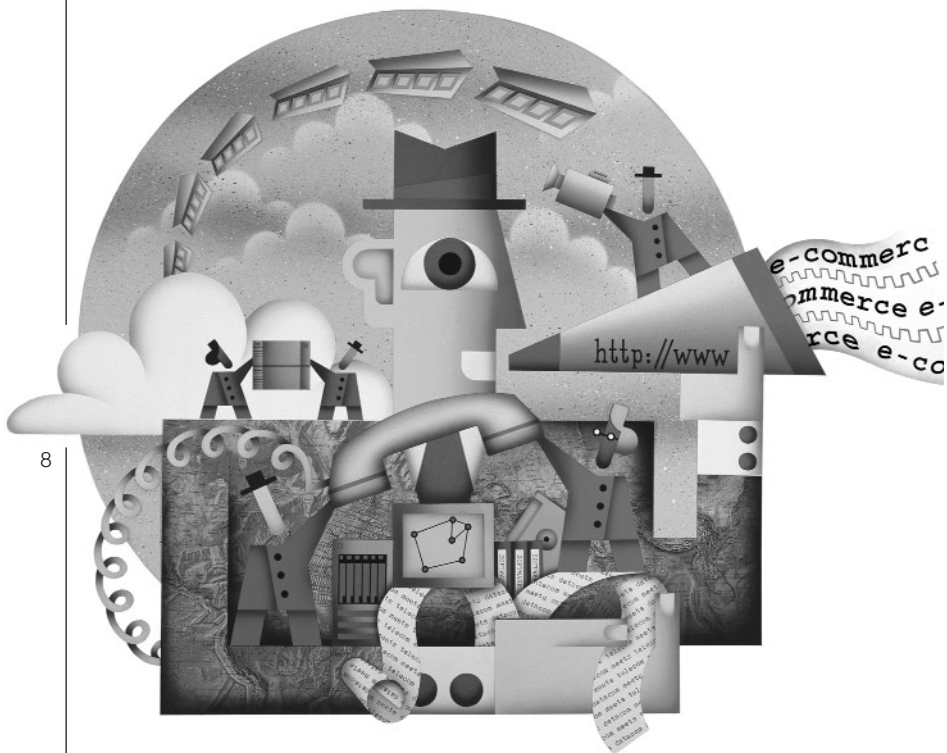
Buna baxmayaraq, amerikalıların «sərbəst sahibkarlıq» ideyasına möhkəm inancları dövlətin aparıcı rolunu tamamilə istisna etmir. Amerikalılar bəzən dövlətə öz inkişafında hədsiz dərəcədə güclənərək bazar vasitələrini inkar edə biləcək şirkətləri ləğv edən və yaxud onların fəaliyyətini tənzimləyəcək bir vasitə kimi baxırlar. Onlar təhsildən tutmuş ətraf mühitin mühafizəsinədək özəl iqtisadiyyatın diqqətindən kənarda qalan məsələləri dövlətə etibar edirlər. Bazar prinsiplərini müdafiə etmələrinə baxmayaraq, amerikalılar bəzən yeni sənaye sahələrinin inkişaf tapmasında, bəzən isə hətta Amerika şirkətlərinin rəqabətdən qorunmasında da dövlətdən istifadə edirlər.

Ayrı-ayrı vaxtlarda tənzimləməyə ziddiyyətli münasibət bəslənilməsi göstərir ki, amerikalılar çox vaxt dövlətin iqtisadiyyatda müvafiq rolu ilə razılaşmırlar. Ümumiyyətlə, 1930-cu illərdən 1970-ci illərə kimi dövlət xeyli güclənmiş və iqtisadiyyata daha aqressiv şəkildə müdaxilə etmişdir. Ancaq 1960 və 1970-ci illərdə meydana çıxan iqtisadi çətinliklər amerikalılarda bir çox sosial və iqtisadi məsələlərin həlli ilə bağlı dövlətin bacarığına şübhə oyatmışdır. Müvafiq olaraq yaşlılar üçün pensiya və tibbi sığortanı təmin edən sosial təminat və tibbi qayğı sistemləri də daxil olmaqla başlıca sosial proqramlar bu yenidən nəzərdən keçirmə dövrünü yaşamışdır. Lakin federal hökumətin böyüməsi 1980-ci illərdə zəifləməyə başlamışdır.

Amerikalıların pragmatizmi və çevikliyi qeyri-adi dərəcədə dinamik iqtisadiyyatla nəticələnmişdir. Dəyişkənlik istər maddi zənginlik, istər texnoloji yenilik, istərsə də digər ölkələrlə ticarətin artması nəticəsində meydana çıxmasından asılı olmayaraq Amerikanın iqtisadi tarixində daim mövcud olmuşdur. Nəticədə vaxtı ilə tamam aqrar sayılan bir ölkə bu gün 100 və yaxud 50 il bundan əvvəlkinə nisbətən müqayisədilməz dərəcədə şəhərləşmiş, xidmət sahələri ənənəvi istehsal sahələri qədər vacib əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bəzi sənaye sahələrində kütləvi istehsal daha xüsusi məhsulların istehsalına yol açmış, fərqli və fərdi sifarişə uyğun məhsulların əhəmiyyətini önə çəkmişdir. İri korporasiyalar bir-birinə qovuşmuş, kiçik şirkətlərə parçalanmış və müxtəlif yollarla yenidən təşkil olunmuşdur. 20-ci əsrin ortalarında mövcud olmayan yeni sənaye sahələri və şirkətlər indi ölkənin iqtisadi həyatında başlıca rol oynayır. İndi işəgötürənlər daha az aqalıq iddiasına düşür, işçilər isə özlərinə daha çox güvənirlər. Getdikcə hökumət və biznes liderləri ölkənin gələcək iqtisadi uğurlarını təmin etmək naminə yüksək ixtisaslı, çevik işçi qüvvəsi yetişdirməyin əhəmiyyətini daha yaxşı anlaşırlar.

Bu kitab Amerika iqtisadiyyatının necə işlədiyini təhlil edir və onun necə inkişaf etdiyini araşdırır. O, 2-ci fəsildəki geniş girişlə başlayır. 3-cü fəsildə müasir Amerika iqtisadiyyatının inkişaf tarixi təsvir edilir. Növbəti, 4-cü fəsildə kiçik biznes müəssisəsindən tutmuş müasir korporasiyaya qədər biznes strukturlarının müxtəlif formaları müzakirə edilir. 5-ci fəsildə fond birjalrı və digər maliyyə bazarlarının ölkə iqtisadiyyatındakı rolu izah olunur. Sonrakı iki fəsil dövlətin iqtisadiyyatdakı roluna həsr olunmuşdur: 6-cı fəsil dövlətin azad müəssisələri formalaşdırdığı və tənzimlədiyi bir çox yolları şərh edir; 7-ci fəsil isə qiymət sabitliyinə, iqtisadi yüksəlişə və işsizliyin aşağı səviyyədə qalmasına nail olmaq üçün dövlətin ümumi iqtisadi fəallıq tempini necə idarə etməyə çalışdığını göstərir. 8-ci fəsil aqrar sektoru və Amerikanın fermer siyasətinin təkamülünü təhlil edir. 9-cu fəsildə Amerika iqtisadiyyatında əməyin rolunun dəyişməsi nəzərdən keçirilir. Nəhayət, 10-cu fəsildə ticarət və beynəlxalq iqtisadi məsələlərlə bağlı çağdaş Amerika siyasətlərinin inkişafı təsvir olunur.

Bu fəsillərdən də aydın olacağı kimi, amerikalıların azad bazar iqtisadiyyatına sədaqəti, hətta bu ölkə iqtisadiyyatının hələ də inkişafda olan bir iş kimi qalmasına baxmayaraq, 21-ci əsrin əvvəlində də davam etməkdədir.

8

FƏSİL 2

ABŞ İQTİSADİYYATI NECƏ İŞLƏYİR

Hər bir iqtisadi sistemdə sahibkarlar və menecerlər mal və xidmətləri istehsal etmək və satmaq üçün təbii ehtiyatları, əməyi və texnologiyanı bir araya gətirirlər. Ancaq müxtəlif elementlərin təşkil və istifadə olunduğu bu üsul həm də həmin ölkənin siyasi ideallarını və onun mədəniyyətini əks etdirir.

Birləşmiş Ştatların iqtisadiyyatını çox vaxt «kapitalist iqtisadiyyatı» adlandırırlar: bu termin 19-cu əsrdə alman iqtisadçısı və sosial nəzəriyyəçisi Karl Marks tərəfindən irəli sürülmüş və kiçik bir insan qrupunun çox böyük həcmdə pula və kapitala nəzarət etdiyi, ən mühüm iqtisadi qərarlar çıxardığı sistemə aid edilmişdir. Marks kapitalist iqtisadiyyatını siyasi sistemin daha güclü rol oynadığı «sosialist iqtisadiyyatı» formaları ilə qarşılaşdırmışdır. Marks və onun ardıcıllarının fikrincə, kapitalist iqtisadiyyatı sistemində bütün hakimiyyət öz mənfəətlərini maksimum artırmaq məqsədi güdən varlı biznesmenlərin əlində cəmləşir, sosialist iqtisadiyyatı isə, çox güman ki, öz mənfəətindən daha çox, məsələn, cəmiyyət resurslarının bərabər bölüşdürülməsi kimi siyasi məqsədlərə meylli dövlətin nəzarətinin daha güclü olması ilə xarakterizə ediləcəkdir.

Son dərəcə bəsit şəkildə təqdim olunan bu kateqoriyaların hər birində müəyyən həqiqət elementləri mövcud olsa da, onlar bugünkü realıqdan çox uzaqdır. Marksın təsvir etdiyi bu cür çılpaq kapitalizm hətta mövcud olsaydı belə, o, artıq çoxdan – Birləşmiş Ştatlarda və digər ölkələrdə mövcud hökumətlərin gücün bir əldə cəmləşməsinə məhdudlaşdırmaq üçün iqtisadiyyata müdaxilə etməyə, özəl kommersiya maraqlarının diqqətindən kənarda qalan bir çox sosial problemləri həll etməyə başladığı vaxtlardan yoxa çıxmış olmalıdır. Bu səbəbdən Amerika iqtisadiyyatını, bəlkə də, «qarışıq iqtisadiyyat» – özəl müəssisələrlə yanaşı, dövlətin də mühüm rol oynadığı iqtisadiyyat adlandırmaq daha doğru olar.

Amerikalılar azad sahibkarlığa olan inanclarını dövlət idarəçiliyinə olan inanclarından ayıran xəttin məhz haradan keçməsi barədə çox vaxt ümumi rəyə gələ bilməsələr də, onların inkişaf etdirdikləri qarışıq iqtisadiyyat son dərəcə uğurlu olmuşdur.

ABŞ iqtisadiyyatının əsas tərkib hissələri

Hər bir ölkə iqtisadiyyatının ən birinci tərkib hissəsi onun təbii ehtiyatlarıdır. Birləşmiş Ştatlar mineral resurslarla və əkinə yararlı münbit torpaqlarla zəngindir və ona mülayim iqlim şəraiti bəxş edilmişdir. O, həmçinin Atlantik və Sakit okean suları, eləcə də Meksika körfəzi ilə əhatə olunmuşdur. Burada kontinenti kəsib keçən çaylar axır və Böyük göllər – Kanada ilə ABŞ sərhədi boyu yerləşən beş böyük göl əlavə naviqasiya imkanları

yaradır. Bu geniş su yolları uzun illər ölkə iqtisadiyyatının yüksəlişinin formalaşmasına və ABŞ-in əlli müstəqil ştatının vəhid iqtisadi məkan daxilində birləşməsinə böyük yardım göstərmişdir.

Amerika iqtisadiyyatının ikinci tərkib hissəsi təbii ehtiyatları hazır məhsula çevirən əmək ehtiyatları – işçi qüvvəsidir. İşçilərin kifayət qədər olması, ən vacibi isə onların məhsuldarlığı iqtisadiyyatın sağlam inkişafına səbəb olmuşdur. Tarix boyu Amerika Birləşmiş Ştatlarının işçi qüvvəsi sürətlə artmış, bu da, öz növbəsində, artıq sabit sürətdə genişlənən iqtisadiyyatın inkişafını daha da gücləndirmişdir. I Dünya müharibəsindən bir qədər sonrayadək amerikalı işçilərin çoxunu avropalı mühacirlər, onların bilavasitə nəsiləri və yaxud əcdadları qul kimi Amerikaya gətirilən afro-amerikalılar təşkil etmişdir. 20-ci əsrin əvvəllərində çox sayda asiyalı Amerikaya köçmüş, sonrakı illərdə isə Latin Amerikasından olan mühacirlər bu ölkəyə gəlməyə başlamışdır.

Doğrudur, bəzi dövrlərdə Birləşmiş Ştatlar yüksək səviyyədə işsizlik problemləri ilə üzləşmiş, bəzi vaxtlar isə iş yerləri qıtlıq təşkil etmişdir, amma iş yerləri çoxaldıqca mühacirlər ölkəyə gəlməkdə davam etmişdir. Çox vaxt yerli, məskunlaşmış işçilərdən müəyyən qədər az əməkhaqqına işləməyə razı olan mühacirlər ümumən burada rifaha nail olmuş, öz ölkələrindəkindən xeyli çox qazanc əldə etmişlər. Ölkə də, öz növbəsində, daha da çiçəklənmiş və beləliklə, iqtisadiyyat yeni-yeni mühacirləri qəbul edə biləcək dərəcədə sürətlə böyümüşdür.

Mövcud əməyin keyfiyyəti – insanların nə qədər böyük həvəslə işləmək istəmələri və onların nə qədər ixtisaslı olmaları ölkənin iqtisadi uğur qazanması üçün ən azı işçi qüvvəsinin kifayət sayda olması qədər vacib əhəmiyyət kəsb edir. Birləşmiş Ştatların yarandığı ilk günlərdə sərhəd həyatı (ABŞ məskunlarının kontinentin içərilərinə doğru irəliləyərkən yaşadıkları həyat – *tərc.*) insanlardan gərgin işləməyi tələb edirdi və protestant işgüzarlığı kimi tanınan işçi etikası bu xisləti daha da gücləndirmişdir. Texniki və peşə təlimi də daxil olmaqla, təhsilə ciddi fikir verilməsi hər şeyi sınaqdan keçirmək və dəyişdirmək arzusu qədər Amerikanın iqtisadi uğurlarına böyük yardım göstərmişdir.

İşçi qüvvəsinin mobilliyi də Amerika iqtisadiyyatının dəyişkən şəraitlərə uyğunlaşma qabiliyyəti üçün çox mühüm əhəmiyyət daşıyırmışdır. Mühacirlər Şərq sahili regionunda əmək bazarlarını dolduranda işçilərin bir çoxu ölkənin içərilərinə, xüsusilə də haçansa becəriləcəyini gözləyən əkinəyararlı münbit torpaqlara doğru irəliləmişdir. Şimalda, sənaye şəhərlərində mövcud olan iqtisadi imkanlar isə eyni qayda ilə cənubda fermer təsərrüfatlarında çalışan qara amerikalıları 20-ci əsrin birinci yarısında özünə cəlb etmişdir.

Əməyin – işçi qüvvəsinin keyfiyyəti ən mühüm məsələ olaraq qalır. Bu gün amerikalılar «insan kapitalı»nı çağdaş, yüksək texnologiyaya məxsus çoxsaylı sənaye sahələrində uğurun başlıca açarı hesab edirlər. Bu səbəbdən hökumət liderləri və biznes rəsmiləri kompüter və telekommunikasiya kimi ən yeni sənaye sahələrində tələb edilən çevik ağla və yüksək adaptasiya qabiliyyətinə malik işçilər yetişdirmək üçün təhsil və təlimin əhəmiyyətini xüsusilə vurğulayırlar.

Lakin təbii ehtiyatlar və işçi qüvvəsi hər bir iqtisadi sistemin yalnız bir qismini təşkil edir. Bu resurslar mümkün olduğu qədər səmərəli şəkildə təşkil olunmalı və yönəldilməlidir. Amerika iqtisadiyyatında menecerlər bu funksiyayı bazardan aldıkları siqnallara uyğun olaraq icra edirlər. Amerikada ənənəvi idarəetmə strukturu yuxarıdan-aşağıya əmr zəncirinə əsaslanır: hakimiyyət idarə heyətinə daxil olan və bütün biznesin qaydasında və səmərəli işləməsinə nəzarət edən icraçı rəhbərdən başlayaraq təsisatın müxtəlif sahələrinin əlaqələndirilməsinə cavabdeh olan ayrı-ayrı aşağı menecment səviyyələrindən keçir və ən aşağıda mağaza müdiri və yaxud sex rəisinə qədər davam edir. Müxtəlif vəzifələr müxtəlif bölmələr və işçilər arasında bölüşdürülür. 20-ci əsrin əvvəllərində Amerikada bu ixtisaslaşma və ya əmək bölgüsü sistematik təhlillərə əsaslanan «elmi menecment» adlandırılırdı.

Bir çox müəssisələr bu gün də bu ənənəvi struktur əsasında fəaliyyət göstərməkdə davam etsə də, bəziləri menecment məsələsinə fərqli gözlə baxmağa başlamışdır. Güclü global rəqabətlə üzləşən Amerika biznesi xüsusilə də ixtisaslı işçilər çalışdıran və öz məhsullarını sürətlə istehsal etməli, çeşidini dəyişdirməli və satmalı olan yüksək texnologiyaya malik sənaye sahələrində daha çevik təşkilat strukturları axtarır. Bu səbəbdən bir çox şirkətlər öz təşkilat strukturlarını «döyüb əzmış», menecerlərinin sayını azaltmış və bir çox rəhbər işçisini disiplinlərarası işçi qruplarına göndərmişdir.

Menecerlər və ya işçi qrupları nə isə bir şey istehsal etməmişdən əvvəl, əlbəttə ki, hər hansı bir riskli biznes strukturu kimi təşkil olunmalıdır. Birləşmiş Ştatlarda korporasiya yeni bir biznes işinə başlamaq və mövcud olanı genişləndirmək üçün lazım olan fondların toplanılmasında ən səmərəli mexanizm kimi sınaqdan yaxşı çıxmışdır. Korporasiya səhmdarlar kimi tanınan və müəyyən qayda və qanunlar kompleksi ilə idarə olunaraq biznes müəssisəsini formalaşdıran sahibkarların könüllü birliyi.

Korporasiyalar istehsal edəcəkləri mallar və xidmətlər üçün lazım olan resursları əldə edə bilməkdən ötrü maliyyə ehtiyatlarına malik olmalıdır. Onlar öz aksiyalarını (öz aktivlərindəki səhm paylarını) və ya istiqraz vəərəqələrini (uzunmüddətli pul borclarını) sığorta şirkətlərinə, banklara, pensiya fondlarına, ayrı-ayrı fərdlərə və digər investirlərə satmaqla lazım olan kapi-

talın həcmi ni xeyli genişləndirirlər. Bəzi institutlar, xüsusilə də banklar korporasiyalara və ya digər müəssisələrə birbaşa pul borc verirlər. Federal və ştat hökumətləri bu maliyyə sisteminin təhlükəsizliyini və möhkəmliyini təmin etmək və investorların ətraflı məlumat əsasında qərar çıxara bilmələri üçün azad informasiya axınıni gücləndirmək məqsədilə müfəssəl qanunlar və tənzimləmə sistemi işləyib hazırlamışlar.

Daxili məhsul artımı bir ildə istehsal olunan mal və xidmətlərin ümumi həcmi ilə ölçülür. ABŞ-da bu göstərici sürətlə artır: 1983-cü ildə 3,4 trilyon dollardan çox olan bu göstərici 1990-cı ildə təxminən 8,5 trilyon dollara qədər yüksəlmişdir. Bu rəqəmlər iqtisadiyyatın sağlamlıq dərəcəsini müəyyən etməyə imkan versə də, ölkə rifahının heç də bütün aspektlərini dəyərləndirmək üçün kifayət etmir. Daxili məhsul artımı iqtisadiyyatın istehsal etdiyi mal və xidmətlərin bazar dəyərini göstərir, ancaq o, xalqın yaşayış səviyyəsinin keyfiyyətini ölçmür. Məsələn, fərdi səadət və ya təhlükəsizlik, yaxud təmiz ətraf mühit və möhkəm sağlamlıq kimi bir çox vacib göstəricilər onun fəaliyyət dairəsindən kənarda qalır.

Qarışıq iqtisadiyyat: bazarın rolu

Deyildiyi kimi, ABŞ iqtisadiyyatı ona görə qarışıq iqtisadiyyatdır ki, həm özəl biznes, həm də dövlət onda mühüm rol oynayır. Həqiqətən də Amerikanın iqtisadi tarixində ən uzun sürən bəzi mübahisələr məhz ictimai və özəl sektorların müvafiq rolları ilə bağlı olmuşdur.

Amerikanın azad sahibkarlıq sistemi özəl biznes sahibkarlığına xüsusi önəm verir. Özəl biznes mal və xidmətlərin çoxunu istehsal edir və demək olar ki, ümummillə məhsul istehsalının üçdə ikisi ayrı-ayrı insanların fərdi istifadəsinə sərf olunur (qalan üçdə bir hissə isə dövlət və özəl biznes tərəfindən alınır). İstehlakçının rolu o qədər böyükdür ki, bəzən ölkə, faktiki olaraq, «istehlakçı iqtisadiyyat» ölkəsi kimi xarakterizə edilir.

Özəl sahibkarlığa bu qədər xüsusi önəm verilməsi qismən amerikalıların fərdi azadlığa olan inanclarından doğur. Ölkə yarandığı dövrdən amerikalılar hədsiz dövlət hakimiyyətindən çəkinmişlər və bu səbəbdən də dövlətin fərd üzərində hakimiyyətini, o cümlədən onun iqtisadi sahədə rolunu məhdudlaşdırmağa çalışmışlar. Bundan əlavə, əhali arasında belə bir inam hökm sürmüşdür ki, özəl sahibkarlığa əsaslanan iqtisadiyyat möhkəm dövlət sahibkarlığına əsaslanan iqtisadiyyatdan daha səmərəli fəaliyyət göstərə bilər.

Nə üçün? Amerikalılar inanırlar ki, iqtisadi qüvvələrin əl-qolu bağlı olmayanda mal və xidmətlərin qiymətini təklif və

tələb müəyyənləşdirir. Qiymətlər isə, öz növbəsində, biznes sahələrinin nəyi istehsal etməli olduqlarını bildirir; əgər insanlar iqtisadiyyatın istehsal etdiyi məhsullara nisbətən xüsusi mallara daha çox maraq göstərsə, onda malların qiyməti qalxır. Bu da yeni və digər şirkətlərin diqqətini cəlb edir və həmin malların istehsalına başlamaqla daha çox mənfəət qazanacaqlarını anlamalarına imkan yaradır. Digər tərəfdən, əgər insanlar istehsal olunmuş mallara daha az maraq göstərilərsə, qiymətlər aşağı düşür və nəticədə rəqabətə davam gətirməyən malların istehsalı dayandırılır, yaxud fərqli məhsulların istehsalına başlanır. Bu sistem «bazar iqtisadiyyatı» adlandırılır. Sosialist iqtisadiyyatı isə əksinə, dövlət sahibkarlığının daha güclü olması və mərkəzdən planlaşdırma ilə xarakterizə edilir. Amerikalıların əksəriyyəti sosialist iqtisadiyyatının mahiyyət etibarı ilə o qədər də səmərəli olmadığına əmindir, çünki vergi daxilolmalarına əsaslanan dövlət özəl biznes qədər qiymət siqnallarına qarşı diqqətəil və yaxud bazar qüvvələrinin irəli sürdüyü disiplinlərə qarşı həssas deyil.

Ancaq azad sahibkarlığa da müəyyən məhdudiyyətlər qoyulur. Amerikalılar həmişə bu əqidədə olmuşlar ki, bəzi xidmətlər özəl müəssisələrə nisbətən ictimai təsisatlar tərəfindən daha yaxşı yerinə yetirilə bilər. Məsələn, ABŞ-da dövlət ədliyyə, təhsil (çox sayda özəl məktəb və təlim mərkəzlərinin olmasına baxmayaraq), yol sistemi, sosial statistika və milli müdafiə sahələrinə birbaşa məsuliyyət daşıyır. Bundan əlavə, qiymət sisteminin işləmədiyi hallarda situasiyanı qaydasına salmaq üçün tez-tez dövlətdən iqtisadiyyata müdaxilə etməsi xahiş olunur. O, məsələn, «təbii inhisarlar»ı tənzimləyir, son dərəcə güclənərək bazar qüvvələrini üstələyən digər biznes strukturlarına nəzarət etmək və ya onların fəaliyyətinə son qoymaq üçün antiinhisar qanunlarından istifadə edir. Dövlət, həmçinin, bazar qüvvələrinin fəaliyyətindən kənarda qalan məsələlərlə məşğul olur. O, öz şəxsi həyatlarında qarşılaşdıqları problemlərə və yaxud iqtisadi çevrilişlər nəticəsində işlərini itirdiklərinə görə özlərini dolandırma bilməyənləri sosial təminat və işsizlik müavinətləriylə təmin edir; yaşlılar və yoxsulluq içərisində yaşayanlar üçün tibbi sığortalara dəyərindən çox hissəsini ödəyir; atmosfer və su hövzələrinin çirkləndirilməsini məhdudlaşdırmaq məqsədilə özəl sənaye sahələrinin fəaliyyətini tənzimləyir və istənilən özəl müəssisə üçün son dərəcə bahalı olan kosmosun fəthində aparıcı rol oynayır.

Qarışıq iqtisadiyyat sistemində fərdlər iqtisadiyyata yalnız istehlakçı kimi öz seçimlərini etməklə deyil, həm də ölkənin iqtisadi siyasətini formalaşdıran rəsmi şəxslərin seçkisində iştirak etməklə də yardım edə bilirlər. Son illər istehlakçılar seçkilərdə müəyyən sənaye praktikaları nəticəsində məhsulun təhlükəsizliyi, ətraf mühitin çirklənməsi və əhəlinin potensial sağlamlıq riskləri ilə üzləşməsiylə bağlı narazılıqlarını əks etdirmişlər; buna

cavab olaraq dövlət istehsalçıların maraqlarını müdafiə edən agentliklər yaratmış və ümumi ictimai sağlamlıq sistemini gücləndirmişdir.

ABŞ iqtisadiyyatı eləcə də digər yollarla dəyişmişdir. Əhali və işçi qüvvəsi böyük axınla fermer təsərrüfatlarından şəhərlərə, tarlalardan fabrik-zavodlara və xüsusilə də xidmət sənayesi sahələrinə üz tutmuşdur. Bugünkü iqtisadiyyatda fərdi və sosial xidmət təchizatçıların sayı kənd təsərrüfatı və sənaye məhsulları istehsalı ilə məşğul olanların sayından qat-qat çoxdur. Statistik məlumatların da göstərdiyi kimi, son əsrdə iqtisadiyyat inkişaf edərək kompleks şəkil aldıqca özü üçün işləməkdən özgələri üçün işləməyə doğru uzunmüddətli kəskin dönüş yaranmışdır.

Dövlətin iqtisadiyyatda rolu

İqtisadiyyatın formalaşması üçün lazım olan qərarların çoxunu istehlakçılar və istehsalçılar versə də, dövlət fəaliyyəti ABŞ iqtisadiyyatında ən azı dörd sahədə güclü təsirə malikdir.

Stabilitet və artım. Ən vacibi budur ki, federal hökumət stabil artım tempini, yüksək məşğulluq səviyyəsini və qiymətlərin sabitliyini qoruyub saxlamaq üçün ümumi iqtisadi fəaliyyətin sürətini yönləndirir. Xərc və vergi normalarını tənzimləməklə (maliyyə siyasəti) və yaxud pul ehtiyatlarını idarə etmək və kreditlərdən istifadəyə nəzarət etməklə (pul siyasəti) dövlət qiymət və məşğulluq səviyyələrinə təsir göstərən proseslərdə iqtisadi artım sürətini zəiflədə və ya gücləndirə bilər.

1930-cu illərdəki Böyük depressiyadan sonra uzun illər davam edən tənəzzül – zəif iqtisadi artım və yüksək işsizlik səviyyəsi ən böyük iqtisadi təhlükələr kimi dəyərləndirilmişdir. Bu tənəzzül təhlükələri ən ciddi şəkildə alanda dövlət öz vəsaitlərini daha çox xərcləməklə və vergiləri azaltmaqla iqtisadiyyatı gücləndirməyə çalışmışdır; bu isə istehlakçıların daha çox xərclənməsinə və bu yolla pul ehtiyatlarının sürətlə artmasına səbəb olmuş və nəticədə dövləti daha çox xərcləməyə məcburlandırmışdır. 1970-ci illərdə qiymətlərin – xüsusilə də enerji sahəsində – durmadan artması ciddi inflyasiya – bütün qiymət səviyyələrinin yüksəlməsi üçün böyük təhlükə yaratmışdı. Bu səbəbdən hökumət rəhbərləri xərcləri məhdudlaşdırmaq, vergiləri davamlı azaltmaq və pul ehtiyatlarının artımını yönləndirmək vasitəsilə tənəzzülə qarşı mübarizə aparmaq əvəzinə inflyasiyaya nəzarətlə məşğul olmuşdular.

İqtisadiyyatı sabitləşdirməyin ən yaxşı vasitələri barədə düşüncələr 1960-1990-cı illər arasında köklü surətdə dəyişmişdir. 1960-cı illərdə dövlət maliyyə siyasətinə – iqtisadiyyata təsir göstərə bilmək üçün dövlət gəlirləriylə manipulyasiya etmək

siyasətinə hədsiz dərəcədə etibar edirdi. Xərc və vergilərə ölkə prezidenti və Konqres tərəfindən nəzarət edildiyindən bu seçkili rəsmi şəxslər iqtisadiyyatın idarəolunmasında aparıcı rol oynayırdılar. Yüksək inflyasiya, yüksək işsizlik və ağır dövlət defisitləri ümumi iqtisadi fəaliyyətin sürətinin tənzimlənməsində maliyyə siyasətinin əsas vasitə olduğuna inamı xeyli zəiflətdi. Pul siyasəti – ölkənin pul ehtiyatlarına faiz normaları vasitəsilə nəzarət olunması isə daha cazibədar görünməyə başladı. Pul siyasəti ölkə prezidenti və Konqresdən xeyli dərəcədə asılı olmadan fəaliyyət göstərən və Federal Ehtiyatlar İdarəsi adı ilə tanınan mərkəzi bank tərəfindən həyata keçirilir.

Tənzimləmə və nəzarət. ABŞ federal hökuməti özəl müəssisələrin fəaliyyətini bir sıra yollarla tənzimləyir. Tənzimləmə iki başlıca kateqoriyaya bölünür. İqtisadi tənzimləmə birbaşa və yaxud dolayısıyla qiymətlərə nəzarət etməyə çalışır. Ənənəvi olaraq dövlət elektrik müəssisələri kimi inhisarçı birlikləri öz məhsullarının qiymətlərini onlara münasib həcmdə mənfəət qazandıran hədlərdən yuxarı qaldırmaqdan çəkindirməyə çalışır. Bəzi hallarda dövlət öz iqtisadi nəzarətini bu qayda ilə digər sənaye sahələrinə də şamil etmişdir. Böyük depressiyadan sonrakı illərdə dövlət sürətlə dəyişən təklif və tələb qarşısında ciddi təbəddülat keçirən kənd təsərrüfatı mallarının qiymətlərini stabiləşdirmək üçün kompleks sistem işləyib hazırlamışdı. Bir sıra digər sənaye sahələri – yükdaşıma və daha sonralar hava yolları – qiymətlərin aşağı salınması üçün zərərli hesab etdikləri şeyləri məhdudlaşdırmaq məqsədilə uğurlu özünütənzimləmə üsulları axtarıb tapdılar.

İqtisadi tənzimləmənin başqa bir forması – antiinhisar qanunu bazar qüvvələrini o dərəcədə gücləndirməyə çalışır ki, birbaşa tənzimləməyə ehtiyac qalmasın. Dövlət və bəzən də özəl qruplar antiinhisar qanunundan sağlam rəqabəti məhdudlaşdıran praktikaları və müəssisələrin bir-birini udmasını qadağan etmək üçün istifadə edirlər.

Dövlət, həmçinin, ictimai sağlamlığı və təhlükəsizliyi qorumaq, ətraf mühiti təmiz və sağlam saxlamaq kimi sosial məqsədlərə nail olmaq üçün özəl şirkətlərin fəaliyyətinə nəzarət edir. Məsələn, ABŞ Qida və Dərman İdarəsi zərərli dərmanların istehsalını qadağan edir; Məşğulluğun Təhlükəsizliyi və Sağlamlığı İdarəsi işçiləri öz iş yerlərində qarşılaşa biləcəkləri təhlükə və risklərdən qoruyur; Ətraf Mühiti Mühafizə Agentliyi su və hava hövzələrinin kirlənməsinə nəzarət etməyə çalışır.

Amerikalıların dövlət tənzimləməsinə münasibəti 20-ci əsrin son üç dekadasında köklü surətdə dəyişdi. 1970-ci illərin əvvəllərində siyasətçilərin iqtisadi tənzimləmənin hava yolları və yükdaşıma kimi sənaye sahələrində istehlakçıların məsrəfləri hesabına səmərəsiz şirkətlərin qorunub saxlanmasına xidmət

etməsiylə bağlı narahatlığı getdikcə artmağa başladı. Eyni zamanda texnoloji yeniliklər əvvəllər təbii inhisarlar hesab edilən telekommunikasiya kimi bəzi sənaye sahələrini yeni rəqiblərə doldurdu. Hər iki inkişaf tənzimləməni yüngülləşdirən qanunların meydana çıxması ilə nəticələndi.

ABŞ-da mövcud olan hər iki siyasi partiyanın liderləri 1970, 1980 və 1990-cı illərdə ümumən iqtisadi tənzimləmənin aradan qaldırılmasına üstünlük versələr də, sosial məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan tənzimləmə ilə bağlı ümumi razılıq hələ çox zəif idi. Sosial tənzimləmə məsələsi depressiyadan sonrakı və II Dünya müharibəsi illərində, bir daha 1960 və 1970-ci illərdə böyük əhəmiyyət kəsb etmişdi. Ancaq 1980-ci illərdə Ronald Reyqanın prezidentliyi dövründə hökumət işçiləri, istehlakçıları və ətraf mühiti müdafiə edən qanunları zəiflətdi və bu fikirlə razılaşdı ki, tənzimləmələr azad sahibkarlığın inkişafına maneçilik törədir, biznes fəaliyyətinin dəyərini bahalaşdırır və beləliklə də inflyasiyaya səbəb olur. Hələ də amerikalıların çoxu ətraf mühitin mühafizəsi də daxil olmaqla, bəzi sahələrdə dövlətin təcili yeni tənzimləmə qanunları çıxarmasını tələb edən spesifik hadisələr və meyillərlə bağlı öz narazılıqlarını bildirməkdə davam edirlər.

Bununla bərabər, bəzi vətəndaşlar seçdikləri rəsmi şəxslərin müəyyən problemlərlə təcili və kifayət qədər möhkəm məşğul olmağıqlarını hiss etdikdə məhkəmələrə baş vururlar. Məsələn, 1990-cı illərdə ayrı-ayrı fərdlər və tədricən hökumət özü də siqaret çəkməyin sağlamlıq üçün təhlükəli olması səbəbindən bütün şirkətlərinə qarşı məhkəmə işi qaldırırlar. Siqaretdən xəstələnənlərin müalicəsi ilə bağlı tibbi xərclərin ödənilməsi üçün ştat hökumətləri tərəfindən uzunmüddətli ödənişlər şəklində geniş maliyyə vəsaitləri ayrılır.

Birbaşa xidmətlər. Dövlətin hər səviyyəsində birbaşa xidmətlər təmin edilir. Məsələn, federal hökumət milli müdafiə məsələləri üçün məsuliyyət daşıyır, çox vaxt yeni məhsulların inkişafına aparıb çıxaran araşdırmaları dəstəkləyir, kosmosun tədqiqi ilə məşğul olur və işçilərin iş yerləri yaratmaq və iş tapmaq qabiliyyətlərinin inkişafına kömək məqsədilə tərtib olunmuş bir sıra proqramları həyata keçirir. Dövlət xərcləri həm yerli, həm də regional iqtisadiyyatlara və hətta ümumi iqtisadi fəaliyyətin sürətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Ştat hökumətləri isə şosse yollarının əksəriyyətinin tikilməsi və saxlanması üçün məsuliyyət daşıyır. Ştat, qraflıq və şəhər hökumətləri ictimai məktəblərin maliyyələşdirilməsi və fəaliyyət göstərməsində aparıcı rol oynayır. Polis və yağından mühafizə məsələləri üçün də başlıca olaraq yerli hökumətlər cavabdehdir. Bu sahələrin hər birinə çəkilən yerli hökumət xərcləri yerli və

regional iqtisadiyyata müəyyən təsir göstərsə də, federal qərarlar ümumən daha böyük iqtisadi təsirə malikdir.

Ümumən götürüldükdə federal, ştat və yerli hökumət xərcləri 1997-ci ildə ümumi daxili məhsul istehsalının, demək olar ki, 18 faizinə bərabər olmuşdur.

Birbaşa yardım. Hökumət biznes strukturlarını və ayrı-ayrı fərdləri bir çox yardım növləri ilə də təmin edir. O, kiçik biznes müəssisələrinə imtiyazlı şərtlərlə borc və texniki yardım təklif edir və kolleclərdə oxumaq üçün tələbələrə yardım olaraq borc verir. Dövlətin sponsorluq etdiyi müəssisələr borc sahiblərindən daxili girovları satın alır, onları investorlar tərəfindən alınib-satıla bilməsi üçün qiymətli kağızlara çevirir və beləliklə də daxili borc verənləri cəsarətləndirir. Hökumət, həmçinin, ixracatı təşviq edir, xarici ölkələri idxalı məhdudlaşdıran ticarət əngəllərini qoruyub saxlamaqdan çəkilməyə çalışır.

Hökumət öz qayğılarını adekvat şəkildə cavablandırma bilməyən şəxsləri himayə edir. İşçilərdən və işəgötürənlərdən toplanan vergi hesabına maliyyələşdirilmiş sosial təminat Amerikanın tədaviyindən çıxan gəlirinin ən böyük hissəsini təşkil edir. Tibbi yardım proqramı azgəliqli ailələrin tibbi ehtiyaclarını maliyyələşdirir. Ştatların çoxunda hökumət ruhi xəstələr və ciddi fiziki qüsurlara malik insanlar üçün zəruri institutlar saxlayır. Federal hökumət yoxsul ailələrə qida əldə etməkdə köməklik göstərmək üçün «Ərzaq yarlıqları» adlı proqram həyata keçirir, azgəliqli uşaqlı ailələri himayə etmək üçün federal və ştat hökumətləri birlikdə rifah qrantları ayırır.

Sosial təminat proqramı da daxil olmaqla, bu proqramlar öz başlanğıcını 1933-cü ildən 1945-ci ilədək ABŞ-ın prezidenti olmuş Franklin D. Ruzveltin «Yeni kurs» proqramlarından götürmüşdür. Ruzvelt islahatlarının başlıca ideyası bu olmuşdu ki, yoxsulluq fərdi iradənin iflasa uğramasından daha çox adətən sosial və iqtisadi səbəblər nəticəsində meydana çıxır. Bu görüş kökü Yeni İngiltərə puritanizminə gedib çıxan və hər bir uğurun Allahın insanı sevməsinin, uğursuzluğun isə Allahın ondan üz döndərməsinin əlaməti olması ilə bağlı əhali arasındakı ümumi düşüncəni inkar etmək demək idi. Və bu, Amerika sosial və iqtisadi düşüncəsində çox vacib bir dönüş nöqtəsi oldu. Ancaq həтта bugünün özündə belə bəzi məsələlər, xüsusilə maddi rifah ətrafında aparılan mübahisələrdə həmin keçmiş düşüncənin əks-sədaləri eşidilməkdədir.

Tibbi qayğı və tibbi xidmət proqramları da daxil olmaqla, ayrı-ayrı fərdlər və ailələrə bir çox digər yardım proqramlarına 1960-cı illərdə prezident Lindon Consonun (1963-1969) «Yoxsulluğa qarşı müharibə» kursu dövründə başlanılmışdır. Həmin proqramların bəzisi 1990-cı illərdə maliyyə çətinlikləriylə üzləşsə və bir sıra islahatlar təklif şəklində qalsada, Birləşmiş Ştatla-

rın iki ən böyük siyasi partiyası onları bu gün də möhkəm müdafiə etməkdə davam edir. Ancaq tənqidçilər bu fikirdəkilər ki, işsiz, amma sağlam insanların maddi rifahla təmin edilməsi əslində problemlərin həllindən çox həmin insanlarda asılılıq hissi yaradır. Maddi rifah islahatları ilə bağlı 1996-cı ildə prezident Bill Klintonun (1993-2001) dövründə qüvvəyə minən qanunvericilik insanlardan müavinət almağın şərti kimi işləməyi tələb edir və onların müavinət alacaqları müddətlərə məhdudiyyətlər qoyur.

Yoxsulluq və bərabərsizlik

Amerikalılar öz iqtisadi sistemləri ilə qürur duyur və onun bütün vətəndaşlara yaxşı yaşaya bilmək imkanı yaratdığına inanırlar. Ancaq ölkənin bir çox yerində yoxsulluğun inadla davam etməsi onların bu inamının başı üzərini buludlarla örtüb. Dövlətin yoxsulluq əleyhinə göstərdiyi səylər müəyyən nəticələr versə də, bu problemi kökündən ləğv etməyib. Bir çox iş yerlərinin açılmasına və əməkhaqlarının yüksəlməsinə səbəb olan güclü iqtisadi yüksəliş dövrləri yoxsulluğun müəyyən qədər azalmasına səbəb olsa da, onu tamamilə aradan qaldırmayıb.

Federal hökumət dörd nəfərlik ailənin normal dolanışığı üçün zəruri olan minimum gəlir həcmi müəyyən edir. Bu məbləğ ailənin yerləşdiyi yerdən və yaşayış minimumuna görə dəyişə bilər. 1998-ci ildə illik gəliri 16.530 dollardan aşağı olan dörd nəfərlik ailə yoxsulluq içərisində yaşayan ailə kimi təsnif olunurdu.

Yoxsulluq səviyyəsindən aşağıda yaşayan əhəlinin sayı faiz nisbətində görə 1959-cu ildə 22,4%-dən 1978-ci ildə 11,4%-ə enmişdir. Ancaq həmin vaxtdan sonrakı dövrlərdə bu göstərici o qədər də ciddi surətdə dəyişməmişdir. 1998-ci ildə belə əhəlinin sayı 12,7% təşkil etmişdir.

Bundan əlavə, ümumi göstəricilər daha ciddi yoxsulluq qruplarının real vəziyyətini açıb göstərmir. Belə ki, 1998-ci ildə bütün afro-amerikalıların dördə biri (26,1%) yoxsulluq həddində yaşamışdır; bu rəqəm nə qədər xoşagəlməz dərəcədə yüksək olsa da, qaraların 31 faizinin rəsmən yoxsul kimi təsnif edildiyi 1979-cu ilə müqayisədə müəyyən irəliləyiş baş verdiyini əks etdirir və həmin göstərici 1959-cu ildən üzü bəri bu qrup arasında ən aşağı səviyyədə olmuşdur. Tənha anaların başçılıq etdiyi ailələr yoxsulluğa xüsusilə həssasdırlar. Qismən də bu fenomen səbəbindən 1997-ci ildə hər beş uşaqlardan biri (18,9 faiz) yoxsul olmuşdur. Afro-amerikalı uşaqlar arasında yoxsullar 36,7 faiz, latın amerikalı uşaqlar arasında isə 34,4 faiz təşkil etmişdir.

Bəzi analitiklər belə güman edirlər ki, yoxsulluq göstəriciləri real yoxsulluq səviyyəsini şişirdilmiş şəkildə təqdim edir,

çünki onlar yalnız nağd pul gəlirlərini hesablayır, «Ərzaq yarlıqları», sağlamlığa qayğı və ictimai mənzil təminatı kimi müəyyən dövlət yardımı proqramlarının nəticələrini nəzərə almırlar. Ancaq digərləri qeyd edirlər ki, bu proqramlar çox nadir hallarda ailənin ərzaq və tibbi ehtiyaclarını ödəyə bilər, ictimai mənzil təminatında isə qıtlıq mövcuddur. Bəzilərinin fikrincə isə, hətta gəliri rəsmi yoxsulluq səviyyəsindən yuxarı olan ailələr belə bəzən qidaya qənaət etməklə mənzil, tibbi qayğı və geyim kimi şeylərə daha çox pul xərcləyir və ac qalırlar. Bəziləri isə onu da qeyd edirlər ki, yoxsulluq həddindən aşağı səviyyədə yaşayan adamlar bəzən təsadüfi işlərdən və «xəlvəti» iqtisadiyyat sektorundan nağd gəlir əldə edirlər və bu gəlirlər heç vaxt rəsmi statistikada qeydə alınmır.

Hər halda aydındır ki, Amerika iqtisadi sistemi öz gəlirlərini bərabər qaydada bölüşdürmür. Vaşinqtonda yerləşən İqtisadi Siyasət İnstitutunun məlumatlarına görə, 1997-ci ildə ölkədəki ailələrin beşdə birini təşkil edən ən varlı ailələr milli gəlirin 47,2 faizinə sahib olmuşlar. Əksinə, ölkədəki ailələrin beşdə birini təşkil edən ən kasıb ailələr ölkə gəlirinin yalnız 4,2 faizinə, 40 faizi təşkil edən kasıb ailələr isə bu gəlirin yalnız 14 faizinə yiyələnə bilmişlər.

19

Bütövlükdə Amerika iqtisadiyyatının yüksək inkişaf səviyyəsinə baxmayaraq, 1980-1990-cı illər ərzində gəlirlərin qeyri-bərabər bölüşdürülməsiylə bağlı narahatlıq davam etmişdir. Qlobal rəqabətin durmadan artması bir çox ənənəvi istehsal sənayesi sahəsində çalışan işçiləri qorxuya salmış və onların əməkhaqları artmamış qalmışdır. Eyni zamanda, federal hökumət varlı ailələr hesabına azgəlirli ailələrin şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədini güdən vergi siyasətlərindən təcridən əl çəkmiş və həmçinin imkansızlara yardım üçün nəzərdə tutulan bir sıra daxili sosial proqramlara ayırdığı xərcləri azaltmışdır. Amma varlı ailələr fond birjalarında yaşanan yüksəlişin gətirdiyi mənfəətlərin böyük bir hissəsini mənimsəmişdir. 1990-cı illərin sonlarında əməkhaqları, xüsusilə də ən kasıb işçilərin əməkhaqları sürətlə artdıqca bu yüksəlişin aradan qalxacağına işarə edən bəzi əlamətlər meydana çıxdı. Amma həmin onillik başa çatdıqdan sonra belə bu meylin davam edəcəyini qəti söyləmək hələ çox tezdir.

Hökumətin böyüməsi

ABŞ hökuməti prezident Franklin Ruzvelt administrasiyası dövründən başlayaraq durmadan böyümüşdür. İşsizliyə və Böyük depressiyanın ağır nəticələrinə son qoymaq məqsədilə Ruzveltin «Yeni kurs»u çərçivəsində bir çox yeni federal proqramlar yaradıldı və mövcud proqramların xeyli hissəsi genişlən-

dirildi. II Dünya müharibəsində və ondan sonra Birləşmiş Ştatların dünyanın ən qüdrətli hərbi gücü kimi yüksəlişi də federal hökumətin böyüməsini daha da sürətləndirdi. Müharibədən sonrakı dövrdə şəhər və şəhəratrafi tipli yaşayış məskənlərinin çoxalması ictimai xidmətlərin genişləndirilməsinə imkan yaratdı. Təhsilə bəslənən böyük ümidlər hökumətin məktəb və kolleclərə xeyli investisiya qoyması ilə nəticələndi. Elmi və texnoloji üstünlüyə qeyri-adi dərəcədə ümummillə həvəs 1960-cı illərdə kosmosun tədqiqindən tutmuş tibbi qayğıya qədər bir sıra sahələrdə yeni agentliklərin meydana çıxmasına və həmin sahələrə çoxlu ictimai investisiya qoyulmasına səbəb oldu. Digər tərəfdən, amerikalıların çoxunun 20-ci əsrin əvvəllərində mövcud olmayan tibbi və sosial proqramlardan asılılığının artması federal xərclərin getdikcə böyüməsinə aparıb çıxardı.

Amerikalıların bir çoxu Vaşinqtondakı federal hökumətin şar kimi üfürülüb şişirdildiyini düşünsə də, işçilərin sayı ilə bağlı göstəricilər bunun heç də belə olmadığını göstərir. Doğrudur, hökumətdə çalışan işçilərin sayında əhəmiyyətli dərəcədə artım olmuşdur, ancaq bu artım əsasən ştat və yerli səviyyələrdə baş vermişdir. 1960-cı ildən 1990-cı ilədək ştat və yerli hökumət işçilərinin sayı 6,4 milyon nəfərdən 15,2 milyon nəfərədək artmışdır, mülki federal hökumət işçilərinin sayı isə çox az – 2,4 milyon nəfərdən 3 milyon nəfərədək artmışdır. 1998-ci ildə federal səviyyədə aparılan ixtisarlar nəticəsində federal işçi qüvvəsinin sayı 2,7 milyon nəfərə düşmüşdür, ştat və yerli hökumət işçilərinin sayı isə 1998-ci ildə 16 milyon nəfərə çatmışdır (Hərbi sahədə çalışan amerikalıların sayı Birləşmiş Ştatların Vyetnamda müharibəyə sövq edildiyi 1968-ci ildə 3,6 milyon nəfərdən 1998-ci ildə 1,4 milyon nəfərə düşmüşdür).

Genişləndirilmiş hökumət xidmətləri üçün ödənen xərclərin dəyərinin artması, eləcə də amerikalıların ümumiyyətlə «güclü hökumət» anlayışını xoşlamamaları və ictimai işçi birliklərinin getdikcə güclənməsi 1970, 1980 və 1990-cı illərdə bir çox siyasətçiləri dövlətin ehtiyac duyulan xidmətlərin ən səmərəli təminatçısı olub-olmaması məsələsini gündəmə gətirmələrinə səbəb oldu. Yeni bir söz – «privatization» (özəlləşdirmə) sözü meydana gəldi və o, tezliklə bütün dünyada dövlətin müəyyən funksiyalarının özəl sektora verilməsi praktikasını nəzərdə tutan işlək bir termin kimi qəbul edildi.

Birləşmiş Ştatlarda özəlləşdirmə başlıca olaraq bələdiyyə və regional səviyyələrdə həyata keçirildi. Nyu-York, Los-Anceles, Filadelfiya, Dallas, Feniks kimi iri ABŞ şəhərləri küçə işıqlarının təmirindən tutmuş zibil daşımalarına, informasiyaların işlənməsindən tutmuş həbsxanaların idarə olunmasına qədər əvvəllər bələdiyyələrin özlərinin gördükləri bir sıra işlərdə özəl şirkətlərdən və gəlir güdməyən təşkilatlardan istifadə etməyə başladı. Eyni

zamanda bəzi dövlət agentlikləri də özəl müəssisələr kimi fəaliyyət göstərməyə çalışır. Məsələn, ABŞ Poçt Xidməti İdarəsi vergi ödəyicilərinin vəsaitinə güvənməkdən daha çox öz gəlirləri hesabına fəaliyyət göstərir.

Bütün bunlara baxmayaraq, ictimai xidmətlərin özəlləşdirilməsi mübahisəli məsələ olaraq qalır. Bu fikrin tərəfdarları özəlləşdirmənin qiymətləri aşağı saldığını və məhsuldarlığı artırdığını israrla sübut etməyə çalışsalar da, digərləri bunun əksinə çıxaraq həmin işləri görmək üçün hökumət strukturları ilə müqavilə bağlayan özəl şirkətlərin daha çox mənfəət qazanmağa çalışdıqlarını və onların o qədər də məhsuldar olmadıqlarını irəli sürürlər. Dövlət sektoruna məxsus birliklər, heç də təəccüblü deyil ki, bir çox özəlləşdirmə təklifinə qarşı inadla çıxırlar. Onlar israrla bildirirlər ki, özəl şirkətlər bəzi hallarda müqavilələri uda bilmək üçün əvvəlcə son dərəcə aşağı qiymətlər təklif edir, ancaq sonralar onları xeyli artırırırlar. Bu fikrin tərəfdarları belə hesab edir ki, özəlləşdirmə rəqabətə yol açdığı təqdirdə səmərəli ola bilər. Bəzi hallarda özəlləşdirmə qorxusu hətta yerli hökumət işçilərini belə daha səmərəli çalışmağa ruhlandıra bilər.

Tənzimləmə, dövlət xərcləri və maddi rifah islahatları ilə bağlı bütün mübahisələrin də göstərdiyi kimi, ölkə iqtisadiyyatında dövlətin hansı rolu oynaması məsələsi Birləşmiş Ştatlar 200 il bundan əvvəl müstəqil ölkəyə çevrildiyi gündən bəri ən qızğın mübahisə obyektinə olaraq qalır.

Müasir Amerika iqtisadiyyatının kökləri 16, 17 və 18-ci əsrlərdə qazanc dalınca bu qitəyə gələn avropalı məskunlara qədər gedib çıxır. Yeni dünya o zaman uğurlu marginal müstəmləkə iqtisadiyyatından əvvəlcə kiçik müstəqil fermer iqtisadiyyatına, daha sonralar isə tədricən yüksək səviyyəli mürəkkəb sənaye iqtisadiyyatına çevrilmişdir. Bu təkamül ərzində Birləşmiş Ştatlar öz inkişafını izləyən son dərəcə mürəkkəb institutlar inkişaf etdirmişdir. Dövlətin iqtisadiyyata cəlb olunması məsələsi əsas mövzu olaraq qalsa da, bu cəlb olunmanın hüdudları ümumən getdikcə genişlənmişdir.

Şimali Amerikanın ilk sakinləri yerli amerikalılar – 20 min il bundan əvvəl Asiya ilə Amerikayı birləşdirən torpaq zolağından bugünkü Bering dənizinin yerindən keçərək buraya gəldiklərinə inanən hindu xalqları olmuşdu (İlk dəfə Amerika qitəsi sahillərinə çıxarkən Hindistana çatdıqlarını güman edən avropalı tədqiqatçılar tərəfindən onlar səhvən «hindlilər» adlandırılmışlar). Bu yerli xalqlar tayfa şəklinə, bəzi hallarda isə tayfa birlikləri şəklinə yaşayırdılar. Onlar yalnız öz aralarında ticarət etdikləri üçün avropalıların buraya gəlməsindən əvvəl digər kontinentlərdəki insanlarla, hətta Cənubi Amerikadakı digər yerli xalqlarla da çox az əlaqələrə malik idilər. Bu xalqların yaratdıqları iqtisadi sistemlər onların torpaqlarında məskunlaşan avropalılar tərəfindən məhv edilmişdir.

Amerikayı ilk dəfə «kəşf edən» avropalılar vikinqlər olmuşdu. Ancaq təxminən min il bundan əvvəl baş verən bu hadisə nəzərə çarpmadan qalmışdır; o vaxtlar Avropa cəmiyyətlərinin əksəriyyəti hələ də möhkəm şəkildə kənd təsərrüfatına və torpaq sahibkarlığına əsaslanırdı. Kommersiya hələ Şimali Amerikanın daha dərinə tədqiqinə və məskunlaşmasına təkan verəcək qədər böyük əhəmiyyət kəsb etmirdi.

1492-ci ildə italyalı dəniz səyyahı Xristofor Kolumb İspaniya bayrağı altında Asiyaya cənub-qərbdən yol tapmaq məqsədilə yola çıxdı və «Yeni dünya»-nı kəşf elədi. Sonrakı 100 il ərzində ingilis, ispan, portəgiz, holland və fransız tədqiqatçıları qızıl, var-dövlət və şan-şöhrət axtarmaq üçün Avropadan Yeni dünyaya yollandılar.

Lakin Şimali Amerikanın sərt səhra həyatı ilk tədqiqatçılara nə elə bir şöhrət, nə də elə çox qızıl qazandırdı, buna görə onların çoxu burada qala bilmədi. Tədricən Şimali Amerikada məskunlaşan insanlar buraya sonralar gəldilər. 1607-ci ildə bir qrup ingiltərəli burada ilk daimi yaşayış məntəqəsi saldı ki, o da sonralar Birləşmiş Ştatlara çevrildi. Həmin yaşayış məntəqəsi Ceymstaun indiki Virciniya ştatında yerləşir.

Müstəmləkəçilik

İlk məskunların özlərinə yeni vətən axtarmaları üçün müxtəlif səbəbləri vardı. Massaçusets zəvvarları qatı dindar, daxilən intizamlı ingiltərəli idilər və dini təqiblərdən qurtulmaq istəyirdilər. Virciniya kimi digər koloniyalar riskli biznes strukturlarına oxşar yaradılmışdı. Ancaq çox vaxt bu möminlik və qazanc-lar əldən-ələ keçirdi.

İngiltərənin sonralar Birləşmiş Ştatlara çevriləcək əraziləri uğurla öz müstəmləkəsinə çevirməsi əsasən onun xartiya şirkətlərindən istifadə etməsiylə bağlı idi. Xartiya şirkətləri öz iqtisadi mənfəətlərini artırmağa çalışan və həmçinin İngiltərənin milli mənafeələrini genişləndirmək istəyən səhmdar (bir qayda olaraq tacirlər və iri torpaq sahibləri) qruplarından ibarət idi. Bu şirkətlər özəl sektor tərəfindən maliyyələşdirilsə də, kral hər bir layihəni ona iqtisadi hüquqlarla yanaşı siyasi və ədliyyə hakimliyi də verən xartiya və ya bəxşiş fərmanı ilə təmin edirdi. Ancaq adətən koloniyalar dərhal mənfəət qazana bilmədikləri üçün ingilis investorları öz müstəmləkə xartiyalarını çox vaxt məskunlara çevirirdilər. Vaxtında aradan qaldırılmayan siyasi çətinliklər hədsiz dərəcədə çoxalırdı. Kolonistlər taleyin ixtiyarına buraxılır, öz həyatlarını, öz cəmiyyətlərini və öz iqtisadiyyatlarını özləri qurmalı olurdular və beləliklə də yeni bir xalqın rüşeymləri formalaşmağa başlayırdı.

İlk koloniyalar xəzdərili heyvan ovu və xəz satışı ilə məşğul olurdu. Bundan əlavə, Massaçusetsdə balıqçılıq başlıca gəlir mənbəyi idi. Ancaq bütün koloniyalarda əhali əsasən kiçik fermer təsərrüfatları hesabına dolanır və özünü təmin edə bilirdi. Azsaylı kiçik şəhərlərdə, Şimali Karolina, Cənubi Karolina və Virciniyanın geniş plantasiyaları arasında bəziləri ehtiyac içərisində yaşayır və faktiki olaraq bütün sərvətlər tütün, düyü və indiqo (mavi boya) almaq üçün ixrac edilir.

Koloniyalar böyüdükçə yardımçı sənaye sahələri də inkişaf edirdi. Bir çox ixtisaslaşmış ağac emalı sahələri və dəniyüdən dəyirmanlar meydana gəldi. Kolonistlər balıqçı gəmiləri, sonra isə ticarət gəmiləri hazırlamaq üçün tərsanələr qurdular. Onlar, həmçinin, kiçik dəmirçixanalar tikdilər. 18-ci əsrdən başlayaraq regionların inkişaf istiqamətləri aydınlaşmağa başladı: Yeni İngiltərə gəmi tikintisinə və istehsal olunan sərvətlərin gəmi ilə daşınmasına üstünlük verirdi; Merilend, Virciniya və hər iki Karolinadakı plantasiyalarda (bunların çoxunda qul əməyindən istifadə olunurdu) tütün, düyü və indiqo yetişdirilirdi; Nyu-York, Pensilvaniya, Nyu-Cersi və Delavar kimi orta koloniyalar əsasən gəmi ilə kənd təsərrüfatı məhsulları və xəz daşımaqla məşğul olurdu. Qullar istisna edilməklə, əhalinin yaşayış səviyyəsi ümumən yüksək – faktiki olaraq İngiltərənin özündəkindən də yüksək

idi. İngilis investorlar bu koloniyalardan çıxıb getdikləri üçün ərazi kolonistlər arasındakı sahibkarların üzünə açılmışdı.

1770-ci ildən başlayaraq Şimali Amerika koloniyaları I Ceyms (1603-1625) dövründən İngiltərə siyasi aləmində hökm sürən özünüidarəçilik hərəkatının bir hissəsinə çevrilə bilmək üçün həm iqtisadi, həm də siyasi cəhətdən artıq hazır idi. İngiltərənin tələb etdiyi vergi normaları və digər məsələlər barəsində ciddi disputlar aparılırdı: amerikalılar İngiltərənin vergi rüsumlarının həcmi və mövcud qaydaları dəyişdirəcəyinə və onlara daha çox özünüidarə imkanları verəcəyinə ümid edirdilər. Bəziləri belə düşündürdü ki, İngiltərə hökuməti ilə münasibətlərin kəskinləşdirilməsi britaniyalılara qarşı kütləvi müharibəyə və koloniyaların müstəqillik qazanmasına aparıb çıxaracaqdır.

17-18-ci əsrlərdə İngiltərədəki siyasi çaxnaşmalar kimi, Amerika inqilabı da (1775-1783) həm siyasi, həm də iqtisadi xarakterli inqilab olmuş və ingilis filosofu Con Lokkun «Mülki hökumət haqqında ikinci traktat» (1690) əsərindən götürülən «yaşamaq, azadlıq və mülkiyyət üçün ayrılmaz hüquqlar» ifadəsini özlərinə şüar edən orta təbəqə tərəfindən geniş müdafiə edilmişdir. Müharibə 1775-ci ilin aprel ayında törədilən bir hadisə nəticəsində başlamışdı. Kolonial ordunun Massaçusetsin Konkord yaşayış qəsəbəsidəki toplanış məntəqəsini ələ keçirməyə çalışan Britaniya əsgərləri müstəmləkə milisləri ilə toqquşmuşdu. Kimsə – onun kim olduğunu heç kəs dəqiq bilməmişdir – atəş açmış və beləliklə də səkkizillik müharibənin başlanğıcı qoyulmuşdur. İngiltərədən həm də siyasi cəhətdən tamamilə ayrılmaq kolonistlərin əksəriyyətinin başlıca niyyəti olmasa da, bu müharibə sonda tamam müstəqilliklə və yeni bir dövlətin – Amerika Birləşmiş Ştatlarının yaradılması ilə nəticələnmişdir.

Yeni dövlətin iqtisadiyyatı

1787-ci ildə qəbul edilən və bu günə qədər qüvvədə olan ABŞ Konstitusiyası bir çox cəhətdən dahiyanə surətdə yaradılan bir sənəd olmuşdur. İqtisadi xartiya kimi o, həmin vaxtlar Meyndən Corciyaya, Atlantik okeanından Missisipi vadisinə kimi uzanan bütün ölkənin birləşdirilmiş və yaxud «ümumi» bazar olduğunu təsbit etmişdir. Bu sənəddə ştatdaxili ticarət üçün heç bir tarif və ya rüsum nəzərdə tutulmamışdır. Konstitusiya federal hökumətin xarici ölkələrlə kommersiyasını və ştatlar arasındakı ticarəti tənzimləyər, hamı üçün eyni olan iflas qanunları çıxara, çəki və ölçü standartlarını təsbit edər, poçt idarələri və yollar yarada, patent və əlyazma hüquqlarını idarə edən qanunlar çıxara biləcəyini təmin etmişdir. Sonuncu müddəa 20-ci əsrin sonlarında ticarət danışıqlarında böyük əhəmiyyət kəsb edən bir məsələ-

nin – «intellektual mülkiyyət» məsələsinin əhəmiyyətinin ən erkən dərk edilməsi nümunəsidir.

Amerika dövlətinin Qurucu atalarından biri, ölkənin ilk xəzinədarlıq katibi (naziri) Aleksandr Hamiltonun müdafiə etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyasına görə, federal hökumət açıq subsidiyalar təmin etmək və idxal üzərinə qoruyucu tariflər qoy-maqla yeni təşəkkül tapan sənaye sahələrinin inkişafına rəvac verməliydi. O, həmçinin, ısrarla federal hökumətin milli bank yaradmasını və inqilabi müharibə dövründə koloniyaların sərf etdikləri ictimai məsrəfləri öz üzərinə götürməsinə təklif edirdi. Yeni hökumət Hamiltonun bəzi təkliflərinə əhəmiyyət verməsə də, son nəticədə idxal tariflərini Amerika xarici siyasətinin tərkib hissəsinə çevirdi və bu vəziyyət, demək olar ki, 20-ci əsrin ortalarına-dək davam etdi.

İlk dövrlərdə amerikalı fermerlər milli bankın kasıbların hesabına varlıqların xeyrinə işləyəcəyindən ehtiyatlısalar da, 1791-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarının ilk Milli Bankı təsis olundu və 1811-ci ilə – onun davamçısı olan yeni bank yaradılana-dək fəaliyyət göstərdi.

Hamilton buna inanırdı ki, Birləşmiş Ştatlar müxtəlif yönlü gəmiçilik, manufaktura və bank işi vasitəsilə iqtisadi yüksəlişə nail olacaqdır. Hamiltonun siyasi rəqibi Tomas Cefferson öz fəlsəfəsini adi vətəndaşın siyasi və iqtisadi zorakılıqlardan qorunması üzərində qurmuşdu. O, kiçik fermerləri «ən dəyərli vətəndaşlar» kimi xüsusilə yüksək qiymətləndirirdi. 1801-ci ildə Cefferson prezident (1801-1809) oldu və daha da desentralizasiya olunmuş aqrar demokratiya siyasətinə döndü.

Cənub və qərb hərəkəti

İlk vaxtlar cənubda kiçik həcmdə becərilən pambıq məhsulunun istehsalı Eli Uitninin 1793-cü ildə lifayıran maşını (bu maşın xam pambığı çiyiddən və digər tullantılardan ayırırdı) ixtira etməsindən sonra gur inkişaf dövrünə qədəm qoydu. Plantasiyaçılar cənubda kiçik fermerlərdən torpağı satın alır, onlar isə adətən qərbə doğru irəliləyirdilər. Qul əməyindən istifadə sayəsində inkişaf edən iri plantasiyalar tezliklə bəzi ailələrin hədsiz dərəcədə varlanmasına səbəb oldu.

Ancaq qərbə doğru irəliləyən təkcə cənublular deyildi. Şərqdəki bütöv kəndlər də bəzən öz yurd-yuvasını tərk edərək Orta qərbin daha münbit torpaqlarında yeni yaşayış məskənləri salırdılar. Qərbli məskunlar çox vaxt sərt və müstəqil, hər cür dövlət nəzarətinə və müdaxiləsinə qarşı çıxan adamlar kimi qələmə verildiyindən onlar birbaşa və ya dolayısıyla çoxlu dövlət yardımı alırdılar. Kumberlənd zirvəsi (1818) və Eri kanalı (1825)

kimi hökumət tərəfindən çəkilən milli quru və su yolları yeni-yeni insanların qərbə köçməsinə imkan yaratmış, sonralar isə öz mallarını bazara daşımaqda qərb fermerlərinə kömək etmişdir.

Həm kasıb, həm də varlı amerikalıların əksəriyyəti 1829-cu ildə ölkə prezidenti seçilən Endrü Ceksonu idealizə edirdi, çünki o öz həyatına cəbhə ərazisindəki taxta daxmada başlamışdı. Prezident Cekson (1829-1837) Hamiltonun milli bankının varisinə qarşı çıxır və belə güman edirdi ki, bu qurum qərbə qarşı şərq əyalətlərinin mənafeyini daha da möhkəmləndirir. İkinci dəfə prezident seçiləndə Cekson bu bank haqqında xartıyanın yeniləşdirilməsinə qarşı çıxdı və Konqres də onu müdafiə etdi. Onların bu hərəkəti ölkənin maliyyə sisteminə inamı sarsıtdı və həm 1834, həm də 1838-ci illərdə biznes aləmində çaxnaşmalara səbəb oldu.

Vaxtaşırı iqtisadi uğursuzluqlar ABŞ-ın 19-cu əsrdə də iqtisadi cəhətdən sürətlə böyüməsinin qarşısını ala bilmədi. Yeni ixtiralar və kapital qoyuluşları yeni sənaye sahələrinin yaranmasına və iqtisadi yüksəlişlərə yol açdı. Nəqliyyat sistemləri təkmilləşdirilir, davamlı olaraq yeni-yeni bazarlar açılırdı. Buxar gəmiləri çay nəqliyyatını daha da sürətləndirdi və ucuzlaşdırdı, amma yeni-yeni boş və istifadəsiz ərazilərin mənimsənilməsinə yol açan dəmir yollarının inkişafı iqtisadiyyata daha güclü təsir göstərirdi. Su və quru yolları kimi, dəmir yollarının da salınmasına ilk illərdə torpaq ayırmaları formasında iri həcmli dövlət yardımı göstərilirdi. Ancaq digər nəqliyyat formalarından fərqli olaraq, dəmir yolları həm də xeyli həcmdə daxili və Avropa məşəli özəl kapital qoyuluşlarını özünə cəlb edirdi.

Bu çılğın günlərdə sürətlə varlanmağın yollarını izah edən min cür sxemlər ortaya atılırdı. Maliyyə manipulyatorları bir gecədə zənginləşir, insanların çoxu isə illər uzununu güclə yığıb topladıqları əmanətlərindən bir gecədə məhrum olurdular. Bütün bunlara baxmayaraq, gələcəyi görmə qabiliyyəti ilə xarici investisiyaların birləşdirilməsi, qızıl mədənlərinin aşkar edilməsi və amerikalıların dövlətin və fərdlərin varlanmasına böyük inamı bu xalqı genişmiqyaslı dəmir yolu sistemi yaratmağa və ölkənin gələcəkdə sənayeləşməsi üçün möhkəm baza qurmağa qadir etdi.

27

Sənayenin yüksəlişi

Sənaye inqilabı 18-ci əsrdə və 19-cu əsrin əvvəllərində Avropada başlamış və tezliklə Birləşmiş Ştatlara yayılmışdı. 1860-cı ildə, Avraam Linkoln prezident seçilərkən ABŞ əhalisinin 16 faizi şəhər yerlərində yaşayır və ölkənin milli gəlirinin üçdə biri istehsal sənayesinin – manufakturaların payına düşürdü. Şəhər sənayesi başlıca olaraq şimal-şərq regionları ilə məhdudlaş

şırdı; çit paltar məhsulları istehsalı aparıcı sənaye sahəsini təşkil edirdi, ayaqqabı manufakturası ilə birlikdə yun paltar və maşın avadanlıqları istehsalı da genişləndirdi. Yeni işçilərin çoxunu immiqrantlar təşkil edirdi. 1845-1855-ci illər arasında Avropadan buraya ildə təxminən 300 min işçi mühacir gəlirdi. Onların çoxu kasıb olduğundan şərq şəhərlərində, adətən düşükləri limanlarda qalırdılar.

Cənub isə, digər tərəfdən, kapital qoyuluşu və sənaye məhsulları sıradan şimaldan asılı olan kənd təsərrüfatı regionu olaraq qalırdı. Kəndli də daxil olmaqla, cənubun iqtisadi maraqları bu diyarın federal hökumətə nəzarəti davam etdiyi müddətdə güclü hakimiyyət tərəfindən müdafiə oluna bilərdi. 1856-cı ildə təşkil olunan Respublikaçılar Partiyası sənayeləşmiş şimal regionunu təmsil edirdi. 1860-cı ildə respublikaçılar və onların prezidentliyə namizədi Avraam Linkoln kəndli əleyhinə tərəddüdlə danışsalar da, iqtisadi siyasət barədə fikirlərini qəti və açıq şəkildə bəyan edirdilər. 1861-ci ildə onlar qoruyucu tarifləri uğurla qəbul etdirdilər. 1862-ci ildə ilk Sakit okean dəmir yolu haqqında fərman imzalandı. 1863 və 1864-cü illərdə milli bank haqqında məcləsinin ilk variantı hazırlandı.

Ancaq ölkənin və onun iqtisadi sisteminin gələcəyini ABŞ-da baş verən Vətəndaş müharibəsində (1861-1865) şimalın qələbəsi birdəfəlik müəyyənləşdirdi. Qul əməyindən istifadə sistemi ləğv edilərək cənubdakı iri pambıq plantasiyalarının gəlirliyini xeyli zəiflətdi. Şimaldakı sənayeləşmə müharibə dövrünün tələbatları sayəsində sürətlə genişlənərək güclü inkişaf yoluna qədəm qoydu. Sənayeçilər sosial və siyasi məsələlər də daxil olmaqla, ölkə həyatının bir çox aspektlərinə hökmranlıq etməyə başladılar. 70 ildən sonra klassik «Küləklə sovrulanlar» filmində sentimental şəkildə təsvir edilən cənubdakı plantasiyaçı aristokratiya tədricən yox oldu.

Kəşflər, inkişaf və sənaye maqnatları

Vətəndaş müharibəsindən sonra başlayan sürətli iqtisadi inkişaf ABŞ-ın müasir sənaye iqtisadiyyatı üçün möhkəm bünövrə yaratdı. Bu dövrdə çoxlu yeni kəşflər və ixtiralar edildi ki, bu da, necə deyirlər, İkinci sənaye inqilabı ilə nəticələnən dərin dəyişikliklərə səbəb oldu. Qərbi Pensilvaniyada neft tapıldı. Yazı makinası inkişaf etdirildi. Soyuducu dəmir yolu vaqonlarından istifadə edilməyə başlandı. Telefon, fonograf və elektrik işığı ixtira edildi. Və artıq 20-ci əsrin əvvəllərindən arabaları maşınlar əvəz etdi və insanlar aeroplanlarda uçmağa başladılar.

Bu nailiyyətlərə paralel olaraq ölkənin sənaye infrastrukturu da inkişaf edirdi. Pensilvaniyanın cənubundan Kentukkiyə

doğru uzanan Appalaçi dağlarında zəngin kömür yataqları tapıldı. Yuxarı Midvestin (Orta qərbin) Gözəl göl regionunda dəmir filizi mədənləri aşkar edildi. Polad istehsalı üçün bu iki vacib xammalın bir araya gətirilə bilindiylə yerlərdə sürətlə zavodlar tikilməyə başlandı. Geniş mis və gümüş mədənləri kəşf edildi, onların ardınca qurğuşun və sement zavodları işə salındı.

Sənaye sahələri böyüyüb inkişaf etdikcə kütləvi istehsal üsulları meydana gəlməyə başladı. Fredrik V. Teylor müxtəlif peşələrə malik işçilərin funksiyalarını diqqətlə bir istehsal sahəsində cəmləşdirərək onların öz işlərini daha səmərəli görə bilmələri üçün yeni üsullar axtarıb tapmış və beləliklə, elmi idarəetmə sahəsinin bünövrəsini qoymuşdu (Əsl kütləvi istehsal üsulunun ilhamçısı Henri Ford olmuşdur; o, 1913-cü ildə avtomobil istehsalında hər bir işçinin yalnız bir işi yerinə yetirdiyi hərəkətli yığım konveyerini işə salmışdı. Bu uzaqgörənliyin nəylə nəticələndiyini görən Ford öz işçilərinə o dövr üçün çox böyük məbləğdə – günə 5 dollar məvacib təklif etmiş, onların çoxunun özləri istehsal etdikləri avtomobilləri almalarına imkan və beləliklə də bu sənaye sahəsinin genişlənməsinə şərait yaratmışdır).

19-cu əsrin «Qızıl əsr» adlandırılan ikinci yarısı maqnatlar dövrü kimi xarakterizə edilir. Bu dövrdə amerikalıların çoxu güclü maliyyə imperiyaları yaradan biznesmenləri idealizə edirdi. Belə biznesmenlərin uğuru, Con D. Rokfellerin neftin gələcəyinə olan inamı kimi, onların yeni xidmət və məhsul növü ilə bağlı uzunmüddətli gələcək potensialı görə bilmək qabiliyyətlərinə əsaslanırdı. Onlar maliyyə uğuru qazanmaq və hamıdan qüdrətli olmaq uğrunda aydın məqsədə malik və amansız dərəcədə rəqəbətcil adamlar idilər. Rokfeller və Ford kimi belə nəhənglər sırasına dəmir yolları sayəsində varlanan Cey Quld, bankir C. Pirpont Morqan və polad istehsalı ilə məşğul olan Endrü Karnic daxil idi. Bu maqnatlardan bəziləri o günlərin biznes standartlarına uyğun olaraq fəaliyyət göstərən təmiz adamlar olsalar da, digərləri öz var-dövlətlərinə və qüdrətlərinə çatmaq üçün zorakılıqdan, rüşvətxorluqdan və fırıldaqçılıqdan istifadə edirdilər. Yaxşı və ya pis olmasından asılı olmayaraq, biznes maraqları hökumət üzərində güclü təsirə malik olmağı tələb edirdi.

Belə sahibkarların bəlkə də ən parlaq nümunəsi olan Morqan həm şəxsi, həm də biznes həyatını çox dəbdəbəli şəkildə yaşayırdı. O və onun şərikləri qumarbazlıq edir, yaxtalarda üzür, israfçıl qonaqlıqlar verir, əzəmətli saraylar tikdirir və Avropanın ən bahalı incəsənət əşyalarını satın alırdılar. Rokfeller və Ford kimi adamlar isə əksinə, puritan keyfiyyətlər nümayiş etdirirdilər. Onlar kiçik şəhər dəyərlərini və həyat tərzini qoruyub saxlamışdılar. Həmişə kilsəyə getdikləri üçün başqaları qarşısında məsuliyyət hissinə malik idilər. Onların inancına görə, yalnız şəxsi keyfiyyətlər insana uğur qazandıra bilərdi; onlarınkı isə İncilin

tələb etdiyi qaydada işləməkdən və qənaətcil olmaqdan ibarət idi. Bu adamların xələfləri gələcəkdə Amerikada ən böyük filantropiya – xeyriyyə fondlarını yaradacaqdılar.

Avropa intellektuallarının yuxarı təbəqəsi ticarətə ümumiyyətlə ikrah hissiylə baxsa da, daha sürüşkən sinfi struktura malik bir cəmiyyətdə yaşayan amerikalıların əksəriyyəti pul qazanmaq ideyasına böyük rəğbət bəsləyirdi. Onlar biznes təşəbbüskarlığına baş vurmağın riski və ləzzətindən, eləcə də biznes uğurunun qazandırma biləcəyi yüksək həyat səviyyəsindən, potensial gücdən və sürəkli alqışlardan çox xoşlanırdılar.

Ancaq Amerika iqtisadiyyatı 20-ci əsrdə yetkinləşdikcə sərbəst, təkbaşına yürüdülmən biznes fəaliyyətinin uğuruna olan inam bir Amerika ideali kimi sönməyə başladı. Övvəlcə dəmir yolu sənayesində, sonra isə hər yerdə korporasiyaların meydana çıxması ilə həlledici dəyişikliklər baş verdi. Biznes baronları bu korporasiyaların rəhbərliyinə çevrilən yüksək maaşlı «texnokratlar»la əvəz olundu. Korporasiyaların yüksəlişi öz növbəsində mütəşəkkil işçi hərəkatının yüksəlişlə nəticələndi ki, bu da biznesin hökmranlığına və təsirinə qarşı tarazlaşdırıcı qüvvəyə çevrildi.

1980 və 1990-cı illərdə baş verən texnoloji inqilab maqnatlar epoxasının əks-sədalərini xatırladan yeni sahibkarlıq mədəniyyətinin meydana çıxmasına səbəb oldu. «Microsoft» şirkətinin rəhbəri Bill Geyts kompüter proqramları istehsal etmək və satmaq yolu ilə hədsiz var-dövlət qazandı. Geyts o qədər mənfəətli bir imperiya yaratdı ki, 1990-cı illərin sonlarında onun şirkəti ABŞ Ədliyyə Departamentinin (nazirliyinin) inhisarçılığa qarşı mübarizə bölməsi tərəfindən məhkəməyə cəlb olundu və rəqiblərini qorxutmaqda ittiham edildi. Ancaq Geyts bütün bunlarla bərabər həm də xeyriyyə fondu yaratmış və həmin fond tezliklə ölkədə ən böyük xeyriyyə fonduna çevrilmişdi. Amerikanın bugünkü biznes liderlərinin əksəriyyəti Geyts kimi yüksək səviyyəli həyat sürmür. Onlar öz korporasiyalarının işini idarə etməklə yanaşı, xeyriyyə fondları və məktəblərin idarə heyətlərində də çalışırlar. Ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətinin və Amerikanın digər ölkələrlə əlaqələrinin qayğısına qalır, hökumət rəsmiləriylə məsləhətləşmək üçün tez-tez Vaşinqtona uçurlar. Bu adamlar, heç şübhəsiz ki, hökumətə müəyyən təsir göstərsələr də, onların fikrincə, «Qızıl əsr» dövründəki iri maqnatlar kimi ona nəzarət etmirlər.

Hökumətin cəlb olunması

Amerika tarixinin ilk illərində siyasi liderlərin əksəriyyəti federal hökumətin, yükdaşıma sahəsi istisna edilməklə, özəl

sektora ciddi şəkildə cəlb olunmasına soyuq yanaşırdı. Ümumiyyətlə, onlar «desafer» konsepsiyasını, qanun və qaydalara riayət olunmasını təmin etməkdən başqa iqtisadiyyata hər cür dövlət müdaxiləsini inkar etmək doktrinasını qəbul etmişdilər. Bu münasibət 19-cu əsrin son dövrlərində kiçik biznes, fermer və işçi hərəkatlarının hökumətə, onların xeyrinə olaraq iqtisadiyyata müdaxilə etməsi barədə müraciətdən sonra dəyişməyə başlamışdır.

Əsrin sonlarında Orta qərb və qərb regionlarında həm biznes elitasına, həm də fermer və işçilərin bəzi radikal siyasi hərəkatlarına şübhə ilə yanaşan orta sinif formalaşmışdı. Tərəqqiçilər kimi tanınan bu adamlar azad rəqabətin və azad sahibkarlığın təmin edilməsi məqsədilə biznes praktikalarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə tərəfdar çıxırdılar. Onlar, həmçinin, ictimai dövlət sektorunda korrupsiyaya qarşı mübarizə aparırdılar.

Konqres 1887-ci ildə dəmir yollarını tənzimləyən (Ştatlara-rası Kommersiya Aktı), 1890-cı ildə isə iri firmaları bir sənaye sahəsinin nəzarətindən qoruyan (İnhisarçılıq Öleyhinə Şerman Aktı) qanunlar çıxardı. Ancaq bu qanunlar uzun müddət təsirsiz qaldı və yalnız 1900-1920-ci illər arasında, tərəqqiçilərin fikirlərinə rəğbət bəsləyən respublikaçı prezident Teodor Ruzvelt (1901-1909), demokrat Vudro Vilson (1913-1921) hakimiyyətə gəldikləri dövrlərdə ciddi şəkildə tətbiq edilməyə başlandı. Ştatlara-rası Kommersiya Komissiyası, Ərzaq və Dərman Preparatları İdarəsi və Federal Ticarət Komissiyası da daxil olmaqla ABŞ-da bu gün fəaliyyət göstərən tənzimləyici dövlət agentliklərinin bir çoxu məhz bu dövrdə yaradılmışdır.

1930-cu illərdə – «Yeni kurs» dövründə hökumətin iqtisadiyyata cəlb olunması daha əhəmiyyətli dərəcədə artdı. 1929-cu ildə maliyyə birjalarının iflası uğraması ölkə tarixində ən ciddi iqtisadi sarsıntılara – Böyük depressiyaya (1929-1940) səbəb oldu. Prezident Franklin D. Ruzvelt (1933-1945) bu iflasın nəticələrini zəiflətmək məqsədilə «Yeni kurs» siyasətini tətbiq etməyə başladı.

Bugünkü Amerika iqtisadiyyatını müəyyən edən ən vacib qanun və institutların əksəriyyəti öz kökü baxımından «Yeni kurs» erası ilə bağlıdır. «Yeni kurs» qanunvericiliyi bank işi, kənd təsərrüfatı və ictimai rifah sahəsində federal hakimiyyətin rolunu genişləndirdi. O, maaşların minimum səviyyəsini və iş saatlarının həcmi müəyyənləşdirdi, poladtökmə, avtomobil və kauçuk kimi sənaye sahələrində həmkarlar ittifaqlarının genişləndirilməsi üçün katalizator rolunu oynadı. Bu gün ölkə iqtisadiyyatının fəaliyyəti üçün zəruri hesab edilən proqramlar və agentliklər yaradıldı: fond birjalarının işini tənzimləyən Qiymətli Kağızlar və Birja Komissiyası, bank depozitlərinə təminat verən Federal Depozit Sığortası Şirkəti, işçi qüvvəsi kimi çalış-

dıqları dövrlərdəki xidmətlərindən asılı olaraq yaşlılara pensiya verilməsiylə məşğul olan Sosial Təminat İdarəsi.

«Yeni kurs» siyasəti liderləri bizneslə hökumət arasında daha sıx əlaqələr qurmaq ideyasına təkən verməyə çalışsalar da, bu cəhdlərin bəziləri II Dünya müharibəsindən sonra yaşamağa qadir olmadı. Qısaömürlü «Yeni kurs» proqramı olan Milli Sənayenin Sağlamlaşdırılması Aktı münaqişələri həll etmək və bu yolla məhsuldarlığı və səmərəliliyi artırmaq məqsədilə dövlət nəzarəti altında biznes və işçi liderlərinin təşviqinə yönəldilmişdi. Amerika heç vaxt Almaniya və İtaliyadakı kimi biznes, həmkarlar ittifaqları və hökumət arasındakı sazişlərə bənzər faşizm üsulidarəsinə meyl göstərməsə də, «Yeni kurs»un təşəbbüsləri iqtisadiyyatın bu üç aparıcı oyundaşı arasında hakimiyyətin yeni formada paylaşdırılmasını göstərirdi. Hakimiyyətin bu cür qovuşuğu müharibə dövründə Birləşmiş Ştatlar hökumətinin iqtisadiyyata geniş müdaxiləsi nəticəsində daha ciddi miqyas almışdı. Müharibə Məhsulları Şurası hərbi prioritetlərin qarşılınması üçün ölkənin bütün məhsul istehsalı imkanlarını əlaqələndirirdi. İstehlak malları istehsal edən müəssisələr hərbi sifarişlərə tabe edilmişdi. Məsələn, avtomobil sənayesi müəssisələri Birləşmiş Ştatları «demokratiyanın cəbbəxanasına» çevirmək üçün tank və təyyarə istehsal edirdi. Milli gəlirin artım sürətini qoruyub saxlamaq və istehlak məhsulları qıtlığının inflyasiyaya aparıb çıxarmasının qarşısını almaq üçün yenidən yaradılmış Qiymət Administrasiyası İdarəsi bəzi yaşayış sahələrində mənzil haqlarının həcminə nəzarət edir, şəkər tozundan benzinə kimi bir sıra istehlak mallarına norma qoyur, başqa sözlə desək, qiymətlərin artmasını önləməyə çalışırdı.

Müharibədən sonrakı dövrün iqtisadiyyatı: 1945-1960

Amerikalıların çoxu II Dünya müharibəsinin başa çatması və bunun ardınca da hərbi xərclərin azaldılmasının Böyük depressiya dövrünün ağır günlərini geri qaytaracağından ehtiyat edirdi. Amma bunun əksi oldu, istehlak məhsullarına ödənilməmiş qalan tələbat müharibədən sonrakı dövrdə güclü iqtisadi yüksəlişə təkən verdi. Avtomobil sənayesi uğurla öz əvvəlki ixtisasına qayıdaraq maşın istehsal etməyə, aviasiya və elektronika kimi yeni sənaye sahələri isə iri sıçrayışlarla böyüməyə başladı. Evlərinə qayıdan hərbcilər üçün mənzil tikintisində qismən yaradılan imkanlar sayəsində stimullaşdırılan xüsusi canlanma bu genişlənməni daha da sürətləndirdi. Ölkənin ümumi məhsul istehsalının həcmi 1940-cı ildə 200 milyard dollardan 1950-cı ildə 300 milyard dollara qədər artdı və 1960-cı ildə 500 milyard dollardan çox oldu. Eyni zamanda «uşaq doğuşunda canlanma» dövrü

adlanan müharibədən sonrakı illərdə doğulanların sayının sürətlə artması istehlakçıların sayının çoxalmasına səbəb oldu. Getdikcə orta təbəqənin sıralarına daha çox amerikalı qoşulurdu.

Müharibə sursatlarına olan ehtiyac nəhəng hərbi-sənaye kompleksinin (bu termin 1953-cü ildən 1961-ci ilədək ABŞ prezidenti olmuş Duayt Eyzenhauer tərəfindən irəli sürülmüşdür) yüksəlişinə rəvac vermişdi. Bu kompleks müharibə başa çatdıqdan sonra da öz fəaliyyətini davam etdirirdi. Dəmir pərdə meydana çıxdıqdan sonra Avropa ilə Birləşmiş Ştatlar öz döyüş qabiliyyətini xeyli gücləndirmiş olan və hidrogen bombası kimi güclü silah istehsalına vəsait ayıran bir dövlətlə – Sovet İttifaqı ilə «soyuc müharibə» vəziyyətinə düşdülər. Müharibənin darmadağın etdiyi Avropa ölkələrinə Marşall Planı çərçivəsində iqtisadi yardımlar axmağa başladı və həmin plan eyni zamanda Avropa bazarlarının bir sıra ABŞ məhsulları ilə zənginləşməsinə kömək etdi. Və hökumət özü iqtisadi məsələlərdə başlıca rol oynadığını qəbul etməli oldu. 1946-cı ildə qəbul edilən Məşğulluq Aktı «maksimum səviyyədə məşğulluq səviyyəsinə, istehsal və alıcılıq qabiliyyətinə nail olmağı» dövlət siyasəti kimi bəyan etdi.

Birləşmiş Ştatlar müharibədən sonrakı dövrdə həmçinin bütün dünyada açıq, kapitalist iqtisadiyyatının təmin edilməsi məqsədilə Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı kimi institutların yaradılmasına başçılıq etməklə, beynəlxalq valyuta strukturlarının yenidən qurulmasına ehtiyac duyulduğunu etiraf etdi.

Biznes strukturları isə bu arada yüksək konsolidasiya səviyyəsi ilə xarakterizə edilən bir dövrə qədəm qoydu. Firmalar bir-biriylə qovuşaraq nəhəng, çoxcəhətli konqlomeratlar yaratdılar. Məsələn, Beynəlxalq Telefon və Teleqraf Şirkəti «Şiraton Hotels», «Kontinental Bankinq», «Hartford Yangından Sığorta», «Avis Rent-a-kar» və digər şirkətləri satın alaraq özündə birləşdirdi.

Amerikanın işçi qüvvəsi də öz tərkibi ehtibarını ilə xeyli dəyişdi. 1950-ci illər ərzində xidmət sahəsində çalışanların sayı artaraq istehsal sahələrində çalışanların sayına çatdı və sonralar onları ötüb keçdi. 1956-cı ildən başlayaraq ABŞ-da işçilər arasında ağ yaxalıq geyinənlər mavi yaxalıq geyinənləri üstələdilər. Eyni zamanda həmkarlar ittifaqları öz üzvləri üçün uzunmüddətli iş müqavilələrinə və digər üstünlüklərə nail oldular.

Fermerlər isə bu illərdə çox ağır vəziyyətlərlə üzləşdilər. Məhsuldarlığın artırılması üçün göstərilən səylər, fermer təsərrüfatlarının iri biznes vahidlərinə çevrilməsi kənd təsərrüfatı məhsullarının həddən artıq istehsalı ilə nəticələndi. Kiçik ailə təsərrüfatları bu rəqabətə tab gətirməkdə çətinlik çəkir, getdikcə daha çox təsərrüfat öz fəaliyyətini dayandıraraq sıradan çıxırdı. Bu səbəbdən 1947-ci ildə fermer təsərrüfatlarında çalışanların sayı 9,7

milyon nəfər olduğu halda tədricən azalmağa başladı və 1998-ci ildə 3,4 milyon nəfərə düşdü.

Digər amerikalılar da yaşayış yerlərini dəyişməli olurdular. Fərdi ailə evlərinə tələbatın artması və şəxsi maşınların sürətlə çoxalması amerikalıların çoxunun şəhər mərkəzlərindən şəhərat-rafı rayonlara köçməsiylə nəticələndi. Kondisionerlərin ixtira olunması kimi texnoloji yeniliklər sayəsində bu miqrasiya cənub və cənub-qərb ştatlarında Hyuston, Atlanta, Mayami və Feniks kimi «Günəşli kamər» üzərində yerləşən şəhərlərin inkişafını sürətləndirdi. Federal hökumətin sponsorluğu ilə salınan yeni şosse yolları əyalətlərə yetişmək imkanını yaxşılaşdırdıqca biznes strukturları da dəyişməyə başladı. II Dünya müharibəsinin sonunda sayı cəmi səkkiz olan satış mərkəzləri getdikcə çoxşaxəli şəkil almış və 1960-cı ildə onların sayı 3.840-a çatmışdı. Bir çox sənaye müəssisələri tezliklə onların izinə düşərək böyük şəhərləri tərk etmiş, əhalisi az olan yaşayış məntəqələrinə köçmüşdü.

Dəyişiklik illəri: 1960 və 1970-ci illər

1950-ci illər Amerikada adətən xatircəmlik dövrü kimi xarakterizə edilir. 1960 və 1970-ci illər isə əksinə, böyük dəyişikliklər dövrü olmuşdur. Bu illərdə dünyanın müxtəlif yerlərində yeni dövlətlər meydana gəlmiş, qiyamçı hərəkətlər mövcud hökumətləri devirmiş, bəzi ölkələr böyüyərək Birləşmiş Ştatlarla rəqəbat aparan güc mərkəzlərinə çevrilmiş və hərbi gücün yüksək inkişaf və ekspansianın yeganə vasitəsi olmadığını getdikcə daha aydın dərk edildiyi dünyada iqtisadi əlaqələr ən üstün əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdı.

Prezident Con F. Kennedi (1961-1963) hökumətin daha fəal olması siyasətini həyata keçirirdi. 1960-cı ilin prezident seçkiləri kampaniyasında Kennedi amerikalılardan «Yeni cəbhə» çağırışlarına səs vermələrini xahiş edəcəyini söyləmişdi. Prezident olduqdan sonra isə dövlət xərclərini artırmaq və vergiləri azaltmaq yolu ilə iqtisadi böyüməni gücləndirməyə çalışmış, yaşlılara tibbi, əyalət şəhərlərinə isə maddi yardım göstərilməsi üçün təzyiq göstərmiş və təhsil fondlarını artırmışdır. Bu təkliflərin bir çoxu həyata keçməsə də, Kennedinin inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım üçün amerikalıların xaricə göndərilməsiylə bağlı fikri «Sülh korpusları»nın yaradılması ilə həyatda öz gerçək təcəssümünü tapmışdır. Kennedi, həmçinin, Amerikanın kosmosun tədqiqində irəliləməsinə şərait yaratmışdır. Onun ölümündən sonra kosmosun tədqiqi ilə bağlı Amerika proqramı Sovet nailiyyətlərini ötüb keçmiş və 1969-cu ilin iyul ayında amerikalı astronavtların Aya enməsi ilə özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır.

1963-cü ildə Kennedinin qətlə yetirilməsi onun gündəmə gətirdiyi bir çox qanunvericilik aktlarının Konqres tərəfindən qəbul edilməsinə səbəb oldu. Onun xələfi Lindon Beyns Conson (1963-1969) uğurlu Amerika iqtisadiyyatının bəhrələrindən daha çox vətəndaşın faydalana bilməsini təmin etməklə «Böyük cəmiyyət» qurmağa çalışdı. Hökumət «Tibbi qayğı» (qocalar üçün sağlamlıq qayğısı) və «Ərzaq yarlıqları» (kasıblara ərzaq yardımı) kimi yeni proqramlar və bir sıra təhsil təşəbbüsləri (tələbələrə yardım və eləcə də məktəb və kolleclərə qrantlar ayrılması) təsis etdikcə federal xərclər dramatik şəkildə durmadan artdı.

Həmçinin Vyetnamdakı Amerika əsgərlərinin sayı artıqca hərbi xərclər də böyüyürdü. Kennedinin rəhbərliyi dövründə kiçikmiqyaslı hərbi əməliyyat kimi başlayan bu hadisə Consonun prezidentliyi dövründə irimiqyaslı hərbi təşəbbüsə çevrildi. Nə qədər paradoksal görünсə də, hər iki müharibəyə – yoxsulluqla mübarizəyə və Vyetnam müharibəsinə çəkilən xərclər, qısa müddətə də olsa, iqtisadiyyatın çiçəklənməsinə səbəb oldu. Ancaq 1960-cı illərin sonlarında həmin xərcləri ödəmək üçün vergiləri qaldırmaq istəyərkən hökumətin uğursuzluğa düçar olması inflyasiyanı gücləndirdi və beləliklə də əldə edilən iqtisadi yüksəlişin nəticələrini heçə endirdi. 1973-1974-cü illərdə Neft İxrac Edən Ölkələr Təşkilatının (OPEK) üzvləri neft istehsalına embarqo qoyarkən enerji vasitələrinin qiymətləri sürətlə yüksəlməyə başladı və qıtlıq yaratdı. Hətta bu embarqo qaldırıldıqdan sonra belə enerji vasitələrinin qiymətləri yüksək olaraq qaldı və inflyasiya ilə yanaşı, işsizlik səviyyəsinin də tədricən artmasına səbəb oldu. Federal büdcə defisitləri böyüdü, xarici rəqəbat intensivləşdi və fond birjaları zəiflədi.

Vyetnam müharibəsi 1975-ci ilə kimi davam etdi, prezident Riçard Nikson (1969-1974) impiçmentdə günahlandırılmaq təhlükəsi altında istefa verdi, bir qrup amerikalı Tehrandakı ABŞ səfirliyinin binasında girov götürüldü və bir ildən də çox orada saxlanıldı. Sanki ölkə, iqtisadi məsələlər də daxil olmaqla, bir çox hadisələrə nəzarət etməkdə aciz qalmışdı. Avtomobillərdən tutmuş polada, yarımkeçiricilərə qədər ucuz qiymətə və bir çox hallarda həm də yüksək keyfiyyətə malik müxtəlif idxal məhsulları Birləşmiş Ştatların bazarlarını doldurdu.

Davamlı inflyasiyanın və biznes fəaliyyətində durğunluğun mövcud olduğu və bu səbəbdən də işsizlik səviyyəsinin artdığı bir iqtisadi şəraitin məğzini ifadə edən «staqneysn» termini yeni iqtisadi nasazlığı daha doğru xarakterizə edirdi. Inflyasiya sanki özü-özünü qidalandırırdı. İnsanlar qiymətlərin durmadan qalxmasından ehtiyat etməyə başlayaraq daha çox mal alırdılar. Artan tələbat qiymətlərin daha da yüksəlməsinə, bu isə əməkhaqlarının artırılması tələbinə, əməkhaqlarının artırılması isə, öz növbəsində, hələ də yuxarı sıçramaqda olan qiymətlərin daha da

bahalaşmasına səbəb olurdu. Yaşayış minimumu punktları avtomatik olaraq əmək müqavilələrinə daxil edilirdi və hökumət sosial təminat kimi bəzi ödənişləri inflyasiya dövrünün ən məşhur meyarı kimi tanınan İstehlak Qiymətlər İndeksinə uyğunlaşdırmağa başlamışdı. Bu tədbirlər işçilərə və işdən çıxarılanlara inflyasiyanın öhdəsindən gəlməyə kömək etdiyi halda, inflyasiyanın özünü də möhkəmlədirdi. Hökumətin daim artmaqda olan fond ehtiyacları büdcə defisitinin şişməsinə və hökumət borclarının böyüməsinə, bu isə, öz növbəsində, faiz normalarının yüksəlməsinə səbəb olur, istehsal və istehlak dəyərlərini getdikcə daha da artırırdı. Enerji vasitələrinin dəyərinin və faiz normalarının yüksək olması şəraitində kapital qoyuluşu xeyli zəiflədi və işsizlik səviyyəsi narahatlıq doğuran səviyyəyə qalxdı.

Çıxılmaz vəziyyətdə qalan prezident Cimmi Karter (1977-1980) hökumət xərclərini artırmaqla iqtisadi zəifliyə və işsizliyə qarşı mübarizə aparmağa çalışdı və inflyasiyanı nəzarət altına almaq məqsədilə düşünülmüş əməkhaqqı və qiymət normaları direktivləri müəyyən etdi. Ancaq bu direktivlərin hər ikisi geniş mənada heç bir uğur gətirmədi. Hava yolları, yükdaşıma və dəniz yolları da daxil olmaqla, bir sıra sənaye sahələrinin tənzimlənməsinə xitam verilməsini nəzərdə tutan tədbirlər inflyasiya üzərinə, o qədər ağır olmasa da, bəlkə də ən uğurlu hücum hesab edilə bilərdi. Həmin vaxta qədər bu sənaye sahələri marşrut və gediş haqqı normalarına nəzarət edilməklə dövlət tərəfindən ciddi tənzimlənirdi. Dövlət tənzimləmələrinə xitam verilməsi ideyası Karter administrasiyasında sonra da müdafiə olundu. 1980-ci illərdə hökumət bankların faiz normalarına və uzun məsafəli telefon xidmətlərinə nəzarəti zəiflətdi və 1990-cı illərdə yerli telefon xidmətləri üçün də tənzimləməni yüngülləşdirdi.

Ancaq inflyasiyaya qarşı mübarizədə ən kədərli rolu Federal Ehtiyatlar İdarəsi oynadı, o, 1979-cu ilin əvvəlində pul kütləsi üzərində ciddi qadağalar qoydu. Inflyasiyanın çökdürdüyü iqtisadiyyatın tələb etdiyi pul kütləsini təchiz etməkdən boyun qaçırmayaraq faiz normalarının yüksəlməsinə səbəb oldu. Bunun da nəticəsi olaraq istehlak xərcləri və biznes borclanmaları birdən-birə aşağı düşdü, iqtisadiyyat tezliklə dərin tənəzzülə uğradı.

1980-ci illərin iqtisadiyyatı

Ölkə 1982-ci il boyu dərin tənəzzül keçirdi. Biznes müəssisələrinin iflası ilk illərə nisbətən 50 faiz artdı. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı azaldıqca, taxıl məhsullarının qiymətləri aşağı düşdükcə və faiz normaları artdıqca fermerlər xüsusilə pis vəziyyətə düşdülər. Kəskin geriləmənin dərmanı tapılmadıqca, iqtisadiyyat daha dərin destruktiv tsikllərə yuvarlanırdı. 1983-cü

ildən başlayaraq inflyasiya zəifləməyə, iqtisadiyyat əks istiqamətə meyillənməyə, Birləşmiş Ştatlar sürəkli iqtisadi inkişaf dövrünə qədəm qoymağa başladı. Sonrakı illərdə və 1990-cı illərin əvvəllərində illik inflyasiya norması 5 faizdən yuxarı qalxmadı.

1970-ci illərin iqtisadi sarsıntıları mühüm siyasi dəyişikliklər doğurdu. Amerika xalqı 1980-ci ildə Karterin yeritdiyi federal siyasətlə razılaşmadığını ifadə etdi və sabiq Hollivud aktyoru və Kaliforniya ştatının qubernatoru Ronald Reyqanı prezident seçdi. Reyqan (1981-1989) öz iqtisadi proqramını insanların öz qazandıqlarının çox hissəsini sahib ola bilmələri üçün vergi normalarının azaldılmasını nəzərdə tutan iqtisadi nəzəriyyə əsasında qurmuşdu. Bu nəzəriyyəyə görə, vergilərin azaldılması insanları daha gərgin və daha uzunmüddətli işləməyə ruhlandıracaq ki, bu da, öz növbəsində, daha çox vəsait yığımına və investisiya qoyuluşuna səbəb olacaq, sonda məhsul istehsalının artması və ümumi iqtisadi yüksəlişin stimullaşması ilə nəticələnəcəkdə. Reyqanın vergi normalarını aşağı salması daha çox varlı amerikalıların xeyrinə olsa da, bu iqtisadi siyasət vergilərin azaldılması ilə yanaşı, əldə edilən faydanın həm də azgəlirli insanların xeyrinə olacağını nəzərdə tuturdu, çünki investisiya qoyuluşunun artması yeni iş yerlərinin açılmasına və əməkhaqlarının artmasına aparıb çıxarmalıydı.

Bununla bərabər Reyqanı ümumölkə miqyasında narahat edən başlıca məsələ onun federal hökumətin həddən artıq şişməsi və burnunu hər yerə soxmasına əmin olması ilə bağlı idi. 1980-ci illərin əvvəllərində vergiləri azaltmaqla yanaşı, Reyqan sosial proqramları da ixtisar etdi. O, hakimiyyətdə olduğu illərdə, həmçinin, istehlakçılar, iş yerləri və ətraf mühitlə bağlı məsələlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin məhdudlaşdırılması və ya tamamilə ləğvi uğrunda kampaniya apardı. Eyni zamanda o, Birləşmiş Ştatların Vyetnam müharibəsindən sonrakı dövrdə öz hərbi güdrətinin kifayət qədər qayğısına qalmadığını düşündü və bu səbəbdən müdafiə xərclərinin xeyli artırılmasına nail oldu.

Vergi normalarının azaldılması və hərbi xərclərin artırılması daxililə proqramlara ayrılan xərclərdə xeyli dərəcədə ixtisarlara aparılmasına səbəb oldu. Nəticədə federal büdcə defisiti hətta 1980-ci illərin əvvəlində tənəzzül dövründəki səviyyəni belə ötüb keçdi. 1980-ci ildə 74 milyard dollar olan büdcə defisiti 1986-cı ildə 221 milyard dollara çatdı. 1987-ci ildə bu defisit 150 milyard dollara düşdü və iqtisadi yüksəliş yenidən start götürdü. Bəzi iqtisadçılar federal hökumət məsrəfləri və borclanmalarının xeyli dərəcədə artmasının yeni inflyasiya doğuracağından narahat olsalar da, Federal Ehtiyatlar İdarəsi qiymətlərin artmasına sayıqlıqla nəzarət edir, belə bir təhlükə meydana çıxdığı hallarda dərhal faiz normalarını yüksəldirdi. Pol Volkerin və onun xələfi Alan Qrinspanın rəhbərliyi dövründə Federal Ehtiyatlar İdarəsi

ölkə iqtisadiyyatının yönləndirilməsində Konqresin və prezidentin rolunu zəiflədərək iqtisadiyyatın əsas tənzimləyici yol polisi rolunu oynayır.

1980-ci illərin əvvəllərində meydana çıxan sağlamlaşma meyilləri heç də problemsiz ötüşmədi. Fermerlər, xüsusilə kiçik ailə təsərrüfatlarını idarə edən fermerlər hələ də böyük çətinliklərlə üz-üzə qalmışdılar. Onlar 1986 və 1988-ci illərdə – ölkənin orta bölmələri ciddi quraqlığa məruz qalanda, bir neçə il sonra isə güclü daşqınlardan zərər çəkəndə daha pis vəziyyətə düşdülər. Bəzi banklar pul kütləsi qıtlığı və xüsusilə əmanət və borc assosiasiyaları kimi tanınan ağılsız kredit fəaliyyətləri ucbatından sarılımışdı; bu assosiasiyaların fəaliyyəti qismən sərbəstləşdirildikdən sonra ağılsız kredit verilməsi praktikası geniş intişar tapmışdı. Nəticədə federal hökumət bu cür institutların əksəriyyətini bağlamalı və vergi ödəyicilərindən toplanan pulların böyük bir qismini onların əmanətçilərinin haqlarının ödənilməsinə sərf etməli oldu.

Reyqan və onun xələfi Corc Buşun (1989-1993) Sovet İttifaqı və Şərqi Avropada kommunist rejimlərinin dağılmasına rəhbərlik etdiyi 1980-ci illər 1970-ci illərdə ölkəni bürüyən iqtisadi süstlüyü tamamilə aradan qaldırmadı. Birləşmiş Ştatlar 1960-1970-ci illər arasındakı 10 ilin 7-də ticarət defisitinə malik olmuş, 1980-ci illər ərzində bu defisit daha da böyümüşdü. Asiyada sürətlə böyüyən iqtisadi güc mərkəzləri Amerikaya meydan oxumağa başlamışdı; başlıca olaraq uzunmüddətli planlaşdırma, şirkətlərin, bankların və hökumətin fəaliyyətlərinin sıx şəkildə əlaqələndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verən Yaponiya sanki alternativ yüksəliş modeli təklif edirdi.

Bu arada Birləşmiş Ştatlarda « korporativ reyderlər » səhmlərinin dəyəri aşağı düşən müxtəlif korporasiyaları satın alaraq onların bəzi əməliyyatlarını satmaqla və yaxud onları ayrı-ayrı hissələrə bölməklə yenidən qururdular. Bəzi hallarda şirkətlər öz səhmlərini geri almaq və yaxud reyderlərə haqq ödəmək üçün ağılaşmaz həcmdə məbləğlər sərf edirdilər. Bu cür döyüşləri məyusluq içində izləyən təhlilçilər bu qənaətdəydilər ki, reyderlər ən yaxşı şirkətləri məhv edir və işçilərin bədbəxtliyinə səbəb olurlar. Çünki korporativ yenidənqurulmalar zamanı işçilərin çoxu öz iş yerini itirməli olurdu. Digərləri isə reyderlərin iqtisadiyyatın inkişafına faydalı şəkildə xidmət etdiklərini söyləyir, onların pis idarə olunan şirkətləri ələ keçirdiklərini, həmin şirkətləri artıq yükəndən təmizlədikdən sonra yenidən gəlirli hala saldıqlarını və yaxud onları investorların mənfəət əldə edə biləcəkləri qaydada satdıqlarını, investorların isə həmin mənfəətlə daha məhsuldar şirkətləri investisiyalaşdırdıqlarını vurğulayırdılar.

1990-cı illər və ondan sonra

1990-cı illər Amerikaya yeni prezident kimi Bill Klintonu (1993-2001) bəxş etdi. Ehtiyatlı və təmkinli demokrat Klinton öz çıxışlarında keçmiş sələflərinin bəzi mövzularını dilə gətirsə də, sağlamlıq sığortası xərclərinin artırılması kimi ambisiyalı təklifi Konqresdən keçirə bilmədikdən sonra Amerikada «Böyük dövlət» erasının başa çatdığını bəyan etdi. O, yerli telefon xidmətlərinin rəqabətə açılması üzərində Konqreslə birlikdə çalışaraq bəzi sektorlarda işçi qüvvəsinin möhkəmləndirilməsinə təkan verdi. O, həmçinin maddi rifah müavinətlərinin azaldılmasında respublikaçılara qoşuldu. Klinton federal işçilərin sayını ixtisar etsə də, hökumət ölkə iqtisadiyyatında hələ də həlledici rol oynamaqda qalırdı. «Yeni kurs» siyasətinin əsas, «Böyük cəmiyyət» dövrünün isə əksər yenilikləri toxunulmaz qalırdı. Federal Ehtiyatlar Sistemi isə istənilən yeni inflyasiya əlamətlərinə diqqətlə göz qoyaraq ümumi iqtisadi fəallıq tempini nizamlamaqda davam edirdi.

Buna baxmayaraq, 1990-cı illərdə iqtisadiyyat artan sürətlə sağlam inkişafa qədəm qoydu. 1980-ci illərin sonlarında Sovet İttifaqında və Şərqi Avropada kommunizmin süqutundan sonra ticarət imkanları sürətlə genişlənməyə başladı. Texnoloji inkişaf bir sıra yeni və son dərəcə zərif elektronika məhsullarının istehsalına yol açdı.

Telekommunikasiya və kompüter şəbəkələşməsində baş verən yeniliklər geniş həcmdə kompüter texnikası və proqram təminatları sənayelərinin meydana çıxmasına səbəb oldu və bir çox sənaye sahələrinin işində inqilabi dəyişikliklər yaratdı. İqtisadiyyat sürətlə böyüyür, korporativ mənfəətlər sürətlə artırdı. Inflyasiya və işsizlik səviyyələrinin aşağı olması ilə kombinə edilən möhkəm əsaslı mənfəətlər fond birjalarını dalgalandırdı; 1970-ci illərin sonlarında yalnızca 1000 punkt səviyyəsində olan Dou Cons orta sənaye kəmiyyəti 1999-cu ildə 11.000 punkta yüksəlmiş, amerikalıların hamısının da olmasa, əksəriyyətinin xeyli varlanması ilə nəticələnmişdi.

Amerikalıların 1980-ci illərdə tez-tez uğurlu model kimi dəyərləndirdikləri Yaponiya iqtisadiyyatı uzun sürən tənəzzülə uğradı və belə bir aqibət iqtisadçıların çoxunu iqtisadiyyata daha çevik, planlaşdırmaya daha az yer verilən və daha rəqabətçil Amerika yanaşma üsulunun qlobal integrasiya mühitində ən yaxşı iqtisadi böyümə strategiyası olması qənaətinə gəlməyə vadar etdi.

1990-cı illərdə Amerikanın işçi qüvvəsinin tərkibində də nəzərəcarpacaq dəyişikliklər baş verdi. Fermerlərin sayının uzun müddətdən bəri azalması meyli bu illərdə də davam etdi. İşçilərin çox az qismi sənaye sahələrində, böyük əksəriyyəti isə xidmət

sektorunda, mağaza satıcısından tutmuş maliyyə planlaşdırıcıları işində çalışırdı. Artıq poladəritmə və ayaqqabı istehsalı kimi sənaye sahələri Amerika iqtisadiyyatının dayaq sütunları olmaqdan çıxmış, onları kompüter texnikası və proqram təminatı əvəz etmişdi.

1992-ci ildə özünün ən yüksək həddinə – 290 milyard dollara çatdıqdan sonra federal büdcə kəsiri iqtisadi yüksəliş vergi gəlirlərini artırıdıqca durmadan aşağı düşməyə başladı. 1998-ci ildə hökumət 30 il ərzində ilk dəfə aktiv balansla malik oldu; ancaq onun əsasən də «uşaq doğumunun canlanması» dövründə dünyaya gələnlərə vəd edilən gələcək sosial təminat ödənişləri formasında böyük məbləğdə borcu qalırdı. Sürətli yüksəliş və inflyasiya səviyyəsinin durmadan aşağı düşməsindən heyratə gələn iqtisadçılar Birləşmiş Ştatların «yeni iqtisadi sistemə» malik olub-olmamasını müzakirə etməyə başladılar, çünki bu «yeni iqtisadiyyat»ın sürətlə böyümə tempi ölkənin əvvəlki 40 ili ərzindəki təcrübələrinə əsasən mümkün ola biləcəyi güman edilən böyümə tempindən güclü idi.

Nəticə olaraq qeyd etmək ki, Amerika iqtisadiyyatı bu illərdə əvvəlki dövrlərlə müqayisə edilməyəcək dərəcədə dünya iqtisadiyyatı ilə sıx əlaqələrə girmişdir. Özündən əvvəlki sələfləri kimi, Klinton da ticarət maneələrinin aradan qaldırılması üçün geniş səylər göstərmişdir. Şimali Amerika Sərbəst Ticarət Anlaşması (NAFTA) Birləşmiş Ştatlarla onun ən böyük ticarət partnyorları olan Kanada və Meksika arasındakı iqtisadi bağları daha da möhkəmlətməmişdir. 1980-ci illər ərzində sürətli yüksəliş dövrü keçirən Asiya da Avropaya qoşularaq hazır məhsul istehsalı üçün yarımfabrikatlar göndərən başlıca təchizatçıya və Amerika məhsullarının ixracı üçün geniş bazara çevrilmişdir. Bütün dünyanı bürüyən zərif telekommunikasiya sistemləri bir neçə il öncə təsəvvürə belə gətirilməyəcək dərəcədə dünyanın maliyyə bazarlarına bağlanmışdır.

Amerikalıların əksəriyyəti qlobal integrasiyanın bütün xalqların xeyrinə işlədiyinə əmin olsa da, artmaqda olan qarşılıqlı asılılıq həm də bəzi problemlər yaratmışdır. Birləşmiş Ştatların daha üstün olduğu yüksək texnologiyaya malik sənaye sahələrində işçilər yaxşı keçinirlər, ancaq işçi qüvvəsinin ümumiyyətlə ucuz olduğu bir çox xarici ölkələrlə rəqabət ənənəvi istehsal sahələrində əməkhaqlarının vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Bundan əlavə, Yaponiya və Asiyanın digər yeni sənayeləşmiş ölkələrinin iqtisadiyyatı 1990-cı illərin sonlarında sarsıntılara məruz qalanda bu sarsıntının dalğaları bütün qlobal maliyyə sistemində mənfi təsir göstərmişdir. Amerikanın iqtisadi siyasətini müəyyən edənlər başa düşdülər ki, daxili iqtisadi siyasət kursunu müəyyənlədikəndə onlar hökmən qlobal iqtisadi şəraitin nəticələrini də nəzərə almalıdırlar.

Amerikalılar 1990-cı illəri yenidən böyük əmin-amanlıq hissiylə başa vurdular. 1999-cu ilin sonlarına olan məlumatlara görə, ölkə iqtisadiyyatı 1991-ci ilin martından başlayaraq davamlı surətdə böyümüşdür. 1999-cu ilin noyabrında işsizlik əmək qabiliyyəti olanların 4,1 faizini əhatə etmiş, son 30 ildə ən aşağı göstəriciyə malik olmuşdur. 1998-ci ildə istehlak mallarının qiymətləri cəmi 1,6 faiz artmış (1964-cü ildən bəri bir il istisna edilməklə ən kiçik artım), yalnız 1999-cu ildə (oktyabr ayında 2,4 faiz) bir qədər yuxarı qalxmışdır. Qarşıda hələ xeyli çətinliklər durur, ancaq ölkə 20-ci əsri və onun gətirdiyi nəhəng dəyişiklikləri yaxşı əhval-ruhiyyədə başa vura bilmişdir.

FƏSİL 4

KİÇİK BİZNES VƏ SƏHMDAR CƏMİYYƏTİ

Amerikalılar həmişə imkanlarla dolu bir ölkədə yaşadıklarını inanmışlar: yaxşı ideyası, qətiyyəti və gərgin çalışmaq həvəsi olan hər kəs burada biznes işinə başlayıb uğur qazana bilər. Praktikada isə sahibkarlığa bu möhkəm inam fərdin təkbəşinə çalışmasından tutmuş qlobal konqlomerata qədər bir çox formalar almışdır.

17-18-ci əsrlərdə Amerika ictimaiyyəti burada bütün ağır çətinliklərə sinə gərərək özünə ağacdən ev tikən ilk insanı tərif və təzim obyektinə çevirmiş və yabanı mühitdə yaşamaq bacarığını öymüşdür. 19-cu əsr Amerikasında kiçik kənd təsərrüfatı təşəbbüsləri sürətlə geniş ölkə həddudlarına yayıldıqca öz evi və torpaq mülkü olan fermer amerikalıların əksəriyyətinin varlı insan idealının təəcəssümünə çevrilmişdir. Ancaq ölkə əhalisinin sayı artdıqca və şəhərlər daha böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb etdikcə tədricən bütün biznesdə təkbəşinə iştirak arzusu inkişaf etdi və xırda tacirlər, müstəqil sənətkarlar və özünə əmin olan peşəkarlar meydana gəlməyə başladı.

20-ci əsr 19-cu əsrin son dövrlərində başlayan meyli davam etdirdi və iqtisadi fəallığın miqyasında və kompleksliyində nəhəng sıçrayışlar baş verdi. Bir çox sənaye sahələrində kiçik müəssisələr öz fondlarını kifayət dərəcədə artırmaqda və getdikcə daha zövqlü və daha zəngin olan əhalinin tələb etdiyi bütün malları daha keyfiyyətli istehsal etmək üçün kifayət qədər geniş miqyasda fəaliyyət göstərməkdə çətinlik çəkməyə başladılar. Belə bir şəraitdə adətən yüzlərlə, hətta minlərlə adamı işlədən müəssisə korporasiya anlayışı daha böyük əhəmiyyət kəsb etdi.

Bu gün Amerika iqtisadiyyatının qururu sayılan müəssisələr pleyadası təksahibli müəssisələrdən tutmuş dünyanın ən iri şirkətlərinə qədər sıralanır. 1995-ci ildə Birləşmiş Ştatlarda 16,4 milyon şəriksiz, təksahibli müəssisə, 1,6 milyon ortaqlıq şirkəti və 4,5 milyon korporasiya – cəmi 22,5 milyon müstəqil müəssisə vardı.

Kiçik biznes

Xaricdən gələn müsafirlərin əksəriyyəti hətta bugünün özündə belə iri korporasiyaların heç bir vasitə ilə ABŞ iqtisadiyyatında hökmranlıq etmədiyini öyrənəndə məəttəl qalırlar. Ölkədəki bütün müstəqil müəssisələrin tam 99 faizi 500 nəfərdən az işçi çalışdırır. ABŞ Kiçik Biznes Administrasiyasının (SBA) məlumatlarına görə, ABŞ işçilərinin 52 faizi bu cür kiçik müəssisələrdə çalışır. Belə ki, 19 milyon amerikalı 20 min nəfərdən az işçisi olan şirkətlərdə, 18,4 milyon nəfər 20-dən 99 nəfərə qədər işçisi olan firmalarda, 14,6 milyon nəfər isə 100 nəfərdən 499 nə-

fərə qədər işçisi olan firmalarda çalışır. 47,7 milyon amerikalı isə 500 və daha çox işçisi olan firmalarda işləyir.

Kiçik biznes Amerika iqtisadiyyatı üçün dinamizm mənbəyi olaraq qalmaqdadır. 1990 və 1995-ci illər arasında yeni açılan iş yerlərinin dördü üçü kiçik biznes müəssisələrinin payına düşmüş və onlar hətta 1980-ci illərdə məşğulluğun artmasına göstərdikləri xidmətdən də böyük xidmət göstərmişlər. Onlar, həmçinin, yeni qrupların iqtisadiyyata daxilolma göstəricilərini də təmsil edirlər. Məsələn, qadınlar ağır kiçik biznes müəssisələrində çalışırlar. Qadınların sahib olduqları biznes müəssisələrinin sayı 1987 və 1997-ci illər arasında 89 faiz artmış və 8,1 milyona çatmışdır; qadınların sahib olduqları təksahibli müəssisələrin sayı artaraq 2000-ci ildə bu tip müəssisələrin 35 faizinə bərabər olmuşdur. Kiçik firmalar həm də daha çox sayda yaşlı işçiləri və günün bir qismini işləməyə üstünlük verən adamları işə götürməyə meyl göstərir.

Kiçik biznes müəssisələrinin xüsusi gücü onların dəyişən iqtisadi şərtlərə dərhal cavab verə bilmək qabiliyyətilə bağlıdır. Onlar çox zaman öz alıcılarını şəxsən tanıyır və xüsusilə də yerli ehtiyacları qarşılayırlar. Məsələn, Kaliforniyadakı «Silicon Valley» şirkətinin kompüter əsaslı riskli müəssisələri və digər yüksək texnologiya anklavları kimi kiçik biznes müəssisələri texniki yenilik mənbəyidir. Bir çox kompüter sənayesi yenilikçiləri fəaliyyətə öz qarajlarında «qaynaqçı» kimi müəyyən mexanizmləri əllə yığmaqla başlamış və tezliklə iri, qüdrətli korporasiyalara çevrilmişlər. Çox sürətlə milli və beynəlxalq iqtisadiyyatın ən böyük oyunçularına çevrilən kiçik müəssisələr sırasına kompüter təminat proqramları istehsalı ilə məşğul olan «Microsoft» şirkəti, baratların ünvanlarına çatdırılması ilə məşğul olan Federal Ekspres Xidməti, idman malları istehsalçısı «Nike», kompüter şəbəkəsi firması «America OnLine» və dondurma istehsalçısı «Ben & Jerry's» daxildir.

Əlbəttə, kiçik biznes müəssisələrinin də çoxu iflasa uğrayır. Ancaq Birləşmiş Ştatlarda biznes sahəsində iflasa uğrama bəzi digər ölkələrdə olduğu kimi sosial biabırçılığa səbəb olmur. Çox zaman iflas hadisəsinə sahibkar üçün faydalı bir təcrübə kimi baxılır, bundan lazımi nəticələr çıxararaq o, növbəti dəfə böyük uğurlar qazana bilər. İqtisadçılar deyirlər ki, iflas hadisələri bazar qüvvələrinin necə işlədiyini nümayiş etdirir.

İnsanların kiçik biznesə yüksək rəğbəti ABŞ Konqresində və ştatların qanunvericilik orqanlarında tədricən kiçik firmaların lehinə əhəmiyyətli dərəcədə lobbicilik fəaliyyətinə çevrilir. Kiçik şirkətlər sağlamlıq və təhlükəsizlik qaydaları kimi federal tənzimləmələrdən artıq azad edilmişlər. Konqres, həmçinin, 1953-cü ildə kiçik biznes müəssisəsi açan və yaxud işlədən şəxslərə peşəkar ekspert və maliyyə yardımı (kontraktların mükafat-

landırılması üçün nəzərdə tutulan federal xərclərin 35 faizi kiçik biznes müəssisələri üçün ayrılırdı) təmin etmək məqsədilə Kiçik Biznes Administrasiyası (SBA) yaratmışdır. SBA, bir qayda olaraq, döviyyə kapitalı və yaxud bina, texnika və avadanlıq almaq məqsədilə kiçik biznes müəssisələrinə ildə təxminən 10 milyard dollar həcmində kredit verir. SBA tərəfindən dəstəklənən kiçik biznes üçün investisiya şirkətləri risk kapitalı kimi əlavə olaraq 2 milyard dollar investisiya qoyur.

SBA azlıqlar, xüsusilə də Afrika, Asiya və Latın Amerikası əsilli amerikalılar üçün nəzərdə tutulan proqramları himayə etməyə çalışır. O, bazarları müəyyən etmək və ixrac potensialına malik kiçik biznes təsisatlarına birgə müəssisə imkanları yaratmaq məqsədini güdən proqram həyata keçirir. Bundan əlavə, həmin idarə istefaya çıxmış sahibkarların yeni və büdrəməkdə olan biznes müəssisələrinə idarəçilik yardımını göstərməsini nəzərdə tutan proqrama sponsorluq edir. Fərdi ştat agentlikləri və universitetləriylə birlikdə çalışaraq SBA, həmçinin, texniki və məncment yardımını göstərən təxminən 900-ə qədər kiçik biznesin inkişafı mərkəzinin fəaliyyətini yönləndirir.

Bundan əlavə, SBA ev sahiblərinə, icarədarlara, daşqınlardan, qasırğadan, tornadodan və digər təbii fəlakətlərdən zərər çəkmiş bütün səviyyələrdən olan biznes müəssisələrinə güzəştli əsaslarla 26 milyard dollar həcmində kredit vermişdir.

45

Kiçik biznes strukturu

Təksahibli müəssisələr. Biznes müəssisələrinin çoxu təksahibli müəssisələrdir, yəni onların sahibkarları və idarəçisi yalnız bir nəfərdir. Təksahibli müəssisələrdə biznesin uğurlu və ya uğursuz olmasında bütün məsuliyyəti sahibkar özü daşıyır. Bütün mənfəəti də o özünə götürür, lakin müəssisə pulunu itirərsə və biznes bu itkini ödəmək iqtidarında olmazsa, onda sahibkarlar hətta öz şəxsi vəsaitlərini sərf etmək yolu ilə olsa belə, o hesabları ödəməyə məcburdurlar.

Təksahibli müəssisələr biznesin digər təşkilati formalarına nisbətən müəyyən üstünlüklərə malikdir. Bu forma təşəbbüskarlıq göstərməyi və öz-özünün ağası olmağı xoşlayan insanların temperamentinə uyğun gəlir. Bu müəssisələr çox çevikdir, çünki sahibkarları başqaları ilə məsləhətləşmədən dərhal qərar qəbul etmək imkanına malikdir. Qanuna görə, fərdi sahibkarlar korporasiyalara nisbətən daha az vergi ödəyirlər. İstehlakçılar da təksahibli müəssisələrə daha çox rəğbət bəsləyirlər, çünki onlar özünə hesabat verməli olan fərdi sahibkarların daha yaxşı işləyəcəyinə əmindirlər.

Ancaq biznesin bu təşkilat formasının bəzi zəif cəhətləri də var. Təksahibli müəssisə onun sahibkarı vəfat etdikdə və yaxud iş qabiliyyətini itirdikdə qanuni şəkildə öz ömrünü başa vurur; doğrudur, başqa birisi bu müəssisənin əmlakına irsən sahib ola və həmin biznes fəaliyyətini davam etdirə də bilər. Digər tərəfdən, təksahibli müəssisələr başlıca olaraq öz sahibkarlarının toplaya və yaxud borc ala bildikləri puldan asılı olduğundan, onlar adətən genişmiqyaslı müəssisələrə çevrilmək üçün kifayət qədər resurslara malik olmurlar.

Ortaqlıq şirkəti. Hər hansı müəssisəni yaratmağın və yaxud olanı genişləndirməyin bir yolu iki və ya daha çox həmsahibi olan ortaqlıq şirkəti qurmaqdır. Ortaqlıq şirkəti sahibkarlardan öz istedadlarını birləşdirməyi tələb edir; məsələn, ortaqlardan biri istehsalat işini, digəri marketinqi yaxşı bacara bilər. Ortaqlıq şirkətləri hökumətin korporasiyalardan tələb etdiyi bir çox hesablardan azaddırlar və onlara qoyulan vergilər korporasiyalarla müqayisədə yüngüldür. Ortaqlar öz şəxsi paylarına düşən qazancdan vergi ödəyirlər, ancaq onların biznesinə vergi qoyulmur.

Ştatlar ortaqların hüquq və vəzifələrini tənzimləyir. Həmsahibkarlar ümumiyyətlə öz aralarında hər bir ortağın vəzifələrini müəyyənləşdirən hüquqi müqavilə imzalayırlar. Ortaqlar, həmçinin, biznes fəaliyyətinə investisiya qoyan, amma onun idarəçiliyində iştirak etməyən «səssiz ortaqlar»la da müqavilələr bağlaya bilərlər.

Ortaqlıq şirkətinin ən başlıca zəif cəhəti ondan ibarətdir ki, hər bir ortağ digər bütün ortaqların öhdəlikləri üçün də məsuliyyət daşıyır və hər bir ortağın istənilən hərəkəti qanuni surətdə digərlərini özünə bağlayır. Məsələn, əgər bir ortağ biznes pulunda israfçılığa yol veribsə, həmin hesabın ödənilməsində digər ortaqlar da bərabər səviyyədə iştirak edirlər. Ortaqlıq şirkətinin başqa bir əlverişsiz cəhəti ortaqlar arasında ciddi və daimi ixtilaf- lar olduqda meydana çıxır.

Frənçeyzinq və eyni tipli firma mağazaları. Kiçik biznes müəssisələri bəzən frənçeyzinq kimi tanınan praktika vasitəsilə böyüyür. Frənçeyzinq anlaşmasında hər hansı bir uğurlu şirkət satış gəlirlərinin müəyyən faizi müqabilində hər hansı bir şəxsə və yaxud sahibkarlar qrupuna öz adından və məhsullarından istifadə etməyə icazə verir. Fond şirkəti öz sərəştə və etibarını (nüfuzunu) borc verir, frənçeyzinqlə mükafatlandırılan sahibkar isə fərdi satış məntəqələrini idarə edir, maliyyə məsuliyyətlərinin və genişlənmə ilə bağlı risklərin çox hissəsini öz üzərinə götürür.

Frənçeyzinq biznesinə daxil olmaq təzə müəssisə açmaqdan bir qədər bahalı iş olsa da, frənçeyzinq təsisatlarının idarə olunması daha az vəsait tələb edir və onun uğursuzluq şansı xeyli azdır. Bəlkə də qismən bu səbəbdən frənçeyzinq müəssisələri iq-

tisadiyyatın reklam, yayım və işçi treninqi sahələrində daha çox üstünlük təşkil edir. Franchevizinq o qədər mürəkkəb və geniş yayılmış bir işdir ki, heç kəs onun təsir dairəsi haqqında doğru düzgün təsəvvürə malik deyil. SBA-nın qiymətləndirmələrinə görə, 1992-ci ildə ABŞ-da 535.000 franchevizinq müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir; buraya avtomobil dilerləri, yanacaq doldurma məntəqələri, restoranlar, daşınmaz əmlak firmaları, mehmanxana və motellər, kimyəvi təmizləmə məntəqələri daxildir. Bu göstərici 1970-ci ildəkindən 35 faiz çox olmuşdur. Franchevizinq müəssisələrində pərakəndə satış həcmi 1975 və 1990-cı illər arasında sürətlə artaraq qeyri-franchevizinq müəssisələrinin pərakəndə satış həcmi xeyli ötüb keçmişdir. 2000-ci ildə franchevizinq şirkətlərinin ABŞ-da pərakəndə satış həcmi 40 faizini gerçəkləşdirəcəyi gözlənilirdi.

Güman ki, 1990-cı illərdə daha da möhkəmlənən iqtisadiyyat franchevizinqdən başqa bir çox biznes imkanları yaratdığı üçün onun inkişafı müəyyən qədər zəifləmişdir. Həmçinin bəzi franchevizinq sahibləri eyni biznesə aid digər vahidləri satın almaq və öz şəbəkələrini yaratmaqla möhkəmlənməyə çalışmışlar. «Sears Roebuck & Co.» kimi şirkətlərin sahib olduqları eyni tipli firma mağazaları da onlarla amansız rəqabətə girmişdir. Çox böyük miqdarda mal alan və onları daha çox həcmdə satan, eləcə də özünəxidmətə xüsusi əhəmiyyət verən bu firma mağazaları çox vaxt kiçik həcmli əməliyyatlarla məşğul olan sahibkar müəssisələrinə nisbətən ucuz qiymətlər təklif edə bilirlər. Məsələn, «Safeway» kimi ucuz qiymətlər təklif etməklə alıcıları özünə cəlb edən firma supermarketləri bir çox kiçik müstəqil baqqalları sıradan çıxarmışdır.

Bütün bunlara baxmayaraq, bir çox franchevizinq quruluşları özünü qoruyub saxlaya bilmişdir. Bəzi fərdi sahibkarlar öz qüvvələrini başqaları ilə birləşdirərək öz mağaza şəbəkələrini və yaxud kooperativlərini yaratmışlar. Bu cür mağazalar adətən ixtisaslaşmış və yaxud örtülü bazarlar kimi fəaliyyət göstərir.

Korporasiyalar

ABŞ-da kiçik və orta həcmli şirkətlər nə qədər çox olsa da, böyük biznes quruluşları ölkə iqtisadiyyatında aparıcı rol oynayır. Bunun bir neçə səbəbi var. İri şirkətlər daha böyük sayda insanları mal və xidmətlərlə təchiz edir və bir çox hallarda kiçik şirkətlərə nisbətən daha səmərəli fəaliyyət göstərilir. Bundan əlavə, onlar adətən çox böyük həcmdə mal istehsal etdiklərinə və bu səbəbdən hər bir mal vahidinə az xərc çəkdiqlərinə görə öz məhsullarını daha ucuz qiymətə sata bilirlər. Onlar bazarlarda da

üstün mövqeyə malikdirlər, çünki alıcıların çoxu daha məşhur firma adlarına rəğbətlə yanaşır, təkcə adın müəyyən keyfiyyət ölçüsü olduğuna inanır.

İri biznes müəssisələri bütün iqtisadiyyatın inkişafı üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki müəyyən tədqiqatlar aparmaq və yeni məhsul növləri yaratmaq üçün onlar kiçik firmalara nisbətən daha çox maliyyə mənbələrinə malikdirlər. Onlar, həmçinin, ümumən daha çox və daha müxtəlif iş imkanları, böyük iş stabilliyi, yüksək maaş və daha yaxşı tibbi və pensiya imtiyazlarını təklif edirlər.

Bütün bunlara baxmayaraq, amerikalılar iri şirkətlərə bir qədər ikili münasibət bəsləyir, bu şirkətlərin iqtisadiyyatın sağlamlaşmasında vacib rol oynadıqlarını qəbul etməklə yanaşı, onların getdikcə güclənərək yeni müəssisələri boğa və alıcıları seçim hüququndan məhrum edə biləcəklərindən əndişələnirlər. Bundan əlavə, iri şirkətlər bəzi vaxtlar daim dəyişməkdə olan iqtisadi şəraitlərə uyğunlaşmaqda qeyri-çeviklik göstərirlər. Məsələn, 1970-ci illərdə avtomobil istehsalı ilə məşğul olan ABŞ şirkətləri benzinin qiymətlərinin artması nəticəsində kiçik, az yanacaq işlədən maşınlara böyük tələbat yarandığını çox ləng dərk etdilər. Bu səbəbdən daxili bazarlardakı paylarının böyük bir hissəsini itirərək onu xarici, xüsusilə də yapon istehsalı olan maşınların ixtiyarına buraxdılar.

Birləşmiş Ştatlarda iri biznes təsisatlarının əksəriyyəti korporasiyalar kimi təşkil olunmuşdur. Korporasiya spesifik, qanuni biznes təşkilatı forması olub 50 ştatın birində qeydiyyatdan keçirilir və hüquqi şəxs kimi fəaliyyət göstərir. Korporasiyalar öz əmlakına malik ola, məhkəmədə iddia qaldıra və mühakimə oluna, müqavilələr bağlaya bilər. Korporasiya öz-özlüyündə hüquqi etibara malik olduğundan onun sahibləri öz hərəkətlərinə görə məsuliyyətdən qismən qoruna bilərlər. Korporasiya sahibləri həmçinin məhdud maliyyə öhdəliklərinə malikdirlər, məsələn, onlar korporativ borclara cavabdeh deyillər. Əgər səhmdar korporasiyanın əsas fondunun 10 səhminə 100 dollar ödəyibsə, həmin korporasiya iflasa uğradıqda o, yalnız 100 dollarlıq kapital qoyuluşunu itirir və bununla da iş bitmiş olur. Korporativ fondlar ötürülə bildiyi üçün sahibkarlardan birinin vəfatı və yaxud bu işdən imtina etməsi korporasiyaya heç bir ziyan gətirmir. Çünki sahibkar öz payını istədiyi vaxt başqasına sata və yaxud öz varislərinə ötürə bilər.

Ancaq korporativ formanın da bəzi zəif cəhətləri var. Açıq hüquqi orqanizm kimi korporasiyalar vergi ödəməlidirlər. Onların səhmdarlara ödədikləri dividendlərə, borc öhdəlikləri faizindən fərqli olaraq, biznes xərcləri vergisi qoyulmur. Və korporasiya bu dividendləri payladıqdan sonra səhmdarlar həmin dividendlərə görə vergi ödəyirlər (Tənqidçilərin fikrincə, korporasi-

ya artıq öz mənfəətlərinə görə vergi ödəmiş olduğundan səhm sahiblərinə dividend ödəmələrinə görə vergi tutulması korporasiya gəlirlərinə «ikiqat» vergi qoyulması demək olur).

İri korporasiyaların əksəriyyətinin çox sayda sahibi və yaxud səhmdarı var. Belə bir böyük şirkətin yüzdən az səhm payına sahib olan milyon nəfər və ya daha çox sahibkarı ola bilər. Sahibkarlığın bu cür geniş yayılması amerikalıların çoxu üçün ölkənin bəzi ən iri şirkətlərində birbaşa pay sahibi olmaq imkanı yaratmışdır. 1990-cı illərin ortalarında ABŞ ailələrinin 40 faizdən çoxu birbaşa, yaxud qarşılıqlı və digər vasitəçi fondlar vasitəsilə əsas fond səhmlərinə sahib olmuşdur.

Ancaq sahibkarlığın bu cür geniş miqyasda səpələnməsi sahibkarlıqla nəzarətin bir-birindən qopmasına səbəb olur. Səhmdarlar, ümumiyyətlə, korporasiya biznesinin bütün detallarından xəbərdar ola və onları idarə edə bilmədiklərindən korporasiyanın ümumi siyasətini müəyyənləşdirmək üçün direktorlar şurasını seçirlər. Bir qayda olaraq hətta korporasiyanın direktorlar şurasının üzvləri və menecerlər əsas səhmlərin 5 faizdən azına malik olurlar; hərçənd, bəziləri bundan da çox səhmə sahib ola bilər. Ayrı-ayrı şəxslər, banklar və pensiya fondları adətən səhm bloklarına sahib olsalar da, bu holdinqlər, ümumiyyətlə, ümumi səhmin yalnız kiçik bir hissəsini təşkil edir. Adətən korporasiyanın işi ilə faktiki olaraq direktorlar şurası üzvlərinin kiçik bir qismi məşğul olur. Bəzi direktorlar bu quruma nüfuz qazandırmaq üçün seçilir, bəziləri isə müəyyən məsələlərdə məsləhətçi rolunu oynayır və yaxud kredit institutlarını təmsil edirlər. Eyni adamın eyni vaxtda bir neçə müxtəlif korporasiya şurasına üzv olması heç də qeyri-adi hal deyildir.

Direktorlar şurası, həmçinin, bu şuranın prezidenti və ya sədri ola bilən icraçı rəhbər məmurun başçılığı altında idarəçiliklə bağlı gündəlik qərarlar çıxarır. Baş icraçı məmur korporasiyanın müxtəlif funksiyalarına nəzarət edən vitse-prezidentlər də daxil olmaqla, baş maliyyə məmuru, baş əməliyyat məmuru və baş informasiya məmuru korporasiya səhnəsinə 1990-cı illərin sonlarında, yüksək texnoloji nailiyyətlər ABŞ-da biznes işlərinin həlledici tərkib hissəsinə çevrildiyi zaman çıxmışdır.

Baş icraçı məmur direktorlar şurasının etibarını itirmədikcə korporasiyanın idarəolunmasında ona böyük sərbəstlik verilir. Ancaq bəzi hallarda şura üzvlüyünə dissident namizədlərlə sövdələşməyə girən və onlara arxalanan fərdi və institusional səhmdarlar kifayət qədər güc toplayaraq idarəçilikdə dəyişikliyə nail ola bilirlər.

İllik səhmdar yığıncaqlarında, bir qayda olaraq, yalnız bir neçə nəfər iştirak edir. Səhmdarların əksəriyyəti direktorlar seçkisində və korporasiyanın fəaliyyətilə bağlı ən mühüm təkliflərin

qəbulunda «etibarnamə», yəni seçki formalarını doldurub göndərmək yolu ilə səs verirlər. Ancaq son illərdə bəzi illik yığıncaqlarda daha çox – təxminən bir neçə yüz səhmdarın iştirak etdiyi müşahidə olunur. ABŞ Qiymətli Kağızlar və Birja Komissiyası korporasiyalardan idarəçilikdə dəyişiklik istəyən qrupların öz rəylərini bildirmələri üçün səhmdarlara poçt vərəqi göndərmələrinə icazə verilməsini tələb edir.

Korporasiyalar kapitallarını necə artırırılar

İri korporasiyalar genişlənməni maliyyələşdirmək üçün öz kapitallarını artırmağın yeni-yeni yollarını axtarıb tapmadan bugünkü miqyaslarına çatıb bilməzdilər. Korporasiyalar bu pulları başlıca olaraq beş üsulla əldə edirlər.

İstiqraz vərəqələrinin buraxılışı. İstiqraz vərəqəsi müəyyən, spesifik miqdarda pulun müəyyən vaxtda və yaxud gələcəkdə müəyyən vaxtda geri ödəniləcəyi haqda yazılı öhdəlikdir. Həmin müddət ərzində istiqraz sahibləri spesifik müddətlərdə konkret həcmdə ödənişin faiz haqqını alırlar. İstiqraz sahibləri öz istiqrazlarını başqalarına sata da bilərlər.

Korporasiyalar istiqraz vərəqələri buraxılışından fayda götürürlər, çünki onların investorlara ödədikləri faiz normaları adətən bütün borc tiplərinə görə ödənen normalardan aşağı olur və istiqraz vərəqələri üçün faiz ödənişləri vergi tutulmayan biznes xərcləri sayılır. Buna baxmayaraq, korporasiyalar istiqraz vərəqələri gəlir gətirmədiyi hallarda da faiz haqlarını ödəməyə məcburdurlar. İnvestorlarda şirkətin faiz haqlarını ödəmə qabiliyyətinə şübhə yaranarsa, onlar bu şirkətin ya istiqrazlarını almır, ya da onları almaqla riskə girdikləri üçün yüksək faiz norması tələb edirlər. Bu səbəbdən kiçik korporasiyalar çox nadir hallarda istiqraz vərəqələri buraxılışından yararlanırlar.

İmtiyazlı səhmlərin buraxılışı. Şirkət öz kapitalını artırmaq üçün imtiyazlı səhmlər buraxılışı üsulunu da seçə bilər. Bu səhmləri alanlar şirkət maliyyə çətinlikləriylə üzləşdiyi halda xüsusi statusa malik olurlar. Əgər şirkətin gəlirləri məhdudlaşarsa, imtiyazlı səhm sahiblərinə dividendlər, bütün səhmdarlar təminatlı faiz ödənişlərini aldıqdan sonra, amma adi səhmlərə görə dividendlər ödənilməmişdən əvvəl ödənilir.

Adi səhmlərin satışı. Əgər şirkətin maliyyə vəziyyəti yaxşıdırsa, o öz kapitalını adi səhmlər buraxmaqla da artırmaqla bilər. Bir qayda olaraq investisiya bankları şirkətlərə səhm buraxmaqda kömək edir və ictimaiyyət onun səhmlərini müəyyən minimum qiymətə almaqdan imtina etdiyi halda onun yeni buraxılan səhmlərini qabaqcadan təsbit edilmiş qiymətə satın almağa razılıq verirlər. Adi səhmdarlar korporasiyanın direktorlar şurasının se-

cilməsində müstəsna hüquqa malik olsalar da, gəlir paylarının ödənilməsi zamanı onların payı istiqraz və imtiyazlı səhm sahiblərindən sonra ödənilir.

İnvestorlar səhmlərə iki yolla cəlb olunurlar. Bəzi şirkətlər investorlara sabit gəlir təklif edərək geniş həcmdə dividendlər ödəyirlər. Bəziləri isə ya az həcmdə, ya da ümumiyyətlə dividend ödəməyərək şirkətin korporativ mənfəət qabiliyyətinin, yəni payların özünün dəyərini artırmaqla səhmdarları cəlb edəcəklərinə ümid bağlayırlar. Ümumiyyətlə, investorların korporativ qazancların artmasına ümidləri çoxaldıqca payların dəyəri artır. Səhmlərinin qiymətləri xeyli dərəcədə artan şirkətlər çox vaxt hər bir səhm sahibinə, deyək ki, bir səhmə görə bir əlavə pay ödəməklə payları «parçalayırlar». Korporasiyanın öz kapitalını artırmasına bunun heç bir köməyi olmur, amma o, səhm sahiblərinin öz paylarını açıq bazarda sata bilməsini xeyli asanlaşdırır. Məsələn, bir səhmə görə iki pay verilməsi səhmin ilkin qiymətini yarıb-yarı azaldaraq onu investorlar üçün cəlbedici edir.

Borcalma. Şirkətlər adətən hazır mal ehtiyatlarını maliyyələşdirmək üçün öz kapitallarını banklardan və digər kreditorlardan qısamüddətli borclar almaqla da artırmaqla bilirlər.

Mənfəətdən istifadə. Qeyd edildiyi kimi, şirkətlər öz əməliyyatlarını öz qazanclarını qoruyub saxlamaqla da maliyyələşdirə bilirlər. Bəzi korporasiyalar, məsələn, elektrik, qaz və digər kommunal şirkətləri öz gəlirlərinin əksəriyyətini dividend şəklində öz səhmdarlarına ödəyirlər. Digərləri isə öz gəlirlərinin, deyək ki, əlli faizini dividend şəklində səhmdarlara ödəyir və qalan əlli faizi öz əməliyyatları və genişlənmələri ilə bağlı xərcləri ödəmək üçün saxlayırlar. Bəzi, xüsusilə də kiçik korporasiyalar öz təmiz gəlirlərinin əksər hissəsini və yaxud onun hamısını təkrar investisiya qoyuluşuna sərf edir və öz paylarının dəyərini artırmaq yolu ilə investorları mükafatlandıracağına ümid edirlər.

51

Monopoliyalar, birləşmələr və yenidənqurulmalar

Korporativ forma Amerikanın bir sıra biznes sahələrinin uğurla böyüməsində açıq-aşkar həlledici rol oynayır. Lakin amerikalılar bəzən iri şirkətlərə şübhə ilə yanaşır və korporasiya menecerlərinin özləri belə həddən artıq böyümə barədə tərəddüd keçirirlər.

19-cu əsrin sonlarında amerikalılar korporasiyaların nəhəng həcmdə kapital toplayaraq daha kiçik müəssisələri udma və yaxud digər firmalarla birləşərək və ya sövdələşərək rəqabəti öldürə biləcəklərindən ehtiyat edirdilər. Hər halda tənqidçilər deyirdilər ki, biznes monopoliyaları alıcıları daha baha qiymətlər ödəməyə məcbur edəcək və onların seçim haqlarını əllərindən alacaq. Bu

narahatlıq monopolizmaları parçalamaq və ya onlardan qorunmaq məqsədini güdən iki mühüm qanunun – 1890-cı ildə İnhisarçılıq Əleyhinə Şerman Aktının və 1914-cü ildə İnhisarçılıq Əleyhinə Kleyton Aktının meydana çıxmasına səbəb oldu. Hökumət monopolizmaları məhdudlaşdırmaq üçün 20-ci əsr boyu bu qanunlardan istifadə etmişdir. 1984-cü ildə inhisarçılıq əleyhinə mübarizə aparan hökumət məmurları Amerika Telefon və Teleqraf Şirkətinin telefon xidməti sahəsində yaratdığı inhisarı aradan qaldırmaq üçün onu parçaladı. 1990-cı illərin sonunda isə Ədliyyə Nazirliyini bir neçə il ərzində böyüyərək 22.357 milyonluq əmlaka sahib olan «Microsoft» korporasiyasının kompüter proqramları bazasında hökmranlığını məhdudlaşdırmağa çalışdı.

Ümumiyyətlə, inhisarçılıq əleyhinə mübarizə aparan hökumət rəsmiləri mal və ya xidmət bazarının 30 faizinə nəzarətə nail olan şirkətlərə inhisarçı güc təhlükəsi kimi baxırlar. Ancaq bu, təxmini hesablamadır. Çox şey digər şirkətlərin bazardakı rəqabət gücündən asılıdır. Digər şirkətlər bazarda müqayisə oluna biləcək paylara sahib olarlarsa, şirkətin bazara nəzarəti 30 faizdən çox olanda belə o, inhisarçı güc kimi qiymətləndirilmir.

İnhisarçılıq əleyhinə qanunlar rəqabəti gücləndirsə də, ABŞ şirkətlərinin getdikcə böyüməsinə maneçilik törətmir. 1999-cu ildə ölkədə hər birinin 300 milyard dollar həcmində aktivləri olan və əvvəlki dövrlərin iri şirkətlərini kölgədə qoyan yeddi nəhəng korporativ şirkət vardı. Bəzi tənqidçilər bir neçə iri firma tərəfindən əsas sənaye sahələrinə nəzarətin artmasından narahat olduqlarını bildirir, avtomobil və polad istehsalı kimi sənaye sahələrinin bir neçə iri şirkətin hökmranlığı etdiyi oliqopolisi xatırladığını iddia edirlər. Digərləri isə qeyd edirlər ki, bu iri şirkətlərin çoxu dəhşətli global rəqabətlə üz-üzə qaldıqları üçün geniş həcmli rəqabətə öz güclərini azalda bilməzlər. Əgər alıcılar yerli avtomobil sənayeçilərindən narazıdırlarsa, xarici şirkətlərin maşınlarını ala bilərlər. Bundan əlavə, alıcılar və istehsalçılar bəzi hallarda əvəzləyici məhsullara, məsələn, alüminium, şüşə, plastik və ya xud konkret olaraq poladı əvəz edən digər məhsullara üz tutaraq yaranmaqda olan inhisarların qarşısını ala bilərlər.

Biznes liderləri arasında korporativ böyümə ilə bağlı narahatlığa münasibət çox müxtəlifdir. 1960-cı illərin sonlarında və 1970-ci illərin əvvəllərində ambisiyalı şirkətlərin çoxu ən azı möhkəm federal antiinhisar qanunlarının şirkət birləşmələrinin eyni sənaye sahəsində məhdudlaşdırılmasını tələb etməsi səbəbindən kənar biznes sahələrinə yayılaraq öz fəaliyyətini rəngləndirməyə çalışırdı. Biznes liderlərinin təsəvvür etdikləri kimi, bir qayda olaraq holding şirkəti, neft hasilatı və kino istehsalı kimi bir-birindən fərqli fəaliyyətlərlə məşğul olan filial firmalar qrupundan ibarət biznes təşkilatlanması tipi olan konq-

lomeatlara stabillik daha çox xasdır. Əgər bir məhsula tələbat zəifləyərsə, bu nəzəriyyə işə düşür, digər biznes sahəsi tarazlığı təmin edir.

Ancaq bu üstünlük bəzi hallarda bir məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşmaya nisbətən müxtəlif fəaliyyət sahələrinin idarəolunmasında daha böyük çətinliklərin üzə çıxması səbəbindən öz əhəmiyyətini itirir. 1960 və 1970-ci illərdə meydana çıxan ilk şirkət birləşmələrinin yaradıcısı olan biznes liderlərinin əksəriyyəti çox yerə bölündüklərini və yaxud bütün yeni filial sahələrini idarə edə bilmədiklərini dərk etdilər. Bir çox hallarda onlar yaxşı baş çıxarmadıqları fəaliyyət sahələrindən imtina etməyə məcbur oldular.

1980 və 1990-cı illərdə, korporasiyalar özlərini dəyişən iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırmağa çalışarkən bəzi sənaye sahələrində yeni dostcasına birləşmələr və «düşməncəsinə» qamarlamalar dalğası başlandı. Belə birləşmələr, məsələn, neft, pərakəndə satış və dəmir yolu kimi xeyli dəyişikliyə məruz qalmış bütün sənaye sahələrində üstünlük təşkil edirdi. Hava yolları şirkətlərinin çoxu 1978-ci ilin əvvəlində tənzimləmənin aradan qaldırılması və rəqabətə geniş rəvac verilməsindən sonra birləşməyə başladı. Tənzimləmənin aradan qaldırılması və texnoloji yeniliklər telekommunikasiya sənayesində də eynilə çoxlu birləşmələrin meydana çıxmasına səbəb oldu. Dövlətin yerli telefon xidməti bazarında daha geniş rəqabət tələb etməsindən sonra bu sahə ilə məşğul olan bir neçə şirkət öz tərkibini birləşmələr yolu ilə genişləndirməyə başladı: Şərqi sahili regionunda «Bell Atlantic» «Ninex»-i uddu. «SBC Communications» cənub-şərqdəki «Bell» filialını qərbdəki «Pacific Telesis» və cənubdakı «New England Group Telecommunications»-lə birləşdirdi, sonra da Orta qərbdəki «Ameritech» şirkətini onlara əlavə etdi. Bu arada uzun məsafəli «MCI Communications» ilə «WorldCom» firmaları birləşdilər, «AT&T» isə iki kabel televiziya nəhəngini – «Tele-Communications» və «MediaOne Group» şirkətlərini ələ keçirməklə yerli telefon xidməti sahəsinə daxil oldu. Bu qamarlamalar «AT&T»-yə ABŞ ailələrinin təxminən 60 faizinə kabel xəttinə daxil olmaq imkanı verməklə yanaşı, ona kabel televiziya və yüksək sürətli internet əlaqələri bazarında da mötəbər mövqe qazandırdı.

1990-cı illərin sonlarında isə «Travelers Group» şirkəti «Citicorp»-lə birləşərək dünyanın ən böyük maliyyə xidməti şirkətinə çevrildi. «Ford Motor Company» isə İsveçin «AB Volvo» şirkətinin maşın biznesini satın aldı. 1980-ci illərdə yapon şirkətlərinin ABŞ şirkətlərini ələ keçirməsi dalğasının ardınca 1990-cı illərdə Almaniya və Britaniya firmaları diqqət mərkəzinə çevrildi. «Chrysler Corporation» Almaniyanın «Daimler-Benz AG» firması ilə birləşdi, «Deutsche Bank AG» «Bankers Trust»-ı ələ

keçirdi. Və biznes tarixində ən ironik bir hadisə baş verdi: «Exxon Corporation» şirkəti ilə «Mobil Corporation» şirkətləri birləşərək Con D. Rokfellerin bir sənaye sahəsində hökmranlıq etdiyinə görə 1911-ci ildə Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən parçalanan «Standard Oil Company» imperiyasının yarından çox hissəsini yenedən bərpa etdi. 81,380 milyardlıq əmlaka malik olan bu birləşmə inhisarçılıq əleyhinə mübarizə rəsmiləri arasında narahatlığı artırdı və hətta Federal Ticarət Komissiyasının həmin birləşməni yekdilliklə mühakimə etməsinə səbəb oldu.

Komissiya «Exxon» və «Mobil» şirkətlərindən şimal-şərq və Orta Atlantika ştatlarındakı, Kaliforniya və Texasdakı 2.134 yanacaq doldurma məntəqəsi ilə təchizat müqavilələrini satmağa və yaxud özlərindən ayırmağa razı olmalarını, onların Kaliforniyadakı böyük neftayırma zavodundan, neft terminalları, neft kəməri və digər əmlaklardan məhrum edilmələrini tələb etdi. Bu, inhisarçılıq əleyhinə mübarizə idarələrinin mandatlaşdırdığı ən iri parçalama nümunələrindən birinə çevrildi. Federal Ticarət Komissiyasının sədri Robert Pitofski xəbərdarlıq edərək bildirdi ki, neft sənayesi sahəsində bu cür geniş «milli hüduddlara» yiyələnən birləşmələr bundan sonra da «inhisarçılıq əleyhinə mübarizə tədbirlərinə» məruz qala biləcəklər. Federal Ticarət Komissiyası dərhal İnhisarçılığa Qarşı Mübarizə İdarəsinə «BP Amoco PLC» şirkəti tərəfindən «Atlantic Richfield Company» şirkətinin satın alınmasını önləməyi tövsiyə etdi.

Bu cür birləşmələrə baxmayaraq, bəzi firmalar öz biznes əksiklərini rəqibləriylə birgə müəssisələr qurmaq vasitəsilə aradan qaldırmağa çalışdılar. Bu cür sazişlər şirkətlərin əməkdaşlıq etməyə razılaşdıqları məhsul istehsalı sahəsində rəqabəti aradan qaldırdığına görə onlar bazar qanunlarına inhisarçı birliklər qədər təhlükə törədə bilərdilər. Ancaq inhisarçılıq əleyhinə federal agentliklər bəzi belə birgə müəssisələrin faydalı olacağına inanmışlar üçün onlara öz xeyir-dualarını verdilər.

Amerika şirkətlərinin çoxu, həmçinin, müştərək araşdırmalara və məhsul inkişafı fəaliyyətlərinə qoşuldu. Ənənəvi olaraq şirkətlər əsasən ticarət təşkilatları vasitəsilə müştərək araşdırmalar aparır və yalnız bu araşdırmalar başa çatdıqdan sonra ətraf mühit və sağlamlıq problemlərini tənzimləməyə çalışırdılar. Lakin Amerika şirkətləri xarici istehsalçıların məhsulunun inkişafı və istehsalı sahəsində bir-birləriylə əməkdaşlığını müşahidə etdikcə bu qənaətə gəldilər ki, onlar öz vaxt və pullarını bütün bu araşdırmaların aparılmasına sərf etməməlidirlər və beləliklə, «Semiconductor Research Corporation» və «Software Productivity Consortium» kimi iri araşdırma konsorsiumları meydana çıxdı.

Dünyanın ən iri kompüter şirkəti olan «International Business Machines» 1991-ci ildə ilk fərdi kompüter istehsalçısı «Apple Computer» şirkətiylə müxtəlif kompüterlərdə istifadə

oluna bilən yeni kompüter proqramı təminatı sistemi yaratmaq barədə razılığa gələndə qatı rəqiblər arasında faydalı əməkdaşlıq nümunəsi meydana çıxdı. IBM və «Microsoft» şirkətləri arasındakı eyni məqsədli proqram təminatı sistemi barədə razılaşma 1980-ci illərin ortalarında pozulmuşdu və o zaman «Microsoft» özünün bazarda hökmranlıq edən «Windows» sistemi ilə xeyli önə sıçramışdı. 1999-cü ildə IBM də yeni kompüter texnologiyaları inkişaf etdirmək məqsədilə «Dell Computer» şirkəti ilə razılığa gəldi və beləliklə, bazara yeni bir möhkəm biznes vahidi daxil oldu.

1960 və 1970-ci illərdəki birləşmə dalğası korporativ yenidən təşkilatlanmalara və parçalanmalara aparıb çıxardığı kimi, son dövrlərdəki yeni birləşmələrin də bir çoxu onların öz əməliyyatlarını yenidən qurmaları ilə bağlı korporativ sayırla müşayiət olundu. Belə ki, global rəqabətin güclənməsi Amerika şirkətlərini daha çevik və daha səmərəli ola bilmək üçün ciddi sayırlar göstərməyə məcbur etdi. Əksər şirkətlər ümitsiz hesab etdikləri istehsal xətlərini dayandırdı, öz filiallarını və digər tərkib hissələrini ixtisar etdi, bir sıra fabrik və zavodlarını, topdan və pərakəndə satış mağazalarını birləşdirdi və ya bağladı. Kiçilmə dalğasının ən qızgın çağlarında «Boeing», «AT&T» və «General Motors» kimi nəhənglər də daxil olmaqla, əksər şirkətlər bir çox menecerini və aşağı səviyyəli işçisini işdən azad etdi.

Bir çox istehsal şirkətlərindəki işçi ixtisarlارına baxmayaraq, 1990-cı illərdəki canlanma dövründə iqtisadiyyat işsizlik səviyyəsini aşağı hədlərdə saxlaya biləcək qədər çevikləşmişdi. Belə ki, işəgötürənlər yüksək texnoloji qabiliyyətə malik işçiləri tapmaq uğrunda mübarizə aparır, iş yerlərinin durmadan artdığı xidmət sahəsi istehsal məhsuldarlığının yüksəlməsi nəticəsində azad olunmuş işçi qüvvəsini özünə cəlb edirdi. «Forçun» jurnalının statistik məlumatlarına görə, ABŞ-ın ən iri 500 sənaye şirkətində işçilərin sayı 1986-cı ildə 13,4 milyon nəfərdən 1994-cü ildə 11,6 milyon nəfərə düşmüşdü. Ancaq bu jurnal öz təhlillərini sənaye deyil, xidmət sahəsi firmaları da daxil olmaqla, ümumiyyətlə 500 ən iri şirkət üzərinə yönəltəndikdə məlum oldu ki, 1994-cü ildə bu göstərici 20,2 milyon nəfər təşkil etmiş, 1999-cu ildə isə 22,3 milyon nəfərə çatmışdır.

İqtisadiyyatın uzun illər ərzində davamlı olaraq güclənməsi və Amerikanın biznes müəssisələrində baş verən bütün bu təmərküzləşmələr və möhkəmlənmələr sayəsində orta hesabla bir şirkətin işçi qüvvəsinin həcmi 1988-1996-cı illər arasında 17.730 işçidən 18.654 işçiyə qədər artmışdır. Birləşmələrin və yenidənqurulmaların ardınca baş verən işdən azadolunmalara baxmayaraq, bu, həqiqətən belədir və kiçik firmaların öz sayında və onların işçilərinin sayında baş verən artımları doğru-düzgün əks etdirir.

FƏSİL 5

AKSİYALAR, İSTEHLAK MALLARI VƏ BAZARLAR

Amerikada kapital bazarları kapitalizmin qan damarlarını təşkil edir. Şirkətlər zavod və fabriklərin, ofis binalarının, təyyarələrin, qatarların, gəmilərin tikintisini, telefon xətlərinin çəkilməsini maliyyələşdirmək, eləcə də bir çox digər korporativ fəaliyyətləri maddi cəhətdən dəstəkləmək üçün lazım olan fondları əldə edə bilmək məqsədilə bu bazarlara üz tuturlar. Pulların böyük bir hissəsi pensiya fondları, sığorta şirkətləri, banklar, fond qurumları kimi böyük təsisatlardan, kolleclər və universitetlərdən gəlir. Ayırı-ayrı fərdlərdən gələn pullar da getdikcə artmaqdadır. 4-cü fəsildə qeyd edildiyi kimi, 1990-cı illərin ortalarında ABŞ ailələrinin 40 faizi adi səhmlərə malik idi.

Sonralar hər hansı bir işi maliyyələşdirməyə ehtiyac duyar-kən sata biləcəklərinə əmin olmadan çox az investor hər hansı bir şirkətin səhmlərini satın almaq fikrinə düşər. Fond birjaları və digər kapital bazarları investorlara səhmləri davamlı olaraq alıb-satmaq imkanı verir.

Bu bazarlar Amerika iqtisadiyyatında bir neçə digər funksiyanı da yerinə yetirir. Onlar investorlar üçün gəlir mənbəyidir. Səhmlərin və digər maliyyə aktivlərinin dəyəri yüksəldikcə investorlar varlanırlar; adətən onlar bu əlavə gəlirin müəyyən hissəsini alqı-satqıya sərf edərək iqtisadi inkişafı gücləndirirlər. Bundan əlavə, investorlar şirkətlərin gələcəkdə nə qədər gəlirli olub-olmayacağı ilə bağlı öz gümanlarına əsasən hər gün səhm paylarını alıb-satdıqları üçün birja qiymətləri şirkət rəhbərlərinə investorların onların fəaliyyətlərini necə dəyərləndirdikləri barədə anında və dəqiq bilgi verir.

Səhm dəyərləri, həmçinin, investorların dövlət siyasətinə reaksiyalarını da əks etdirir. Əgər investorlar dövlətin qəbul etdiyi siyasətləri iqtisadiyyat və şirkət gəlirləri üçün ziyanlı hesab edərlərsə, pul bazarları tənəzzülə uğrayır, yox, əgər investorlar bu siyasətlərin iqtisadiyyata kömək edəcəyini düşünürsə, onda həmin bazarlar yüksəlişə keçir. Tənqidçilər bəzən belə güman edirlər ki, Amerikada investorlar qısamüddətli gəlirlərə həddən artıq diqqət yetirirlər; bu analitiklər tez-tez deyirlər ki, şirkətlər və yaxud siyasət yaradıcıları uzun müddətə faydalı ola biləcək addımlar atmaqdan çəkinməyə məcburdurlar, çünki həmin addımlar birja qiymətlərini tənəzzülə uğradan qısamüddətli tənzimləmələr tələb edir. Pul bazarları milyonlarla investora çıxardığı milyonlarla qərarın məcmusunu əks etdirdiyi üçün bu nəzəriyyəni dəqiq yoxlamaq heç cür mümkün deyil.

Hər halda, amerikalılar hər gün çox sayda insanın milyonlarla alqı-satqı prosesinə qoşulduğu o fond birjaları və digər pul bazarlarının səmərəliliyi ilə qürur duyurlar. Bu bazarlar öz uğurlarını qismən kompüterlərə borclu olsa da, bu uğurların kökü həm də ənənə və etibarda – bir brokerin digərinə, onların hər ikisinin təmsil etdikləri alıcıların alqı-satqıdan sonra haqq-hesabı

dəqiq ödəyəcəklərinə etibarındadır. Bu etibar təsadüfi hallarda pozulur. Lakin ötən əsrin ikinci yarısında hökumət ticarət münasibətlərində düzgünlüyün və ədalətliliyin təmin olunmasında böyük rol oynayıb. Nəticədə bazarlar iqtisadi yüksəlişi təmin edən davamlı investisiya fondları kimi, eləcə də amerikalıların çoxuna ölkə sərvətindən pay almaq imkanı verən vasitələr kimi xeyli güclənib.

Bazarların səmərəli işləməsi informasiya axınının sərbəstləşdirilməsini tələb edir. Belə olmasa, investorlar inkişafda ayaq-laşa və yaxud səhmlərin həqiqi dəyərini düzgün qiymətləndirə bilməzlər. Informasiya mənbələrinin çoxluğu investorlara bazarların mövcud durumunu günbəgün, saatbasaat, hətta dəqiqəbədəqiqə izləmək imkanı verir. Qanun şirkətlərdən qazancları barədə rüblük məlumatlar, daha müfəssəl illik məlumatlar nəşr etməyi və neçə işlədikləri barədə səhmdarlara etibarlı bilgiler verməyi tələb edir. Bundan əlavə, investorlar ilk satış mərhələsində ayrı-ayrı səhmlərin hansı qiymətə satıldığını öyrənmək üçün gündəlik qəzetlərdəki bazar səhifələrinə baxa bilirlər. Onlar bazar aktivliyinin ümumi tempini ölçən müxtəlif indeksləri təhlil edə bilirlər: bu indekslərdən ən diqqətəlayiqi 30 ən tanınmış fond birjasını dəyərləndirən Dou Cons Orta Sənaye Kəmiyyəti (Dow Jones Industrial Average – DJIA) indeksidir. Investorlar, həmçinin, ayrı-ayrı fond birjalrı və bazarların təhlilinə həsr olunan jurnallardan və informasiya bülletenlərindən yararlanı bilirlər. Müəyyən kabel televiziyaş proqramları birja qiymətlərinin hərəkəti haqda geniş xəbərlər verir. İndi isə investorlar fərdi səhmlər haqqında anında məlumat almaq və hətta səhm alqı-satqısını həyata keçirmək üçün internetdən istifadə edə bilirlər.

Fond birjalrı

Səhmlər min cürdür, amma ən iri, ən tanınmış və ən fəal ticarət şirkətlərinin səhm payları Nyu-York Fond Birjasında (NYFB) qeydə alınmışdır. Birjanın kökü 1792-ci ilə gedib çıxır, o zaman bir qrup broker Nyu-York şəhəri, Uoll-Strit küçəsindəki çinar ağacının dibində toplaşaraq səhm alqı-satqısında müəyyən qayda yaratmağa çalışıblar. 1990-cı illərin sonlarında NYFB-də 3.600 müxtəlif səhm qeydə alınmışdır. Birjanın 1.366 üzvü və ya «kursüsü» vardır; bu yerlər broker evləri tərəfindən çox baha qiymətə satın alınır və səhmlərin ictimaiyyətə alqı-satqısı üçün istifadə edilir. Burada informasiya broker ofisləri ilə birja arasında elektronik vasitələrlə o baş-bu başa çatdırılır: bunun üçün 200 mil (320 kilometr) uzunluğunda lifli optik kabel tələb olunur, kvota və əmrləri idarə etmək üçün 800 telefon rabitəsindən istifadə edilir.

Səhmlər necə alınıb-satılır? Deyək ki, Kaliforniyada yaşayan bir məktəb müəllimi okeanda səyahətə çıxmaq istəyir. Bu səyahətin xərclərini ödəyə bilmək üçün o, «General Motors»dakı səhm paylarının 100-nü satmaq qərarına gəlir. Buna görə öz brokerinə zəng vurub ona həmin səhmləri mümkün qədər yaxşı qiymətə satmağı tapşırır. Eyni zamanda Floridada yaşayan bir mühəndis öz qənaətlərinin bir qisminə «General Motors»un 100 səhmini almaq istəyir, buna görə o da öz brokerinə zəng vurub ondan bazar qiymətinə 100 səhm almasını xahiş edir. Hər iki broker bu istəkləri (elektron vasitələrlə) NYFB-dəki nümayəndələrinə çatdırır və onlardan bu barədə danışqlar aparmağı xahiş edirlər. Bütün bunların hamısı cəmi bir dəqiqədən az vaxtda baş verir. Son nəticədə məktəb müəllimi ona lazım olan pulu, mühəndis isə istədiyi səhmləri əldə edir. Birjada həyata keçirilən bütün əməliyyatlar kimi, bu alqı-satqı əməliyyatı da açıq şəkildə baş verir və nəticələr elektron rabitə vasitələri ilə ölkədəki bütün broker ofislərinə göndərilir.

Birja «mütəxəssisləri» bu prosesdə həlledici rol oynayır, alqı-satqı sifarişlərinə məharətlə nəzarət edərək bazarın qaydalarına uyğun fəaliyyət göstərməsinə yardımçı olurlar. Lazım gəldiyi hallarda, alıcı və satıcı qıtlığı meydana çıxanda bu mütəxəssislər səhmləri özləri alıb-satırlar.

Nisbətən kiçik olan və bir sıra enerji sənayesi yönümlü səhmləri qeydə alan Amerika Fond Birjası eyni qayda ilə işləyir və Nyu-York Birjası kimi, o da Uoll-Strit küçəsində yerləşir. ABŞ-in digər iri şəhərlərində daha kiçik, regional fond birjaları mövcuddur.

Müxtəlif səhm və istiqrazların daha çox sayda alınıb-satıldığı yer Avtomatik Normalaşdırma Sistemi üzrə Qiymətli Kağız Dilerləri Milli Assosiasiyası (National Association of Securities Dealers Automated Quotation system) və ya NASDAQ-dır. Təxminən 5.240 səhmin ticarəti ilə məşğul olan bu, necə deyərlər, «piştaxtadankənar» birja konkret olaraq heç bir yerdə yerləşmir; daha doğrusu, o, səhm və istiqraz dilerlərinin elektron kommunikasiya şəbəkəsidir. Piştaxtadankənar bazara nəzarət edən Qiymətli Kağız Dilerləri Milli Assosiasiyası saxtakar və iflasa uğramış hesab etdiyi şirkətləri və dilerləri bazardan qovmaq qüdrətinə malikdir. Bu bazarda alıb-satılan səhmlərin çoxu kiçik və çox da sabit olmayan şirkətlərə məxsus olduğu üçün NASDAQ iri birjalara nisbətən riskli bazar hesab edilir. Ancaq o, investorlara bir çox imkanlar təklif edir. 1990-cı illərdə daha sürətlə böyüyən yüksək texnologiya səhmlərinin əksəriyyəti NASDAQ-da alınıb-satılmışdır.

Investorlar ölkəsi

Fond birjalarında səhmlə investisiya qoyuluşunun asanlaşdırılması ilə müşayiət olunan misli görünməmiş canlanma 1990-cı illərdə qiymətli kağızlar bazarında ictimai iştirakın kəskin şəkildə artmasına səbəb oldu. Nyu-York Fond Birjasında və ya Böyük Şurada illik ticarət həcmi 1980-ci ildə 11,4 milyon paydan 1998-ci ildə 169 milyon paya yüksəldi. 1989 və 1995-ci illər arasında bütün ABŞ ailələrinin sahib olduğu səhm payı birbaşa və ya pensiya fondları kimi ortaqlar vasitəsilə 31 faizdən 41 faizə yüksəldi.

Bazarda ictimai iştirak qarşılıqlı fondlar sayəsində xeyli asanlaşdı: bu fondlar fərdlərdən pulları yığır və onları həmin adamların adından müxtəlif birja portfellərinə qoyur. Qarşılıqlı fondlar özlərini bu sahədə naşı hiss edən və yaxud minlərlə fərdi səhm arasında hansını seçməyə vaxtı olmayan kiçik investorlara öz pullarını peşəkarların əliylə investisiya qoyuluşuna sərf etmək imkanı verir. Digər tərəfdən, qarşılıqlı fondlar müxtəlif səhm qruplarına malik olduqları üçün onlar investorları fərdi səhmlərin dəyərində baş verən kəskin dəyişmələrdən müəyyən qədər qoruyur.

Qarşılıqlı fondların bir çox növləri mövcuddur, onların hər biri müxtəlif növ investorların ehtiyaclarına və istəklərinə uyğun olaraq yaradılır. Bəzi fondlar cari gəlirləri realizə etməyə çalışır, bəziləri isə kapitallarının dəyərini uzunmüddətli artırmaq məqsədini güdürlər. Bəziləri investisiya qoyuluşunda mühafizəkarlıq edir, digərləri isə daha böyük gəlirlər qazanmaq üçün iri şanslara əl atırlar. Bəzi fondlar yalnız müəyyən sənaye sahələrinin səhmləri və yaxud xarici şirkətlərin səhmləri ilə işləyir, bəziləri isə müxtəlif bazar strategiyaları güdürlər. Ümumiyyətlə, belə fondların ümumi sayı 1980-ci ildə 524-dən 1998-ci ildə 7.300-ə sıçramışdır.

Karlı nəticələr və geniş seçim imkanları ilə cəlb edilən amerikalılar 1980 və 1990-cı illərdə qarşılıqlı fondlarda xeyli məbləğdə investisiya qoymuşlar. 1990-cı illərin sonunda onlar qarşılıqlı fondlarda 5,4 trilyon dollara sahib olmuşlar və Amerika ailələrinin qarşılıqlı fondlardakı səhm paylarının həcmi 1979-cu ildə 6 faizdən 1997-ci ildə 31 faizə yüksəlmişdir.

Səhmlərin qiymətləri necə müəyyən edilir

Səhmlərin qiymətləri elə amillərin kombinasiyasından əmələ gəlir ki, həmin amilləri heç bir analitik nə doğru-düzgün anlaya, nə də qabaqcadan təxmin edə bilər. İqtisadçılar deyirlər ki, onlar, ümumiyyətlə, şirkətlərin uzunmüddətli qazanc potensialını əks etdirir. Investorları gələcəkdə xeyli mənfəət qazanacaqlarını

güman etdikləri şirkətlərin səhmləri cəlb edir; insanların əksəriyyəti belə şirkətlərin səhmlərini almaq istədikləri üçün həmin səhmlərin qiymətləri həmişə yüksəlməyə meyl göstərir. Digər tərəfdən, investorlar mənfəət perspektivləri zəif olan şirkətlərin səhmlərini həvəssiz alırlar; belə səhmləri almaq istəyənlər az, satmaq istəyənlər isə çox olduğundan onların qiymətləri aşağı düşür.

Səhm almaq və satmaq istəyərkən investorlar ümumi biznes iqlimini və mənzərəsini, investisiya qoymaq istədikləri ayrı-ayrı şirkətlərin maliyyə durumunu və mənzərəsini səhmlərin qazanca müvafiq qiymətlərinin ənənəvi normalardan yuxarı və yaxud aşağı olduğunu nəzərə alırlar. Faiz normaları tendensiyaları da səhmlərin qiymətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Faiz normalarının yüksəlməsi səhmlərin qiymətlərini tənəzzülə uğradır; çünki bu normaların yüksəlməsi bir tərəfdən ümumi iqtisadi fəallığın zəiflədiyini bildirir, digər tərəfdən isə investorları fond birjalarından çəkilməyə, faiz gətirən yeni iş sahələrinə kapital qoymağa şirnikləndirir. Faiz normalarının aşağı düşməsi isə əksinə, çox vaxt səhm qiymətlərinin yüksəlməsinə səbəb olur, çünki bu normaların aşağı düşməsi həm borc almanı asanlaşdırır və böyüməni sürətləndirir, həm də faiz ödəmələri tələb edən yeni kapital qoyuluşlarına investorların marağını azaldır.

Bununla belə, bu məsələni bir sıra digər faktorlar da mürəkkəbləşdirir. Bunlardan biri odur ki, investorlar adətən səhmləri cari qazanclara uyğun deyil, nə olacağı əvvəlcədən bilinməyən gələcək barədə gümanlarına əsasən alırlar. Onların bu gümanlarına müxtəlif faktorlar təsir göstərə və onların çoxu rəasional və doğru olmaya da bilər. Bu səbəbdən qiymətlə qazanc arasındakı qısamüddətli əlaqə çox cüzi nəticələr verə bilər.

Hərəkət sürəti də səhmlərin qiymətlərini təhrif edə bilər. Qiymətlərin yüksəlməsi, bir qayda olaraq, investorların bazara axmasına, tələbatın bu cür artması isə, öz növbəsində, qiymətlərin daha da yüksəlməsinə səbəb olur. Birja işbazları sonradan digər alıcılara daha baha qiymətə satmaq ümidi ilə səhm paylarını satın almaqla bu yüksəlməkdə olan təzyiqi daha da qatılaşdırırlar. Təhlilçilər səhm qiymətlərinin durmadan yüksəlməsini «öküz» (qiymətlərin yüksəlişindən bəhrələnən spekulyant) bazarı adlandırırlar. Spekulyasiya «qızdırması» dözülməz həddə çatanda qiymətlər aşağı düşməyə başlayır. Qiymətlərin aşağı yuvarlanması kifayət qədər investor narahat olanda onlar öz paylarını tələm-tələsik satmağa başlayırlar və beləliklə də qiymətlərin daha yüksək sürətlə aşağı düşməsinə səbəb olurlar. Bu isə «ayı» (qiymətlərin aşağı düşməsindən bəhrələnən spekulyant) bazarı adlanır.

Bazar strategiyaları

20-ci əsrin əksər hissəsində investorların digər maliyyə investisiyası tiplərinə nisbətən səhm investisiyasından daha çox mənfəət götürmələri onların səhmləri uzun müddətə özlərində saxlamaq arzusunda olduqlarını göstərir.

Qısa müddətdə isə səhmlərin qiymətləri çox dəyişkən ola və bazar tənəzzülü dövrlərində öz səhmlərini satan səbirsiz investorlar itkilərə məruz qala bilər. Məsələn, Amerikanın ən iri qarşılıqlı fond birjalarından birinin tanınmış sabiq meneceri Piter Linç 1998-ci ildə qeyd etmişdir ki, ABŞ səhmləri bundan əvvəlki 72 ilin 20-də öz dəyərini itirmişdir. Linçə görə, 1929-cu ildə fond birjalarında baş verən iflasdan sonra investorlar öz səhmlərinin itirdikləri dəyəri yenidən qazandığını görmək üçün 15 il gözləmişlər. Ancaq öz səhmlərini 20 il və ya daha çox özündə saxlayan adamlar öz pullarını heç vaxt itirməmişlər. Baş Hesabat İdarəsi ABŞ Konqresi üçün hazırladığı təhlilində bildirir ki, 1926-cı ildən sonrakı ən ağır 20 il ərzində səhmlərin qiyməti 3 faiz artıb. Ən yaxşı iyirmi il ərzində isə bu göstərici 17 faizə bərabər olub. Əksinə, istiqrazların – səhmlərə alternativ digər ümumi kapital qoyuluşlarının 20 illik dövrlər üzrə gəlirləri 1 faizdən 10 faizədək artıb.

İqtisadçılar bu cür təhlillərə əsaslanaraq bu qənaətə gəlmişlər ki, kiçik investorlar öz pullarını müxtəlif səhm portfellerinə qoyarlarsa və onları uzun müddət özlərində saxlayarlarsa, daha çox mənfəət qazanarlar. Buna baxmayaraq, bəzi investorlar qısa müddətə böyük mənfəət qazanmaq ümidiylə müəyyən risklərə gedirlər və bu iş üçün bir sıra strategiyalar düşünüb tapmışlar.

Margin əsasında səhm alqısı. Amerikalılar çox şeyləri kreditlə alırlar, səhmlər də bu mənada istisna təşkil etmir. Səhm almaq istəyən investor onu «margin əsasında», yəni səhmin qiymətinin 50 faizini özü ödəmək, qalan 50 faizini isə öz brokerindən borc götürməklə ala bilər. Əgər margin əsasında alınan səhmin qiyməti yüksəlsə, investor onu sataraq brokerə olan borcunu, faiz və komissionları ödədikdən sonra belə mənfəət götürə bilər. Əgər qiymətlər aşağı düşərsə, broker «margin tələbləri» irəli sürməklə investoru əlavə pul ödəməyə, yəni ona olan borcun səhmin dəyərinin yarısı səviyyəsində qalmasının təmin olunmasına məcbur edə bilər. Əgər investurun pulu olmazsa, broker yaranmış kəsiri örtmək üçün səhmlərin bir qismini investurun zərərinə sata bilər.

Margin əsasında səhm alqısı ticarətdə məqsədə nailolma vasitələrindən biridir. Bu, spekulyantlara – yüksək riskli situasiyalarda riskə getməyi xoşlayan adamlara daha çox səhm payı almaq şansı yaradır. Bu spekulyantların investisiya qoyuluşu ilə bağlı qərarları doğru olarsa, onlar böyük mənfəət əldə edə, yanlışlığa yol verdikləri halda isə böyük itkilərə məruz qala bilərlər.

Federal Ehtiyatlar İdarəsi, ABŞ hökumətinin Mərkəzi Bankı investorların səhm satın alarkən nə qədər pul ödəməli olduqları ilə bağlı minimum margin tələblərini müəyyənləşdirir. Federal idarə marginləri dəyişdirə bilər. Əgər o, bazarı stimullaşdırmaq istəyirsə, aşağı marginlər, yox, əgər spekulyativ entuziazmı cilovlamağa ehtiyac duyursa, yüksək marginlər müəyyən edir. Bəzi illərdə federal idarə hətta 100 faizlik ödəniş tələb etsə də, 20-ci əsrin son dekadaları ərzində margin normasını 50 faiz həddində saxlamışdır.

Qısa müddətə satmalar. Spekulyantların digər bir qrupu «qısa müddət satıcıları» kimi tanınır. Onlar ayrı-ayrı səhmlərin qiymətlərinin aşağı düşəcəyini gözlədikləri üçün öz brokerlərindən borc aldıkları səhmləri satır və qısa müddətdən sonra açıq bazarda aşağı qiymətə alacaqları səhm payları hesabına onların yerini doldurmaqla mənfəət qazanacaqlarına ümid edirlər. Bu üsul «ayı» bazarında mənfəət qazanmaq imkanı təklif etdiyi üçün səhm alqı-satqısında ən riskli yollardan biridir. Qısa müddət satıcısı öz gümanında səhvə yol vermiş olarsa, onun satdığı səhmlərin qiyməti sürətlə arta və beləliklə də həmin investora güclü ziyan vura bilər.

Opsionlar. Nisbətən kiçik həcmli nağd pul məsrəflərinə təsir etməyin bir yolu da ayrı-ayrı səhmləri sonradan onların cari qiymətlərinə yaxın qiymətə ala bilmək üçün «dəvət» opsiyonlarını satın almaqdır. Bazar qiymətləri yüksəldəndə birja makleri opsiyonlar həyata keçirə, sonradan payları daha yüksək bazar qiymətlərinə satmaqla böyük mənfəət əldə edə bilər (Alternativ olaraq birja makleri opsiyonun özünü də sata; opsiyona daxil olan səhmlərin qiymətləri yüksəldikdə onun da dəyəri xeyli yüksələ bilər). «Əks-mükafatlı» sövdələşmə adlanan səhm satqısı opsiyonu əks istiqamətdə işləyərək birja maklerini ayrı-ayrı səhmləri sonradan özünün cari qiymətinə yaxın qiymətə satmağa vadar edir. Bir çox qısamüddətli satışlar kimi, əks-mükafatlı sövdələşmə də maklerlərə bazarın tənəzzülə uğramasından mənfəət götürmək imkanı yaradır. Ancaq səhmlərin qiymətləri investorların ümid etdiyi qədər hərəkətli olmazsa, onlar xeyli pul da itirə bilərlər.

Mal sövdələşmələri və digər sövdələşmələr

Mal sövdələşmələri müəyyən məhsulların gələcəkdə, qabaqcadan müəyyən olunmuş vaxtda müəyyən qiymətə alınması və satılması haqda bağlanmış müqavilələrdir. Bu sövdələşmələr ənənəvi olaraq buğda, iribuynuzlu mal-qara, mis və qızıl kimi məhsullarla bağlı olurdu, ancaq son illər xarici valyuta və yaxud digər maliyyə vasitələri ilə əlaqədar sövdələşmələrin də həcmi

xeyle artmaqdadır. Onların alqı-satqısı ilə ABŞ-da bir düjün mal birjası məşğul olur. Ən tanınmış mal birjalarına Çikaqo Məhsul Birjası (Chicago Board of Trade), Çikaqo Topdanticarət Birjası (Chicago Mercantile Exchange) və Nyu-Yorkdakı bir neçə birja daxildir. Çikaqo Amerikanın kənd təsərrüfatına əsaslanan sənaye sahələrinin tarixi mərkəzi hesab olunur. Ümumən sövdələşmə aktivliyi 1991-ci ildə 261 milyon müqavilədən 1997-ci ildə 417 milyon müqaviləyədək artmışdır.

Mal dəllalları iki geniş kateqoriyaya – hedcerlərə və spekulyantlara bölünür. Hedcerlər zamanətli qiymətə mal almaq və ya onu satmaq imkanı əldə edə bilmək üçün mal sövdələşməsinə daxil olan biznes firmaları, fermerlər və fərdlərdən ibarətdir. Onlar bu müqavilələrdən özlərini malların qiymətlərində baş verə biləcək gözlənilməz təbəddülatlardan qorumaq üçün istifadə edirlər. Minlərlə insan isə bu risklərdən faydalanmaq üçün spekulyant kimi mal sövdələşmələrində alqı-satqı ilə məşğul olur. Onlar kiçik marginlər ödəməklə (bir çox səhm müqavilələri kimi, mal müqavilələri də margin əsasında, bir qayda olaraq müqavilə dəyərinin 10-20 faizinə qədərini ödənilməsi şərtlə alınıb-satılır) böyük mənfəətlər qazanmaq ümidiylə mal sövdələşmələrinə şirnikirlər.

Mal sövdələşmələrində spekulyasiya ilə məşğul olmaq risk etməyi bacarmayan adamlar üçün deyildir. Hava şəraiti kimi gözlənilməz hadisələr tələb və təklifə güclü təsir göstərə, malların qiymətlərinin sürətlə aşağı düşməsinə və ya yuxarı qalxmasına səbəb ola və beləliklə də böyük həcmdə mənfəət qazandıra və ya zərər vura bilər. Müqavilə bazarı stixiyasından yaxşı baş çıxaran peşəkar dəllallar əksər hallarda müqavilə ticarətindən mənfəət götürə bilsələr də, hesablamalara görə, kiçik müqavilə dəllallarının təxminən 90 faizi bu sürüşkən bazarda öz pullarını itirməli olur.

Mal sövdələşmələri əsas aktivlərlə bağlı maliyyə spekulyasiyaları üçün kompleks alətlərdən ibarət bir «törəmə» formasıdır. Bu törəmələr, girovlar və faiz normaları da daxil olmaqla, geniş aktivlər sırasını ödəmək üçün 1990-cı illərdə geniş yayılmışdır. Bəzi banklar, qiymətli kağız firmaları və varlı şəxslər, bu törəmələri satın alan, maliyyə cəhətdən pis vəziyyətə düşmüş, yüksək məsrəfli fondlarda böyük itkilərə məruz qaldıqdan sonra böyüməkdə olan bu ticarət dövlət tənzimləyicilərinin və Konqres üzvlərinin diqqətini cəlb etdi və ancaq bir çox hallarda həmin fondlar ABŞ-dan kənar qeydə alındıqları üçün bu tənzimləmə araşdırmalarından yan keçə bildilər.

Tənzimləyicilər

1934-cü ildə yaradılan Qiymətli Kağızlar və Birja Komissiyası (SEC) ABŞ-da qiymətli kağız bazarının əsas tənzimləyi-

cisidir. 1929-cu ildən əvvəl ştatlar qiymətli kağız fəaliyyətlərini fərdi qaydada nizamlayırdılar. Ancaq 1929-cu ildə fond birjalарının iflasа uğrayaraq Böyük depressiyaya səbəb olması bu qaydanın qeyri-adekvat olduğunu göstərdi. 1933-cü ildə qəbul edilən Qiymətli Kağızlar haqqında Qanun Aktı və onun ardınca 1934-cü ildə qəbul edilən Qiymətli Kağız Birjalарı haqqında Qanun Aktı kiçik investorları fırıldaqçılıqdan qorumaq üçün federal hökumətə geniş ixtiyar verdi və bu tip investorların şirkətlərin maliyyə durumları haqda ətraflı məlumat ala bilmələrini asanlaşdırdı.

Komissiya bu məqsədlərə nail olmaq üçün bir çox qaydalar tətbiq edir. Səhmlər, istiqrazlar və digər qiymətli kağızlar buraxan şirkətlər öz maliyyə göstəriciləri haqda müfəssəl məlumatlar hazırlamalı və ictimaiyyətin onlara yol tapmasına imkan yaratmalıdırlar. Qiymətli Kağızlar və Birja Komissiyası bu məlumatların dolğun və səhih olmasına nəzarət edir və beləliklə də investorlar şirkətlərin maliyyə durumu haqda daha yaxşı məlumata malik ola və müxtəlif qiymətli kağızların dəyərini real qiymətləndirə bilirlər. Komissiya, həmçinin, səhm bazarında alqı-satqıya nəzarət edir və qiymət manipulyasiyalarının qarşısını almaq üçün qəbul olunmuş qanunları həyata keçirir; bu səbəbdən piştaxtadankənar pul bazarı və fond birjalarında fəaliyyət göstərən broker və dilerlər komissiyada qeydiyyatdan keçməlidirlər. Bundan əlavə, komissiya şirkətlərdən öz rəsmi məmurlarının səhmlərinin alqı-satqısı barədə ictimaiyyətə məlumat vermələrini tələb edir; komissiya bu fikirdədir ki, bu «daxili» sahibkarlar öz şirkətləri haqda ən intim informasiyalara malikdirlər və onların alqı-satqıları digər investorlara həmin şirkətlərə öz etibarlarını dəqiqləşdirmək üçün yaxşı işarə ola bilər.

Agentlik, həmçinin, daxili investorları hələ ictimaiyyətə açıqlanmamış informasiyalar əsasında öz səhmlərinin alqı-satqısını həyata keçirməkdən çəkindirməyə çalışır. 1980-ci illərin sonlarında Qiymətli Kağızlar və Birja Komissiyası təkcə şirkət məmurları və direktorlarına deyil, həm də onların aşağı səviyyəli işçilərinə və hətta hüquqşünaslara kimi şirkət barədə mühüm informasiyalara onlar ictimaiyyətə açıqlanmamışdan əvvəl yol tapa biləcək kənar investorlara da ciddi diqqət yetirməyə başladı.

Qiymətli Kağızlar və Birja Komissiyasının ölkə prezidenti tərəfindən təyin edilən beş komissarı var. Onlardan yalnız üçü eyni bir siyasi partiyanın üzvü ola bilər. Beş illik müddətə təyin olunan bu komissarlardan hər il birinin vəzifə müddəti başa çatır.

Mal Sövdələşmələri Ticarəti Komissiyası sövdələşmə bazasına nəzarət edir. Bu komissiya piştaxtadankənar sövdələşmə alverinə qarşı xüsusilə amansızdır və adətən birjalarda ticarət hədlərini təsdiq edir. Ancaq ümumən götürüldükdə, o, Qiymətli Kağızlar və Birja Komissiyasından daha yumşaq tənzimləyici

hesab olunur. Məsələn, 1996-cı ildə o, rekord sayda – 92 yeni sövdələşmə növü və kənd təsərrüfatı malları üzrə opsiya müqavilələrini təsdiq etmişdir. Qiymətli Kağızlar və Birja Komissiyasının zaman-zaman xüsusilə aqressiv olan rəhbərləri həmin komissiyanın sövdələşmələr biznesinin nizamlanmasında daha fəal rol oynamasını tələb edirlər.

«Qara bazar ertəsi» və uzun «öküz» bazarı

1987-ci il oktyabrın 17-də, bazar ertəsi dünyanın bütün bazarlarında səhmlərin dəyəri kəskin sürətdə aşağı düşdü. Dou Cons Orta Sənaye Kəmiyyəti 22 faiz azalaraq 1.738,42 punkta düşdü: bu, 1914-cü ildən bəri bir gündə baş verən ən ağır tənəzzül oldu və hətta 1929-cu ilin oktyabrındakı məşhur bazar iflasını kölgədə qoydu.

Breydi Komissiyası (bu tənəzzülün səbəblərini araşdırmaq üçün yaradılan prezident komissiyası), Qiymətli Kağızlar və Birja Komissiyası və digərləri 1987-ci il qəzasında investor psixologiyasında mənfi dönüş yaranması, investorların federal hökumətin büdcə defisiti və xarici ticarət defisitindən narahat olmaları, Nyu-York Fond Birjasında mütəxəssislərin son ümidverici vəsaitlərin alıcısı kimi öz vəzifələrinin öhdəsindən gələ bilmələri və «proqram ticarəti», yəni müəyyən bazar cəxnaşmaları baş verərkən geniş həcmdə səhm alqı-satqısını gerçəkləşdirmək üçün proqramlaşdırılmış kompüterlərin satışı da daxil olmaqla, cürbəcür faktorları günahlandırıdılar.

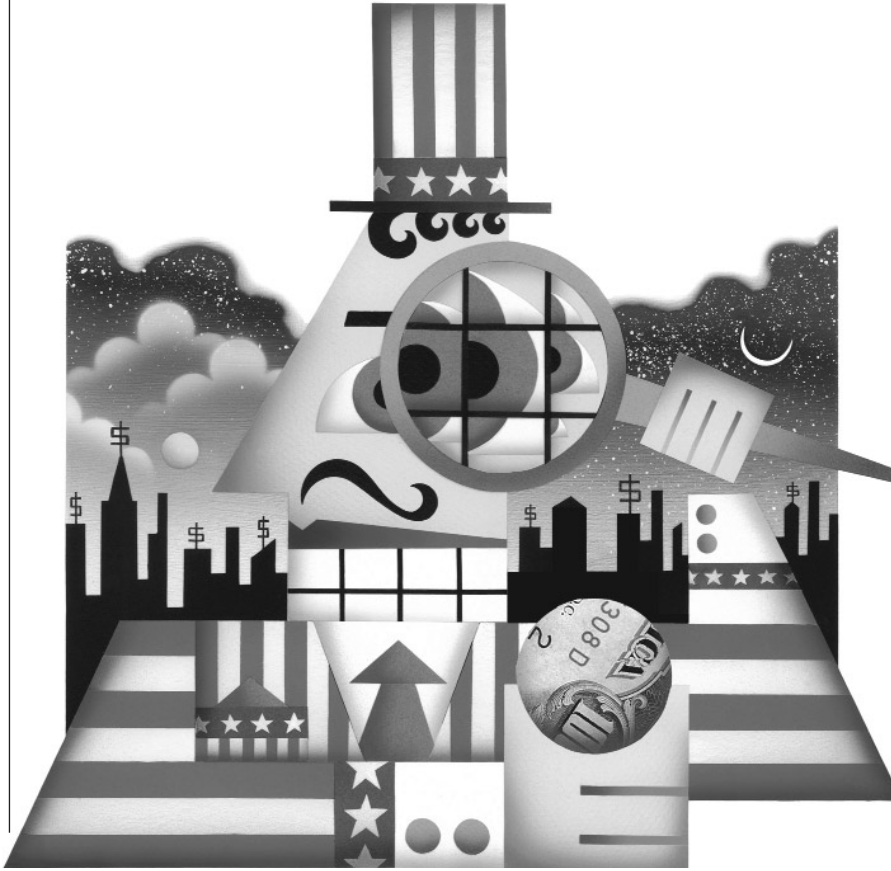
Fond birjaları bu hadisədən sonra müəyyən təhlükəsizlik tədbirləri görməyə başladılar. Onlar Dou Cons Kəmiyyəti bir gün ərzində 50 punkt aşağı və ya yuxarı sıçradıqda proqram ticarətini məhdudlaşdırmağı qərara aldılar və həmin kəmiyyət 250 punkt aşağı düşən kimi istənilən anda bütün alqı-satqını dərhal dayandırma biləcək «avtomatik qapatma» mexanizmi yaratdılar. Bu təhlükəsizlik tədbirləri sonralar Dou Cons Kəmiyyəti səviyyəsinin daha geniş artım dərəcələrinə uyğunlaşdırıldı. 1998-ci ilin sonunda müəyyən cari orta kəmiyyət həddinə görə Dou Cons Kəmiyyətinin 2 faiz artması və ya azalması halında proqram ticarətinin cilovlanmasını tələb edən dəyişiklik həyata keçirildi; 1999-cu ilin sonlarında bu formula bazarda 280 punktlıq dəyişiklik olduğu halda proqram ticarətinin dayandırılması demək oldu. Yeni qaydalar, həmçinin, bütün ticarətin dayandırılması üçün yüksək hədlər müəyyən etdi; 1999-cu ilin dördüncü rübündə bu, yalnız Dou Cons Kəmiyyəti ən azı 1.050 punkt aşağı düşdükdə baş verə bilərdi.

Bu islahatlar birjalara inamın bərpa olunmasına kömək etdi, ancaq iqtisadiyyatın durmadan möhkəmlənməsi daha vacib

əhəmiyyət kəsb etdi. 1929-cu ildəki fəaliyyətindən fərqli olaraq, Federal Ehtiyatlar İdarəsi bu dəfə açıq şəkildə bəyan etdi ki, investorların öz margin borclarını qarşılaya və öz əməliyyatlarını davam etdirə bilmələrinə əmin olmaq üçün kredit şərtlərini asanlaşdıracaqdır. Qismən də bu səbəbdən 1987-ci il iflası tezliklə aradan qaldırıldı və bazar yeni yüksəlişə keçdi. Dou Cons Kəmiyyəti 1990-cı illərin əvvəllərində 3000 punkta qədər yüksələ bilirdisə, 1999-cu ildə 11.000 punkta qədər qalxdı. Ən əsası da bu idi ki, ticarətin həcmi qeyri-adi dərəcədə artdı. 1960-cı illərdə Nyu-York Fond Birjasında 5 milyon pay alınıb-satıldığı günlər ən qaynar dövr hesab edilirdisə, 1987 və 1988-ci illərin o tip günlərində bir milyarddan çox pay alınıb-satılmışdır. 1989-cu ildən başlayaraq NASDAQ-da da bu cür qaynar ticarət günləri yaşanmışdır.

Fəallığın davamlı şəkildə bu cür çox artmasında, qısamüddətli tərəddüdlər hesabına dərhal mənfəət qazanmaq ümidiylə adətən eyni səhmləri bir gün ərzində bir neçə dəfə alıb-satan, necə deyirlər, «gündəlik dəllallar»ın müəyyən rolu vardır. Bu dəllallar öz alqı-satqılarının həyata keçməsində internetdən istifadə edənlərin getdikcə artan legionuna daxildirlər. 1999-cu ilin əvvəlində bütün səhmlərin fərdi qaydada alqı-satqısının 13 faizi və bütün növlərdən olan qiymətli kağızların fərdi qaydada alverinin 25 faizi internet vasitəsilə reallaşdırılmışdır.

Böyük həcmli böyük dəyişkənliklər də gətirmişdir. Gün ərzində Dou Cons Kəmiyyəti 100 punktdan da çox, artan tezliklə aşağı-yuxarı hərəkət etmiş və 1997-ci il oktyabrın 27-də bu kəmiyyət 554,26 punkta düşərkən avtomatik qapanma mexanizmi işə düşmüşdür. Daha böyük bir düşüm – 512,61 punkt 1998-ci il avqustun 31-də baş vermişdir. Ancaq həmin vaxtdan bazar o qədər yüksəlmişdir ki, sonrakı tənəzzüllər bütün səhmlərin ümumi dəyərinin yalnız 7 faizinə bərabər olmuş, investorlar bazarı tərk etməmiş və o, tezliklə dirçələ bilmişdir.

FƏSİL 6

HÖKUMƏTİN İQTİSADİYYATDA ROLU

ABŞ öz azad sahibkarlıq sisteminin digər ölkələr üçün də model olduğunu qeyd edir. Bu ölkənin iqtisadi uğurları belə bir fikri – «hökumət biznes müəssisələri və fərdlərin uğur və ya uğursuzluqlarını açıq rəqabətə əsaslanan bazar şəraitində onların öz ixtiyarına buraxdıqda iqtisadiyyat daha yaxşı işləyir» fikrini, deyəsən, təsdiq edir. Bəs Amerikanın azad sahibkarlıq sisteminin də biznes müəssisələri əslində nə qədər «azaddırlar»? Bu sualın cavabı o qədər də «birmənalı» deyildir. Mürəkkəb tərkibli çoxlu dövlət tənzimləmələri biznes əməliyyatlarının bir çox aspektlərini formalaşdırır. Hər il dövlət minlərlə səhifəlik yeni tənzimləmə qaydaları müəyyən edir və adətən biznes müəssisələrinin nəyi edə bilib-bilməyəcəklərini dəqiq şəkildə bütün təfəsilatı ilə aydınlaşdırır.

Ancaq dövlət tənzimləməsinə amerikalı münasibəti o qədər də stabil deyil. Son illərdə dövlət tənzimləmələri bəzi sahələrdə daha da ciddiləşdirilib, bəzi sahələrdə isə xeyli yumşaldılıb. Əslində Amerikanın yaxın iqtisadi tarixində ən davamlı mövzulardan biri dövlətin biznes işlərinə hansı hallarda və nə dərəcədə müdaxilə etməsi barədə aparılan müzakirələr olub.

«Laissez-faire» dövlət müdaxiləsinə qarşı

Tarixən ABŞ hökumətinin biznes işlərinə münasibətdə siyasəti fransızca «laissez-faire» – «onu özbaşına burax» ifadəsi ilə müəyyənləşib. Bu konsepsiya Adam Smitin iqtisadi nəzəriyyələrindən götürülüb; 19-cı əsrdə yaşamış bu şotlandın əzərləri Amerika kapitalizminin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Smitin inancına görə, şəxsi maraqların cilovlu sərbəst buraxılmalıdır. Onun dediyinə görə, bazarlar sərbəst olarsa və rəqabətə əsaslanarsa, öz maraqlarına uyğun motivə edilən özəl şəxslərin əməyinin məcmusu cəmiyyət üçün daha çox fayda verəcəkdir. Smit bəzi dövlət müdaxiləsi formalarına, xüsusilə də azad sahibkarlıq üçün zəmin yaradan qanunlara üstünlük verirdi. Ancaq məhz «laissez-faire» praktikalarını müdafiə etməsi Amerikada – fərdə inam və hakimiyyətə qarşı inamsızlıq üzərində qurulan bir ölkədə ona böyük şöhrət qazandırmışdı. Halbuki «laissez-faire» praktikaları şəxsi maraqların bir sıra hallarda yardım üçün dövlətə müraciət etməsinə mane olmurdu. 19-cu əsrdə dəmir yol şirkətləri hökumətdən torpaq qrantları və ictimai subsidiyalar almışdı. Kəskin xarici rəqabətlə üzləşən sənaye sahələri xarici ticarət siyasəti vasitəsilə qoruna bilmələri üçün dəfələrlə dövlətə müraciət etmişlər. Demək olar ki, bütünlüklə şəxsi əllərdə olan Amerika kənd təsərrüfatı bütün dövrlərdə dövlət yardımından yararlanmışdır. Digər sənaye sahələri də dövlətdən vergilərin azaldılmasından

tutmuş birbaşa subsidiyalara kimi bir sıra yardımlar almağa çalışmış və buna nail olmuşlar.

Özəl sənayenin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi iki kateqoriyaya – iqtisadi və sosial tənzimləməyə bölünür. İqtisadi tənzimləmə başlıca olaraq qiymətlərə nəzarət etməyə çalışır. Nəzəri cəhətdən alıcıları və müəyyən şirkətləri (adətən kiçik biznes müəssisələrini) daha güdrətli şirkətlərdən qorumaq məqsədilə qəbul edilən iqtisadi tənzimləmə qanunlarına adətən bazarda tam rəqabət şəraitinin mövcud olmaması və bu səbəbdən onun öz-özünü qoruya bilməməsi ilə bəraət qazandırılır. Bununla belə, bir çox hallarda iqtisadi tənzimləmə qaydaları şirkətləri, onların özlərinin ifadəsi ilə desək, bir-birləri ilə destruktiv rəqabətdən qorumaq üçün qəbul edilir. Sosial tənzimləmə isə təhlükəsiz iş yerləri və təmiz ətraf mühit kimi qeyri-iqtisadi məqsədləri inkişaf etdirir. Sosial tənzimləmələr zərərli korporativ davranışlara yol verilməməsinə və ya onların qadağan olunmasına, yaxud sosial cəhətdən arzuolunan davranışların təşviq olunmasına yönəldilir. Məsələn, hökumət fabrik və zavodların havaya buraxdığı tullantılara nəzarət edir və öz işçilərinə müəyyən standartlara müvafiq sağlamlıq və pensiya müavinətləri təklif edən şirkətlərin vergilərini azaldır.

Amerika tarixi «laissez-faire» prinsipləri ilə hər iki dövlət tənzimləməsi tipinin vacibliyi arasında təkrar-təkrar kəskin tərəddüdlərə şahid olmuşdur. Son 25 il ərzində həm liberallar, həm də mühafizəkarlar eyni şəkildə iqtisadi tənzimləmənin bəzi kateqoriyalarının ixtisarı və ya tamamilə ləğvinə çalışmışlar; onların fikrincə, bu tənzimləmələr alıcıların mənafeyi baxımından şirkətləri rəqabətdən düzgün qorumur. Ancaq siyasi liderlərin sosial tənzimləmələrlə bağlı görüşləri kəskin sürətdə bir-birindən fərqlənir. Liberallar müxtəlif qeyri-iqtisadi məqsədləri təşviq edən dövlət müdaxilələrinə daha çox üstünlük verdikləri halda, mühafizəkarlar bu məsələyə daha çox biznes müəssisələrinin rəqabət gücünü və səmərəsini azaldan zorakı bir müdaxilə kimi baxırlar.

Dövlət müdaxiləsinin inkişafı

Birləşmiş Ştatların yarandığı ilk illərdə hökumət liderləri biznes işinin tənzimlənməsindən geniş ölçüdə kənarda qalırdılar. Ancaq 20-ci əsrə yaxınlaşdıqca ABŞ sənayesinin güdrətli korporasiyaların əlində cəmləşməsi kiçik müəssisələri və alıcıları qorumaq məqsədilə dövlət müdaxiləsinin güclənməsinə səbəb oldu. 1890-cı ildə Konqres İnhisarçılıq Öleyhinə Şerman Aktını – iri inhisarları parçalamaqla rəqabətin və azad sahibkarlığın bərpa edilməsi məqsədini güdən qanun aktını qəbul etdi. 1906-cı ildə o,

qida və dərman maddələrinin düzgün etiketləşdirilməsini və ət məhsullarının satışdan əvvəl yoxlanılmasını tələb edən qanunları təsdiq etdi. 1913-cü ildə hökumət ölkənin pul kütləsini tənzimləmək və bank fəaliyyətlərinə müəyyən nəzarəti həyata keçirmək üçün yeni federal bank sistemi – Federal Ehtiyatlar İdarəsini yaratdı.

Dövlətin iqtisadiyyatda rolu ilə bağlı ən böyük dəyişikliklər prezident Franklin D. Ruzveltin Böyük depressiyadan sonra qəbul etdiyi «Yeni kurs» dövründə baş verdi. Həmin dövrdə, 1930-cu illərdə Birləşmiş Ştatlar ən ağır iqtisadi böhran keçirmiş və öz tarixində ən yüksək işsizlik səviyyəsinə düşər olmuşdu. Amerikalıların çoxu bu qənaətə gəlmişdi ki, əl-qolu bağlanmayan kapitalizm uğursuzluqla nəticələnib. Buna görə də onlar məhrumiyyətlərin azaldılması və öz-özünü məhv edən rəqabət təsəvvürü yaradan amillərin aradan qaldırılması üçün nəzərlərini hökumətə dikdilər. Ruzveltlə Konqres dövlətin iqtisadiyyata güclü müdaxiləsini təmin edən çoxlu qanunlar çıxardılar. Bu qanunlar digər şeylərlə yanaşı, səhm alqı-satqısını tənzimlədi, işçilərin həmkarlar ittifaqı yaratmaq hüququnu qəbul etdi, əməkhaqqı və iş saatları normalarını müəyyənləşdirdi, işsizləri pul müavinətləri, qocaları pensiya gəlirləri ilə təmin etdi, kənd təsərrüfatı üçün subsidiyalar müəyyən etdi, bank depozitlərini sığortaladı və Tennesi vadisində geniş səlahiyyətli regional inkişaf idarəsi yaratdı.

1930-cu illərdən sonra işçilərin və alıcıların qorunması üçün bir çox qanun və tənzimləmə qaydaları qəbul olunub. Həmin qanunlara görə, işəgötürənlər mizdlə işə götürdükləri insanlara qarşı onların yaşına, cinsinə, irqinə və ya dini inancına əsasən ayırı-seçkiliyə yol verməməlidirlər. Uşaq əməyi ümumən qadağan olunur. Müstəqil həmkarlar ittifaqlarının təşkilatlanmaq, öz şərtlərini irəli sürmək və tətill etmək hüququna zəmanət verilir. Hökumət iş yerlərinin təhlükəsizliyi və sağlamlıq məəcəllələri nəşr edir və onları qüvvəyə mindirir. Demək olar ki, ABŞ-da satılan hər bir məhsul dövlət tənzimləməsinin bu və ya digər qaydasına məruz qalır; qida məhsulları istehsalçıları hər bir bankanın, yeşiyin və ya qutunun üstündə onun içində nə olduğunu dəqiq bildirməlidirlər; heç bir dərman maddəsi ciddi yoxlamadan keçirilməyənədək satıla bilməz; avtomobillər təhlükəsizlik standartlarına uyğun istehsal olunmalı, havanı çirkləndirmə standartlarına cavab verməlidir; malların qiyməti dəqiq göstərilməlidir; reklam və elan verənlər istehlakçıları yanıltmamalıdır.

1990-cı illərdən Konqres ticarətdən kommunikasiyaya, nüvə enerjisindən məhsulun təhlükəsizliyinə və səhiyyədən iş imkanlarına qədər müxtəlif sahələrdə 100-dən çox federal tənzimləmə agentliyi yaratmışdır. Onların ən yenilərdən biri 1966-cı ildə yaradılan və təyyarələrin təhlükəsiz idarəolunmasını tənzimləyən Federal Aviasiya İdarəsi, digəri isə 1971-ci ildə yaradı-

lan, avtomobil və sürücü təhlükəsizliyinə nəzarət edən Milli Sosse Yolları Nəqliyyatı Təhlükəsizliyi İdarəsidir. Onların hər ikisi federal Nəqliyyat Nazirliyinin tərkibinə daxildir.

Tənzimləmə agentliklərinin əksəriyyəti elə qurulub ki, onlar prezidentdən və nəzəri cəhətdən siyasi təzyiqlərdən təcrid olunublar. Bu agentlikləri üzvlərini prezidentin təyin və Senatın təsdiq etdiyi müstəqil idarə heyətləri idarə edir. Qanuna görə, bu idarə heyətlərinə hər iki partiyadan komissarlar daxil edilməlidir və onlar bu vəzifələri yalnız əvvəlcədən təsbit olunmuş müddət üçün – adətən beş ildən yeddi ilədək daşıya bilirlər. Hər bir idarənin adətən 1.000 nəfərdən çox ştatlı işçisi olur. Konqres bu idarələrə maliyyə vəsaiti ayırır və onların işinə nəzarət edir. Bəzi hallarda tənzimləmə idarələri məhkəmələr kimi fəaliyyət göstərir. Onlar məhkəmə proseslərinə bənzər dinləmələr keçirir və çıxarıqları qərarlar federal məhkəmələr tərəfindən yenidən nəzərdən keçirilə bilər.

Tənzimləmə idarələrinin rəsmən müstəqil olmasına baxmayaraq, Konqres üzvləri adətən öz seçicilərinin mənafeyi naminə komissarlara təsir göstərməyə çalışırlar. Bir qisim tənqidçilərin iddialarına görə, biznes dünyası bəzən onları tənzimləyən idarələr üzərində hədsiz təsirə malik olur: agentliklərin yüksək səviyyəli rəsmi məmurları tənzimlədikləri biznes müəssisələrindən intim bilgiler tələb edirlər və yaxud onların çoxuna vəzifə müddətləri bitən kimi həmin sənaye sahələrində yüksək məvacibli iş təklif olunur. Ancaq şirkətlərin də öz narazılıqları var. Başqa şeylərlə yanaşı, bəzi şirkətlər əsasən bundan şikayətlənirlər ki, biznes fəaliyyətilə bağlı hökumət tənzimləmələri elə mürəkkəbi qurumamış köhnəlib yararsız hala düşür, çünki biznes şərtləri həddən artıq sürətlə dəyişir.

Federal hökumətin inhisarlara nəzarət səyləri

ABŞ-da inhisarlar dövlətin ictimai mənafə naminə tənzimləməyə can addığı ilk biznes təsisatları arasındadır. Kiçik şirkətlərin daha böyük bir şirkətdə birləşməsi bəzi çox iri korporasiyalara qiymətləri «özü müəyyənləşdirmək» və rəqabəti istədiyi kimi «qayçılamaq» imkanı yaradır. İslahatçılar bu fikirdədirlər ki, bu cür praktikalar istehlakçıları qəti şəkildə yüksək qiymət və məhdud seçim qarşısında qoyur. 1890-cı ildə qəbul edilən İnhisarçılığa Qarşı Şerman Aktı bəyan edir ki, heç bir şəxs və ya biznes müəssisəsi ticarəti inhisara ala və yaxud onu məhdudlaşdırmaq üçün kiminləsə birləşə və ya əlbir ola bilməz. 1900-cü illərin əvvəllərində hökumət Con D. Rokfellerin «Standard Oil Company» şirkətini və bir neçə digər iri firmanı parçalamaq üçün

bu qanundan istifadə etdi və onları öz iqtisadi qüdrətindən sui-istifadədə günahlandırdı.

1914-cü ildə Konqres İnhisarçılıq Öleyhinə Şerman Aktının müddəalarını daha da qüvvətləndirmək məqsədilə tərtib olunmuş daha iki qanunu təsdiq etdi: İnhisarçılıq Öleyhinə Kleyton Aktı və Federal Ticarət Komissiyası Aktı. Kleyton Aktı ticarətin qeyri-leqal məhdudlaşdırılması deyildikdə nələrin nəzərdə tutulduğuna daha geniş aydınlıq gətirdi. Qanun bəzi satıcılara digərləri üzərində üstünlük verən qiymət ayrı-seçkiliyini qanundankənar elan etdi; istehsalçıların yalnız rəqiblərinin məhsullarını satmağa razı olan dilerlərə mal satmalarını nəzərdə tutan müqavilələrə qadağa qoydu; rəqabəti zəiflədən bəzi müəssisə birləşmələri tiplərini və digər fəaliyyətləri qadağan etdi. Federal Ticarət Komissiyası Aktına əsasən biznes sahəsində ədalətsiz və antirəqabət yönümlü praktikaların qarşısını almaq üçün hökumət komissiyası yaradıldı.

Tənqidçilərin fikrincə, hətta inhisarçılıq öleyhinə bu iki yeni qanun belə tam səmərəli olmamışdır. Ölkədə polad istehsalının yarımından çoxuna nəzarət edən ABŞ Polad Korporasiyası 1912-ci ildə inhisarçılıqda günahlandırıldı. Lakin bu korporasiyaya qarşı qaldırılan iddia 1920-ci ilədək süründürüldü və həmin il ABŞ Ali Məhkəməsi ticarəti «hədsiz dərəcədə» məhdudlaşdırmadığı üçün ABŞ Polad Korporasiyasının inhisarçı olmadığı barədə qərar çıxardı və ondan nümunə kimi istifadə edildi. Məhkəmə böyüklüklə inhisarçılıq arasındakı fərqi diqqətlə araşdırdı və bu qənaətə gəldi ki, korporativ böyüklük heç də hökmən pis olmaq deyildir.

II Dünya müharibəsindən sonra hökumət inhisarçılıq öleyhinə mübarizəni davam etdirdi. Federal Ticarət Komissiyası və Ədliyyə Nazirliyinin İnhisarçılıq Öleyhinə Mübarizə Bölməsi potensial inhisarları nəzarətdə saxlayır və rəqabətin istehlakçılara zərər vuracaq qədər zəifləməsinə səbəb ola biləcək müəssisə birləşmələrinin qarşısını almaq üçün müəyyən tədbirlər görür. Aşağıdakı dörd hadisə hökumətin bu söylərinin əhatə dairəsini göstərir:

- 1945-ci ildə Amerika Alüminium Şirkətinin cəlb olunduğu məhkəmə işində federal apellyasiya məhkəməsi inhisarçı praktikalara görə ciddi təhqiqata məruz qalmazdan əvvəl firmanın bazaradakı səhmlərin hansı böyük həcmə sahib olmasını hesabladı. Məhkəmə bu göstəricinin «60 və ya 65 faiz olduğu təqdirdə inhisarçılıq üçün kifayət edəcəyinin şübhəli olduğunu, 33 faiz olduğu təqdirdə isə heç cür kifayət etmədiyini» vurğulayaraq həmin həcmi 90% həddində müəyyən etdi.
- 1961-ci ildə elektrik cihazları sənayesi sahəsində bir neçə şirkət qiymətləri müəyyən etməklə rəqabəti məhdudlaşdırmaqda gü-

nahkar bilindi. Həmin şirkətlər istehsalçılara vurduqları iri ziyanı ödəməyə razı oldular və bəzi şirkət rəhbərləri həbs edildi.

- 1963-cü ildə ABŞ Məhkəməsi belə bir qərar çıxardı ki, iri həcmdə bazar səhmlərinə sahib olan firma birləşmələri rəqabət əleyhdarı hesab edilməyə də bilər. Bu məhkəmə işi Filadelfiya Milli Bankı ilə bağlı idi. Məhkəmənin çıxardığı qərara görə, əgər müəssisələrin bir-biriylə birləşməsi bazarda hədsiz dərəcədə paya nəzarət edən şirkətin meydana çıxmasına səbəb olarsa və bu birləşmənin zərərli olmadığını sübut edən heç bir dəlil yoxsa, həmin birləşmə ləğv edilməlidir.
- 1997-ci ildə federal məhkəmə bu qənaətə gəldi ki, hətta topdansatış ticarəti ümumən bir əldə cəmləşdiyi halda belə ofis ləvazimatları satan «supermağazalar» kimi topdansatış məntəqələri fərqli iqtisadi bazarlarda rəqabət aparırlar. Məhkəmə qeyd etdi ki, bu bazarlarda iki güclü firmanın birləşməsi rəqabət əleyhdarı kimi qiymətləndirilməlidir. Bu məhkəmə işinə ev üçün ofis ləvazimatları şirkəti «Staples» və tikinti ləvazimatları şirkəti «Home Depot» cəlb olunmuşdu. Nəzərdə tutulan birləşmə ləğv edildi.

74

Bu nümunələrdən də göründüyü kimi, inhisarçılıq əleyhinə qanunların hansı hallarda pozulmuş olduğunu müəyyənləşdirmək heç də həmişə asan iş deyil. Qanunların şərtlərində fərqliliklər mövcuddur və şirkətlərin bazarın işinə qarışa biləcək qədər güclənib-güclənmədiyi dəyərləndirilərkən çox vaxt təhlilçilərin fikri eyni olmur. Bundan əlavə, şərtlər durmadan dəyişir, bir dövrdə inhisarçılıq əleyhinə qanunlar üçün təhlükə törədə biləcək şirkət sazişləri başqa bir dövrdə o qədər də təhlükəli olmur. Məsələn, 1900-cü illərin əvvəllərində «Standard Oil» inhisarının hədsiz dərəcədə güclənməsiylə bağlı narahatlıq Rokfellerin neft imperiyasının çoxsaylı şirkətlərə, o cümlədən sonralar «Exxon» və «Mobil» kimi neft şirkətlərinə çevrilən şirkətlərə parçalanması ilə nəticələndi. Ancaq 1990-cı illərin sonlarında «Exxon» və «Mobil» şirkətləri birləşməyi planlaşdırdıqlarını bəyan edəndə, hökumət bu birləşməni təsdiq etməzdən əvvəl bəzi güzəştlər tələb etsə də, bu hadisə o qədər də ciddi ictimai qəzəb doğurmadı. Çünki yanacağın qiymətləri aşağı idi və digər iri neft şirkətləri rəqabətə davam gətirəcək qədər güclü idilər.

Nəqliyyatın deregulyasiyası

İnhisarçılıq əleyhinə qanunlar rəqabətin güclənməsinə yardım etsə də, digər tənzimləmələrin çoxu əks effektə malik olmuş-

dur. Amerikalıların 1970-ci illərdə baş verən inflyasiya ilə bağlı narahatlığı artdıqca qiymət rəqabətinin azalmasına səbəb olan tənzimləmə qaydaları yenidən nəzərdən keçirilməyə başlandı. Hökumət şirkətləri bazarın təzyiqindən qoruyan tənzimləmələrlə bağlı nəzarəti bir sıra hallarda yüngülləşdirmək qərarına gəldi.

Tənzimləmələrin aradan qaldırılmasının ilk hədəfi nəqliyyat sahəsi oldu. Cümmi Karterin prezidentliyi dövründə (1977-1981) Konqres aviasiya, avtomobil yolları və dəmir yoluna dair qoruyucu tənzimləmələrin əksəriyyətini ləğv edən bir sıra qanunlar qəbul etdi. Şirkətlərə özləri seçdikləri istənilən hava, şosse və ya dəmir yolu marşrutlarından istifadə etməklə rəqabət aparmaq və göstərdikləri xidmətlərə daha sərbəst şəkildə qiymət qoymaq imkanı verildi. Nəqliyyatın deregulyasiyası prosesində Konqres son nəticədə iki başlıca iqtisadi tənzimləyicini – 109 yaşlı Ştatlararası Kommersiya Komissiyasını və 45 yaşlı Mülki Aeronavtika İdarəsini ləğv etdi.

Deregulyasiya tədbirlərinin təsirini dəqiq qiymətləndirmək çətin olsa da, onlar aid olduqları sənaye sahələrində nəhəng çevriliş yaratdı. Məsələn hava yollarına nəzər salaq. Burada dövlət nəzarəti aradan qaldırıldıqdan sonra aviaşirkətlər yeni, o qədər də tanış olmayan bir şəraitdə özlərinə münasib yol tapmaq uğrunda mübarizəyə başladılar. Həmkarlar ittifaqlarının üzvü olmayan, azmaaşlı pilotları və işçiləri daha çox işə götürən və ucuz, «bərbəzsiz» xidmətlər təklif edən yeni rəqiblər meydana çıxdı. Dövlət tərəfindən müəyyən edilən gediş haqlarının onların bütün xərclərini ödəyə biləcəklərinə zəmanət verildiyinə öyrəşmiş olan iri, nəhəng şirkətlər rəqabətə davam gətirməkdə çətinlik çəkməyə başladılar. Amerikalıların çoxu üçün hava yolu ilə sərnəşin səyahətinin sinonimi olan «Pan American World Airways» şirkəti və hər il digər istənilən Amerika şirkətindən daha çox sərnəşin daşıyan «Eastern Airlines» şirkəti də daxil olmaqla, onların bəziləri uğursuzluğa düşərək oldu. Ölkənin ən iri təkbaşına hava yolları təsisatı «United Airlines» çətinliyə düşdü və yalnız öz işçilərinin onu satın almağa razı olmaları nəticəsində qurtula bildi.

Bu vəziyyət istehlakçılara da təsir etdi. Çoxları yeni meydana çıxan şirkətləri və xidmət seçimlərini çaşqınlıqla qarşıladı. Gediş haqqı qiymətlərinin dəyişməsi də çoxlarının, özü də bəzi istehlakçıların mənfi mənada heyretinə səbəb oldu. İnhisarçılar və dövlət tərəfindən tənzimlənən şirkətlər gediş haqqı normalarını müəyyən edərkən adətən hər bir fərdi xidmətin öz haqqını ödəyəcək qədər gəlir gətirib-gətirməməsindən o qədər də narahat olmadan öz ümumi gəlir ehtiyaclarını qarşılayacaqlarından əmin idilər. Hava yolları dövlət tərəfindən tənzimlənərkən ölkədəxili və digər uzun məsafəli marşrutların və daha böyük metropol ərazilərindəki xidmətlər üçün ümumən bu marşrutların faktik maya dəyərindən xeyli çox məbləğdə, maya dəyəri yüksək olan qısa

məsafəli uçuşlar və əhalinin az sayda məskunlaşdığı regionlara uçuşlar üçün isə xeyli aşağı məbləğdə qiymət müəyyən edilirdi. Derequlyasiya tədbirlərindən sonra kiçik rəqiblər qiymətlərin sürətində qaldırıldığı yüksək həcmli və daha gəlirli bazarlara üz tutmaqla uğur qazanacaqlarını anlayan kimi bu sistem ortadan qalxdı.

Köhnə aviaşirkətlər bu «hücumun» qarşısını almaq üçün uçuş haqlarının qiymətlərini aşağı salanda onlar geri çəkilməyə və hətta bu xidməti buraxıb kiçik, azgəlirli bazarlara üz tutmaq qərarına gəldilər. Həmin xidmətlərin bəziləri sonralar «daimi sərnəşinlər» üçün yeni aviaşirkətlər kimi bərpa olundu və bir çox hallarda iri nəqliyyat agentliklərinin bölmələri kimi yenidən yüksəlişə keçdi. Bu kiçik aviaşirkətlər tezliyi və rahatlığı nisbətən aşağı olan xidmətlər (reaktiv təyyarələr əvəzinə köhnə propeller təyyarələri) təklif etsələr də, bazarlar əsasən də hava xətlərini itirməkdən qorxduqları üçün hələ də bu xidmətlərin bəzisiəndən istifadə edir.

Nəqliyyat şirkətlərinin çoxu əvvəlcə derequlyasiya tədbirlərinə qarşı çıxdı, amma sonralar onları, xoşları gəlməsə də, qəbul etdilər. İstehlakçılara gəldikdə isə, onlar haqda məlumatlar çox qarışıqdır. Derequlyasiyanın ilk günlərində meydana çıxan ucuz qiymətli hava xətlərinin çoxu yox oldu və digər hava xətlərində birləşmə dalğaları müəyyən bazarlarda rəqabəti zəiflətdi. Buna baxmayaraq, analitiklərin ümumi rəyi belədir ki, uçuş biletlərinin qiymətləri indi daha ucuzdur və əgər tənzimləmələr davam etsəydi, onlar indikindən çox baha olardı. Hava yolları ilə səyahətdə isə böyük bir canlanma yaşanır. Derequlyasiya tədbirlərinin qəbul edildiyi 1978-ci ildə sərnəşinlər ABŞ hava xətlərində ümumən 226,8 milyon mil (362,8 milyon kilometr) yol qət etmişdilər. 1997-ci ildə bu rəqəm, demək olar ki, üç dəfə artaraq 605,4 milyon milə (968,64 milyon kilometrə) çatmışdır.

Telekommunikasiyalar

1980-ci illərə qədər ABŞ-da «telefon şirkəti» termini «Amerika Telefon və Teleqraf» təşkilatının sinonimi kimi işlədilir. «AT&T», demək olar ki, telefon biznesinin bütün aspektlərinə nəzarət edirdi. Onun dövlət tərəfindən tənzimlənən və «Baby Bells» kimi tanınan regional filialları spesifik sahələrdə əməliyyat aparmaqda müstəsna hüquqa malik idi. Federal Kommunikasiya Komissiyası ştatlar arasında uzun məsafəli telefon danışığının qiymətlərini müəyyən edir, ştat səviyyəli tənzimləmə agentlikləri isə yerli və ştatdaxili uzun məsafəli telefon danışığının qiymətlərini təsdiqləyirdi.

Dövlət tənzimləməsi belə fikrə əsaslanırdı ki, telefon şirkətləri də, elektrik müəssisələri kimi, təbii inhisarlardır. Əyalətlərə çox sayda fərqli telefon xətlərinin çəkilməsini tələb edən rəqabət mənasız və səmərəsiz bir iş hesab olunurdu. 1970-ci illərdə, güclü texniki tərəqqi telekommunikasiya sahəsində də sürətli yüksəliş vədə etməyə başlayanda bu düşüncə də dəyişməyə başladı. Müstəqil şirkətlər «AT&T» ilə rəqabət apara biləcəklərini bəyan etdilər. Ancaq bunu da bildirdilər ki, telefon monopoliyası onlara öz geniş şəbəkəsinə qoşulmağa icazə verməməklə bu şirkətlərin əl-qolunu bağlayır.

Telekommunikasiya sahəsində deregulyasiya iki qəti mərhələdə baş verdi. 1984-cü ildə məhkəmə «AT&T»-ni öz regional filiallarından ən çəkməyə məcbur edərək bu telefon nəhənginin inhisarına son qoydu. «AT&T» uzun məsafəli telefon biznesində ən əhəmiyyətli pay sahibi olaraq qalsa da, «MCI Communications» və «Spring Communications» kimi güclü rəqiblər bu biznes sahəsinin müəyyən hissəsini ələ keçirməyə nail oldular və həmin prosesdə rəqabətin qiymətləri aşağı saldıqını və xidmət keyfiyyətini yüksəltdiyini nümayiş etdirdilər.

On il sonra təzyiq daha gücləndi və «Baby Bells»lərin yerli telefon xidmətləri üzərindəki inhisarını dağıtdı. Kabel televiziya-sı, sellüloz (xətsiz) xidmət, internet və çox güman ki, digər yeniliklər də daxil olmaqla, yeni texnologiyalar yerli telefon şirkətlərinə alternativlər təklif etdi. Ancaq iqtisadçılar bildirdilər ki, yerli inhisarların hədsiz dərəcədə güclü olması bu alternativlərin inkişafına mane olur. Xüsusilə də onlar deyirdilər ki, rəqib şirkətlər, heç olmasa, tədricən köhnə şirkətlərin telefon şəbəkələrinə qoşulmasalar, onların heç bir şansı qalmayacaq, çünki «Baby Bells» müxtəlif yollarla buna israrla müqavimət göstərməyə çalışırdı.

1996-cı ildə Konqres Telekommunikasiyalar haqqında Qanun Aktı qəbul etdi. Bu qanun «AT&T» kimi uzun məsafəli şirkətlərin, eləcə də kabel televiziya-sı və digər yeni fəaliyyətə başlayan şirkətlərin yerli telefon biznesinə daxil olmasına icazə verdi. Qanunda deyilirdi ki, regional inhisarlar yeni rəqiblərin onların telefon şəbəkələrinə bağlanmalarına icazə verməlidir. Regional firmalarda rəqabətə xoş münasibət oyatmaq üçün qanun hökmranlıq etdikləri sahələrdə yeni rəqabət yaranan kimi onların da uzun məsafəli telefon biznesinə daxil ola biləcəklərini bəyan edirdi.

1990-cı illər başa çatsa da, bu yeni qanunun hansı təsirə malik olduğunu qiymətləndirmək hələ çox tezdir. Ancaq bəzi müsbət əlamətlər özünü göstərir. Çox sayda kiçik şirkətlər xüsusilə də aşağı qiymətə daha çox istehlakçı toplaya bildikləri şəhər yerlərində yerli telefon xidmətləri təklif etməyə başlamışlar. Sellüloz telefon abunəçilərinin sayı sürətlə artmışdır. Saysız-he-

sabsız internet xidməti provayderləri ailələrin kütləvi surətdə internetə qoşulmalarını təmin etmişdir. Ancaq Konqresin qabaqcadan görə bilmədiyi və yaxud istəmədiyi şeylər də baş vermişdir. Çox böyük sayda telefon şirkətləri birləşmiş və «Baby Bells»lə rəqabəti əngəlləmək üçün bir sıra maneələr yaratmışdır. Bu səbəbdən regional firmaların uzun məsafəli telefon xidmətlərinə yayılması ləng getmişdir. Digər tərəfdən, deregulyasiya bəzi istehlakçılar, xüsusilə də ev telefonlarından istifadə edənlər, telefon xidmətləri əvvəllər bu biznes sahəsi tərəfindən subsidiyalasdırılan kənd yerlərində yaşayanlar və bəzi şəhər istehlakçıları üçün qiymətlərin aşağı düşməsinə deyil, yuxarı qalxmasına səbəb olmuşdur.

Bank işinin xüsusiyyəti

Banklarla bağlı tənzimləmə xüsusi yanaşma tələb edir. Bir tərəfdən onlar da oyuncaq manufakturaları və polad sənayesi şirkətləri kimi özəl biznesdir. Ancaq onlar, həmçinin, iqtisadiyyatda mərkəzi rol oynayır və bu səbəbdən də təkcə öz istehlakçılarının deyil, həm də hər kəsin rifahına təsir göstərir. 1930-cu illərdən başlayaraq amerikalılar bankların unikal mövqeyini təsbit edən qanunlar qəbul etmişlər.

Bu qanunlardan ən mühümü depozit (əmanət) sığortası qanunudur. Depressiya dövründə əmanətçilərin (deponentlərin) əksəriyyəti öz əmanətlərini saxladıkları bankların müflisləşəcəyindən qorxaraq bütün pullarını eyni vaxtda geri götürməyə can atarkən ölkədəki iqtisadi tənəzzül ciddi surətdə daha da dərinləşmişdi. Banklar üzərinə kütləvi «hücum» zamanı deponentlər panika içərisində pullarını geri almaq üçün küçələrdə uzun növbələrə düzülmüşdülər. Hətta ən ehtiyatlı davrananlar belə daxil olmaqla, bankların çoxu öz deponentlərinin tələblərini kifayət qədər tez ödəyə bilmək üçün bütün aktivlərini nağd pula çevirə bilmədiklərindən iflasa uğradı. Nəticədə onlar biznes və sənaye müəssisələrinə kredit ayıra bilmədilər və bu, iqtisadiyyatın tənəzzülə uğramasının daha da dərinləşməsinə gətirib çıxardı.

Depozit sığortası qanunu banklar üzərinə bu cür hücumların qarşısını almaq üçün tərtib edilmişdi. Qanunda deyilirdi ki, dövlət cari dövrdə müəyyən həddə – 100.000 dollara qədər olan əmanətlərin arxasında dayanır. Artıq bank maliyyə çətinlikləri ilə üzləşdiyi halda əmanətçilərin heç bir əndişəsi olmayacaqdı. Çünki Federal Depozit Sığortası Şirkəti kimi tanınan dövlət bank sığortası agentliyi bankların özlərindən topladığı sığorta haqlarından istifadə edərək deponentlərin pulunu ödəyəcəkdi. Zərurət yarandığı halda hökumət deponentləri itkilərdən qorumaq üçün ümumi vergi gəlirlərindən də istifadə edəcəkdi. Dövləti hədsiz maliyyə

riskindən qorumaq üçün tənzimləmə agentlikləri bankları nəzarətdə saxlayacaq və onların hədsiz dərəcədə riskə girdiklərini müəyyən etdiyi halda həmin işlərə son qoymalarını tələb edəcəkdə.

1930-cu illərdəki «Yeni kurs» dövründə bankların qiymətli kağızlar və sığorta biznesinə cəlb olunmalarının qarşısını alan qanunlar qəbul edildi. Böyük depressiya dövründə bankların çoxu ona görə çətin vəziyyətə düşürdü ki, fond birjalarında artıq risklərə gedir, yaxud bank direktorları və ya yüksək rütbəli bank məmurlarının fərdi qaydada investisiya qoyduqları sənaye şirkətlərinə kredit verirdilər. Bir daha bu halların baş verməməsi üçün depressiya dövrünün siyasətçiləri Qlass-Stiqal Aktını qəbul etdilər; həmin qanun bankların qiymətli kağızlar və sığorta biznesinə qarışmalarını qadağan etdi. Ancaq 1970-ci illərdə banklar daha geniş çeşiddə maliyyə xidmətləri təklif edə bilmədikləri üçün öz müştərilərinin onlardan imtina edərək digər maliyyə şirkətlərinə üz tutmalarından şikayətlənməyə başlayanda bu cür qanunlar mübahisə obyektinə çevrildi.

Hökumət buna öz müştərilərinə yeni maliyyə xidməti növləri təklif etmələri ilə bağlı banklara geniş azadlıqlar təmin etməklə cavab verdi. 1999-cu ilin sonunda Konqres Maliyyə Xidmətlərinin Modernləşdirilməsi haqqında 1999-cu il Aktını qəbul etdi; həmin qanuna əsasən Qlass-Stiqal Aktı ləğv olundu. Yeni qanun öz müştərilərinin bank işlərindən tutmuş qiymətli kağızları maliyyə cəhətdən dəstəkləməyə qədər artıq hər cür xidmətlər təklif etməkdən məmnun olan banklara bundan da geniş azadlıqlar verdi. Qanun banklara, qiymətli kağızlar və sığorta firmalarına qarşılıqlı fondlar, səhmlər və istiqrazlar, sığorta və avtomobil kreditləri də daxil olmaqla maliyyə məhsulları ticarətiylə məşğul olan maliyyə konqlomeratları təşkil etmələrinə icazə verdi. Nəqliyyat, telekommunikasiya və digər sənaye sahələrində dövlət tənzimləməsinin aradan qaldırılması ilə bağlı qanunlar kimi, bu yeni qanunun da maliyyə institutları arasında iri birləşmələr dalğasını gücləndirəcəyi güman edilir.

Ümumən götürüldükdə «Yeni kurs» dövrünün qanunları uğurlu olmuş, Amerikanın bank sistemi II Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə sağlam məcraya qayıtmışdır. Ancaq bu sistem 1980 və 1990-cı illərdə qismən də sosial tənzimləmə səbəbindən yenidən çətinliklərlə üzləşmişdir. Müharibədən sonra hökumət daxili sahibkarlığı gücləndirməyə can atdığı üçün bütün diqqəti girov kreditləri (mortgages) kimi tanınan uzunmüddətli daxili borclara cəlb etmək məqsədilə yeni bank sektorunun – «qənaətlər və kredit» (S&L) sənayesinin yaradılmasına köməklik göstərmişdir. Bu sektor bir başlıca problemlə üzləşdi: girov kreditləri adətən 30 il üçün nəzərdə tutulduğu və qarışıq faiz normaları daşdığı halda, əmanətlərin əksəriyyəti bundan çox qısa müddətə malik idi. Bu səbəbdən qısamüddətli əmanətlərin faiz norması

uzunmüddətli girov kreditlərinin faiz normasından üst səviyyəyə qalxanda qənaətlər və kredit sistemi pul itkisinə məruz qala bilər. Qənaət və kredit assosiasiyaları və banklarını müdafiə etmək məqsədilə tənzimləmə agentlikləri depozitlərə görə faiz normalarına nəzarət etmək qərarına gəldilər.

Bir müddət bu sistem yaxşı işlədi. 1960 və 1970-ci illərdə, demək olar ki, bütün amerikalılar özlərinə ev satın almaq üçün «S&L» maliyyəsindən yararlandılar. «S&L» firmalarında depozit üçün ödənilən faiz norması aşağı olaraq qalsa da, milyonlarla amerikalı öz pullarını onlara əmanət edirdi, çünki depozit sığortası bu firmaları investisiya qoymaq üçün son dərəcə təhlükəsiz yerə çevirmişdi. Ancaq 1960-cı illərdən başlayaraq ümumi faiz normalarının səviyyəsi inflyasiya ilə birlikdə yüksəlməyə başladı. 1980-ci illərdə deponentlərin çoxu daha yüksək faizlər əldə etmək üçün öz əmanətlərini valyuta bazarı fondlarına və digər qeyri-bank aktivlərinə qoymağa başladılar. Bu işə bankları, qənaətlər və kredit assosiasiyalarını dəhşətli maliyyə sıxıntısına saldı, onların öz uzunmüddətli kredit portfellərini təmin etmək üçün yeni depozitlər cəlb etmək imkanlarını heçə endirdi.

Bu problemləri aradan qaldırmaq məqsədilə hökumət 1980-ci illərdə banklarda, qənaətlər və kredit assosiasiyalarında faiz normalarının maksimum hədlərini mərhələli şəkildə ləğv etməyə başladı. Ancaq bu tədbir həmin institutlara əmanətçiləri təkrar özlərinə cəlb edə bilmələri üçün şərait yaratsa da, «S&L» assosiasiyalarının girov kreditləri portfelləri geniş miqyasda və böyük həcmdə itkilərə məruz qaldı; bu portfellərin böyük bir qismi «S&L»lərin indi deponentlərə ödədikləri faiz normalarından aşağı səviyyədə faiz normaları qazandırır. Konqres bir daha bu şikayətləri cavablandırmaq məqsədilə «S&L»lərin yüksək qazanlı investisiyalar qoya bilməsinə imkan yaratmaq üçün kreditlərə qoyulan məhdudiyyətləri zəiflətdi. Konqres xüsusilə də «S&L»lərə müştəri, biznes və kommertiya məqsədilə daşınmaz əmlak kreditlərində iştirak etmələrinə icazə verdi. Konqres, həmçinin, «S&L»lərin nə qədər kapitalı idarə etmələri ilə bağlı bəzi tənzimləmə prosedurlarını da liberallaşdırdı.

Sıradan çıxacaqlarından qorxuya düşən «S&L»lər geniş miqyasda spekulyativ daşınmaz əmlak müəssisələri kimi, yüksək riskli fəaliyyətlərə baş vurdular. Bir çox hallarda, xüsusilə də iqtisadi şərtlərin daha da ağırlaşdığı vaxtlarda bu müəssisələr gəlir qazanmaq iqtidarında olmurdular. Həmçinin bəzi «S&L»lər onları qarət etməklə məşğul olan qeyri-sağlam adamların əlinə keçmişdi. Nəticədə «S&L»lərin çoxu ağır itkilərə məruz qaldı. Hökumət bu gizli böhranı dərk etməkdə gecikdi, çünki həm büdcənin ciddiliyi, həm də siyasi təzyiq tənzimləmə idarələrini lazımi addımlar atmaqdan çəkinməyə məcbur etmişdi.

«S&L» böhranı bir neçə il ərzində Amerika tarixində ən böyük maliyyə qalmaqalına çevrildi. Həmin onilliyin sonunda «S&L»lərin xeyli hissəsi öz borcunu ödəyə bilməz hala düşdü; 1970-ci illərdə fəaliyyət göstərən «S&L»lərin təxminən yarısı 1989-cu ildə artıq həmişəlik sıradan çıxmışdı. Federal Əmanətlər və Kreditlər Sığortası Korporasiyası özü də borcunu ödəməz hala düşdü. 1989-cu ildə Konqres və prezident Maliyyə institutlarının islahatı, bərpası və gücləndirilməsi haqqında Akt (FIRREA) kimi tanınan təcili xilasetmə tədbiri barədə razılığa gəldilər, bu tədbirin vergilər hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Həmin qanun aktı çərçivəsində, demək olar ki, iflas həddində olan «S&L»lərə 50 milyard dollar vəsait ayrıldı, əmanət institutları ilə məşğul olan tənzimləmə aparatları tamamilə dəyişdirildi və yeni portfel məhdudiyyətləri qoyuldu. Borcunu ödəməz hala düşmüş institutları ləğv etmək üçün «Resolution Trust Corporation» (RTS) adlanan yeni dövlət agentliyi yaradıldı. 1990-cı ilin martında RTS-ə əlavə olaraq 78 milyard dollar vəsait köçürüldü. Ancaq «S&L»lərin təmizlənməsi əməliyyatının ümumi dəyərinin qiyməti durmadan artaraq 200 milyard dollara çatdı.

Amerikalılar müharibədən sonrakı dövrdə bank işinin tənzimlənməsi təcrübəsindən özləri üçün bir neçə nəticə çıxarmışlar. Birincisi, dövlət depozit sığortası kiçik həcmli əmanətləri yaxşı müdafiə edir və banklar üzərinə qəfil hücum təhlükəsini azaltmaqla bank sistemində sabitliyə yardımçı olur. İkincisi, faiz normalarına nəzarət sistemi işləmir. Üçüncüsü, bank investisiyalarını hökumət idarə etməməlidir; əksinə, investisiya qoyuluşları bazar qüvvələrinə və iqtisadi imkanlara görə müəyyən edilməlidir. Dördüncüsü, öz məmurlarına və yaxud öz məmurlarının üzv olduqları şirkətlərə kredit verən banklar ciddi nəzarət altına alınmalı, onların bu cür fəaliyyətləri məhdudlaşdırılmalıdır. Beşincisi, öz borclarını ödəməz hala düşən banklar mümkün qədər tez bağlanmalı, onların kreditləri daha sağlam kreditlərə ötürülməlidir. Borclarını ödəmək qabiliyyətində olmayan institutların öz fəaliyyətlərini davam etdirməsi yalnız kreditləri dondurur və iqtisadi fəallığın boğulmasına səbəb ola bilər.

Nəhayət, banklar öz borclarını ödəmək qabiliyyətində olmadıqda, bir qayda olaraq iflası uğramalarına icazə verilməyi üçün amerikalılar bu fikirdədilər ki, hökumət daim onları nəzarət altında saxlamalı və bütün iqtisadiyyata zərər vura biləcək lüzumsuz, riskli kreditlərdən onları qorumalıdır. Birbaşa nəzarəti həyata keçirməklə bərabər tənzimləmə agentlikləri müntəzəm surətdə banklardan kapitallarının həcmi artırmalarını tələb etməlidirlər. Banklara ayrılan fondlar müəyyən itkilərin yerini doldurmağa imkan verməklə yanaşı, kapital ehtiyacları da bank sahiblərini məsuliyyətli davranmağa məcbur edəcək, çünki onların bankları müflisləşərsə, bu fondlardan da məhrum ola bilərlər.

Tənzimləyicilər, həmçinin, banklardan öz maliyyə durumlarının açıqlanmasının tələb edilməsinin də mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayırlar; aktivləri və maliyyə durumları geniş içtimaiyyətə məlum olduğu halda banklar daha məsuliyyətli davranmağa məcburdurlar.

Ətraf mühitin qorunması

Ətraf mühitin mühafizəsiylə bağlı tənzimləmə praktikaları Birləşmiş Ştatlarda nisbətən son dövrlərdə inkişaf tapsa da, sosial məqsədlər naminə iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin ən yaxşı nümunəsidir.

1960-cı illərdən başlayaraq sənayedəki yüksəlişin ətraf mühitə təsiri amerikalıları getdikcə daha çox narahat etməyə başladı. Məsələn, sayı xeyli çoxalmış avtomobillərin mühərriklərindən çıxan işlənmiş qazlar böyük şəhərlərdə smog və digər hava çirklənməsi formalarının əmələ gəlməsinin başlıca günahkarı elan edildi. Çirklənmə iqtisadçıların «zəhiri əlamət» adlandırdığı şeyi – real gerçəkliyin məntiqə uyğun qiymətini təmsil edir və o, sonralar aradan qaldırıla bilər, amma cəmiyyət bütövlükdə buna dözməlidir. Bazar qüvvələri bu cür problemlərlə məşğul ola bilmədiyi üçün ətraf mühiti mühafizə mütəxəssislərinin əksəriyyəti belə hesab edir ki, dövlət Yer kürəsinin kövrək ekosistemlərinin mühafizə edilməsində – hətta bu iş iqtisadiyyatın inkişafında bəzi qurbanlar tələb etsə belə – mənəvi məsuliyyət daşıyır. Nəticədə Təmiz hava haqqında 1963-cü il Aktı, Təmiz su haqqında 1972-ci il Aktı və Təhlükəsiz içməli su haqqında 1974-cü il Aktı da daxil olmaqla, hava çirklənməsinə nəzarətə dair çoxlu qanun qəbul edilmişdir.

Ətraf mühiti mühafizə tərəfdarları özlərinin ən böyük məqsədinə – ABŞ Ətraf Mühiti Mühafizə Agentliyinin (ERA) təsis edilməsinə 1970-ci ilin dekabrında nail olmuşlar; həmin agentlik ətraf mühitin mühafizəsiylə məşğul olan çoxsaylı federal proqramları vahid bir idarə tərkibində birləşdirmişdir. ERA dözülməsi mümkün olan çirklənmə hədlərini müəyyənləşdirir, onlara riayət olunmasına nəzarət edir və hava çirkləndiricilərinin standartlara uyğun hala gətirilməsi üçün cədvəllər hazırlayır; irəli sürülən tələblərin əksəriyyəti son vaxtların məhsulu olduğu üçün sənaye müəssisələrinə standartlara uyğunlaşa bilmələri üçün məntiqə uyğun olaraq bir neçə il vaxt verilir. ERA həmçinin ştatların, yerli hökumətlərin, özəl və yerli qrupların, təhsil institutlarının araşdırmalarını və onların çirklənmə əleyhinə səylərini əlaqələndirmək və himayə etmək səlahiyyətinə malikdir. ERA-nın regional ofisləri ətraf mühitin mühafizəsinə dair müfəssəl regional proqramlar işləyib hazırlayır, təklif edir və həyata keçirir.

Agentliyin fəaliyyətə başladığı vaxtdan bəri toplanmış materiallar ətraf mühitin qorunması işinin keyfiyyətində əhəmiyyətli irəliləyişlər olduğunu göstərir; məsələn, ölkə miqyasında havaya atılan bütün tullantıların həcmi faktiki olaraq aşağı düşmüşdür. Buna baxmayaraq, 1990-cı illərdə amerikalıların çoxu bu fikirdəydi ki, hava çirklənməsinə qarşı mübarizədə daha ciddi addımlar atılmasına ehtiyac var. Konqres Təmiz hava haqqında 1963-cü il Aktına vacib əlavələr qəbul etdi və onlar prezident Corc Buş (1989-1993) tərəfindən imzalanaraq qanun qüvvəsinə mindi. Qanunvericilik, digər işlərlə yanaşı, turşu yağışları deyilən yağışa səbəb olan kükürd 4-oksidi tullantılarının xeyli azaldılmasını təmin etmək üçün bazara əsaslanan yeni sistem yaratdı. Ümumi rəyə görə, bu çirklənmə növü meşə və çöllərə, xüsusilə də Birləşmiş Ştatların şərq hissəsinə və Kanadaya ciddi ziyan vurur.

Bundan sonra nələr ola bilər?

Liberallarla mühafizəkarlar arasında sosial tənzimləmələrlə bağlı fikir ayrılığı digər tənzimləmə növlərinə yayılsa da, ətraf mühitin mühafizəsi, iş yerlərinin sağlamlığı və təhlükəsizliyi sahələrində, çox güman ki, daha dərin ziddiyyət təşkil edir. 1970-ci illərdə hökumət daha fəal sosial tənzimləmə siyasəti yeridirdi, ancaq respublikaçı prezident Ronald Reyqan (1981-1989) 1980-ci illərdə bu nəzarət sistemlərinin çoxunu cilovlamağa çalışdı və bu sahədə bəzi nailiyyətlər əldə etdi. Milli Şosse Yolları Nəqliyyatı Təhlükəsizliyi İdarəsi (NHTSA), Məşğulluğun Təhlükəsizliyi və Sağlamlığı İdarəsi (OSHA) kimi tənzimləmə agentlikləri öz fəaliyyətlərini xeyli dərəcədə zəiflətdilər və öz varlıqlarını, məsələn, avtomobil istehsalçılarından yeni maşınlarda qoruyucu hava balonları (qəza zamanı maşının içərisindəkiləri qorumaq üçün döləyən açılan təhlükəsizlik vasitəsi) quraşdırmağı tələb edən federal standartların NHTSA tərəfindən müəyyən edilib-edilməməsi ilə bağlı disputlar kimi epizodik hallarda göstərildilər. Son nəticədə avtomobillərdə həmin qoruyucu vasitənin quraşdırılması tələbi qəbul olundu.

Sosial tənzimləmə 1993-cü ildə Demokratlar Partiyasından olan prezident Klinton administrasiyası iş başına gələndən sonra yenidən vüsətə keçmək şansı qazandı. Lakin 1995-ci ildə son 40 il ərzində ilk dəfə olaraq Konqresə nəzarəti ələ alan respublikaçılar bir daha tənzimləmə tərəfdarlarını qəti surətdə müdafiəyə cəkməyə məcbur etdilər. Bu da OSHA kimi agentliklərin yeni tənzimləmə məsələlərində daha da ehtiyatlı davranmalarına səbəb oldu.

1990-cı illərdə ERA tənzimləmə qaydalarına riayət olunmasını ciddi şəkildə tələb etmək əvəzinə, qanunvericilərin güclü təzyiqi nəticəsində biznes müəssisələrindən yalnız bu qaydalara əməl olunmasını xahiş etməklə kifayətlənməyə başladı. Agentlik avtomobil və elektrik avadanlıqları istehsalı müəssisələrinə havaya buraxdıqları kiçik his hissəciklərini azaltmaq üçün təzyiq göstərdi, çirkli və gübrəli su tullantılarına nəzarətlə məşğul oldu. Bununla belə, ətraf mühiti mühafizə tərəfdarı olan və prezident Klinton dövründə hər iki müddət üçün vitse-prezident vəzifəsini icra edən Albert Qor qlobal istiləşməni cilovlamaq məqsədilə havaya atılan zəhərli maddələrin azaldılması, havanı daha az çirkəndirən supersəmərəli avtomobillər istehsal edilməsi, işçilərin kütləvi marşrutlardan istifadəyə stimullaşdırılması kimi məsələlərdə ERA-nın yürütdüyü siyasəti müdafiə etdi. Bu arada hökumət tənzimləmə məqsədlərinə nail olmaq üçün qiymət mexanizmlərindən istifadə etməyə çalışdı; bu yolla o, bazar qüvvələrinə daha az dağıdıcı təsir göstəriləcəyinə ümid edirdi. Məsələn, hökumət şirkətlərin bir-birinə kredit satmalarına icazə verən hava çirkənməsinə qarşı kredit sistemi işləyib hazırladı. Hava çirkənməsinin önlənməsi ilə bağlı tələbləri, ən azı, baha olması səbəbindən yerinə yetirə bilməyən şirkətlər öz kreditlərini başqalarına sata bilərdilər. Hökumət rəsmiləri bu yolla çirkənməyə nəzarətlə bağlı bütün məqsədlərə ən səmərəli şəkildə nail olunaçağına ümid bəsləyirdi.

İqtisadi deregulyasiya 1990-cı illərin sonuna yaxın bəzi problemlər doğurdu. Ştatların çoxu elektrik enerjisi müəssisələrinə tənzimləmə nəzarətini ləğv etdi və bu da xidmət sahələrinin parçalanması səbəbindən çox mürəkkəb məsələyə çevrildi. İctimai və özəl müəssisələrin bir-birinə qarışması və elektrik enerjisi istehsal edən qurğuların quraşdırılması dövründə çəkilən xərclərin həddən artıq çox olması isə bu mürəkkəbliyi daha da qatılaşdırdı.

FƏSİL 7

PUL VƏ MALİYYƏ SİYASƏTİ

Amerika iqtisadiyyatında dövlətin rolu onun spesifik sənaye sahələrinin tənzimlənməsi ilə bağlı fəaliyyətlərindən çox-çox kənara çıxır. Dövlət, həmçinin, yüksək məşğulluq səviyyəsini və qiymətlərin sabitliyini qoruyub saxlamaq üçün ümumi iqtisadi fəallığın tempini idarə edir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün o, iki başlıca alətdən istifadə edir: maliyyə siyasəti vasitəsilə vergilərin və xərclərin münasib səviyyəsini müəyyənləşdirir, pul siyasəti vasitəsilə isə pul kütləsini idarə edir.

1930-cu illərin Böyük depressiyasından sonra Birləşmiş Ştatların iqtisadi siyasət tarixinin çox hissəsi davamlı inkişafa və qiymətlərin sabit qalmasına imkan verən maliyyə və pul siyasətləri vəhdətinin tapılması istiqamətində hökumətin ardıcıl surətdə gördüyü tədbirlərdən ibarətdir. Bu, heç də asan vəzifə deyil və bu yolda ciddi uğursuzluqlar da baş vermişdir.

Ancaq dövlət ümumi iqtisadi inkişafın gücləndirilməsində müsbət nəticələr əldə etmişdir. 1854-cü ildən 1919-cu ilə qədər Amerika iqtisadiyyatı çıxış və enişlərə sərf etdiyi vaxt baxımından belə böyümüşdür: iqtisadi genişlənmə (mal və xidmət istehsalının artması) müddəti orta hesabla 27 ay, tənəzzül (istehsalın azalması) isə 22 ay sürmüşdür. 1919-cu ildən 1945-ci ilə qədər həmin göstəricilər yüksəlmiş, genişlənmə müddəti orta hesabla 35 ay, tənəzzül müddəti isə 18 ay davam etmişdir. 1945-ci ildən 1991-ci ilə qədər olan dövrdə isə vəziyyət daha da yaxşılaşmış, genişlənmə müddəti orta hesabla 50 ay, tənəzzül müddəti isə orta hesabla cəmi 11 ay olmuşdur.

Ancaq inflyasiya daha möhkəm inadkarlıq göstərmişdir. II Dünya müharibəsinə qədər qiymətlər heyrətamiz dərəcədə stabil olmuşdur; məsələn, 1940-cı ildə istehlak qiymətlərinin səviyyəsi 1778-ci il səviyyəsindən yuxarı qalxmamışdır. Ancaq 40 il sonra – 1980-ci ildə bu qiymətlərin səviyyəsi 1940-cı ildəki səviyyə ilə müqayisədə 400% yüksək olmuşdur.

Dövlətin inflyasiyanın önənməsiylə bağlı göstəricilərinin bu qədər aşağı olması qismən belə bir faktı əks etdirir ki, o, müharibədən sonrakı ilk dövrlərdə tənəzzülə qarşı mübarizəyə daha çox əhəmiyyət vermişdir (Bu da işsizliyin artması ilə nəticələnmişdir). Ancaq 1979-cu ildən başlayaraq o, inflyasiyaya daha çox diqqət yetirməyə başlamış və bu sahədəki göstəriciləri xeyli yüksəlmişdir. 1990-cı illərin sonlarında ölkə həm möhkəm iqtisadi yüksəlişə, həm də işsizlik və inflyasiya sahəsində xeyli aşağı səviyyələrə nail olmuşdur. Bununla belə, siyasətçilər gələcəyə ümumən nikbinliklə baxsalar da, yeni əsrin nələr gətirəcəyi barədə bəzi qeyri-müəyyənliklərin də mövcud olduğunu qəbul edirlər.

Maliyyə siyasəti – büdcə və vergilər

1930-cu illərdən sonra hökumət aparatının getdikcə böyüməsi hökumət xərclərinin daim artması ilə müşayiət olunmuşdur. 1930-cu ildə federal hökumət xərcləri ölkə üzrə ümumi daxili məhsulun (ÜDM) və yaxud idxal və ixrac da daxil olmaqla, mal və kreditlərin ümumi istehsalının 3,3%-ə bərabər idi. Bu rəqəm 1944-cü ildə – II Dünya müharibəsinin ən qızgın çağında ÜDM-in 44%-inə qədər qalxmış, 1949-cu ildə isə aşağı düşərək 11,6% olmuşdur. Ancaq sonrakı illərdə hökumət xərclərinin ÜDM-də payı bir qayda olaraq artmış, 1983-cü ildə, demək olar ki, 24%-ə çatmış və sonra yenidən bir qədər aşağı düşmüşdür. 1999-cu ildə bu rəqəm təxminən 21%-ə bərabər olmuşdur.

Maliyyə siyasətinin inkişafı çox zərif bir prosesdir. Hər il prezident büdcə və yaxud illik xərclər smetasını Konqresə təqdim edir. Qanunvericilər prezidentin təkliflərini müxtəlif mərhələlərdə nəzərdən keçirirlər. Əvvəlcə onlar xərclərin və vergi gəlirlərinin ümumi səviyyəsi barədə qərar çıxarırlar. Məsələn, milli müdafiə, səhiyyə, humanitar xidmətlər və nəqliyyat kimi müxtəlif kateqoriyalar üzrə bölüşdürürlər. Nəhayət, Konqres hər bir kateqoriya üzrə dəqiq olaraq nə qədər pul xərclənəcəyini göstərən təyinatlı qanun layihələrini tək-tək, ayrıca nəzərdən keçirir. Hər bir təyinatlı qanun layihəsi qüvvəyə minə bilmək üçün sonda prezident tərəfindən imzalanmalıdır. Bu büdcə prosesi adətən Konqresin bütöv bir sessiyasını əhatə edir: prezident öz təkliflərini Konqresə fevralda təqdim edir, Konqres isə təyinatlı qanun layihələri üzərində çalışmalarını adətən yalnız sentyabrada (bəzən isə hətta sonrakı dövrlərdə) başa çatdırı bilər.

Federal hökumətin öz xərclərini ödəmək üçün başlıca fond mənbəyi fərdlərdən toplanan vergi gəlirləridir: 1999-cu ildə bu gəlirlərin həcmi ümumi federal gəlirlərin 48%-inə bərabər olmuşdur. Sosial təminat və tibbi qayğı proqramlarını maliyyələşdirən ödəniş cədvəli vergiləri həmin proqram böyüdükcə daha mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. 1988-ci ildə ödəniş cədvəli vergiləri bütün gəlirlərin üçdə birini təşkil etmişdir; illik məvacibi 68.400 dollardan yuxarı olan işəgötürənlər və işçilərin hər biri öz maaşlarının 7,65%-inə bərabər həcmdə vergi ödəməlidirlər. Federal hökumət öz gəlirlərinin digər 10%-ni korporativ mənfəət gəlirlərindən toplayır, digər vergi növlərinin toplam həcmi onun gəlirlərinin qalan hissəsini təşkil edir (Yerli hökumətlər isə əksinə, öz vergi gəlirlərinin əksər hissəsini ümumən əmlak vergilərindən toplayır. Ştat hökumətləri ənənəvi olaraq ticarət və aksiz vergilərinə əsaslanırlar, ancaq ştatların gəlir vergiləri II Dünya müharibəsindən sonra əhəmiyyətli dərəcədə böyümüşdür).

Federal gəlir vergisi bütün ölkə iqtisadiyyatında ABŞ vətəndaşlarının və burada məskunlaşmış xaricilərin ABŞ məşəli gəlirlərindən tutulur. ABŞ-ın ilk gəlir vergisi qanunu Vətəndaş müharibəsinə yardım məqsədilə 1862-ci ildə qüvvəyə minib. 1862-ci ilin vergi qanununa əsasən, həmçinin vergilərin toplanması ilə məşğul olan və vergi ödəməyənlərin əmlak və gəlirlərini müsadirə etmək və yaxud təqib etməklə vergi qanunlarının icrasını həyata keçirən Daxili Gəlir Komissarı İdarəsi yaradılmışdır. Bu komissarların güc və səlahiyyətləri indi də o günlərdə olduğu kimi qalır.

Gəlir vergisi qanunu 1895-ci ildə Ali Məhkəmə tərəfindən Konstitusiyaya zidd elan edildi. Çünki həmin qanunda gəlir vergiləri ştatlar arasında Konstitusiyaya uyğun bölüşdürülməmişdi. Yalnız 1913-cü ildə Konstitusiyaya 16-cı əlavə qəbul edildikdən sonra Konqresə bu cür bölgü nəzərə alınmadan vergi qoymaq səlahiyyəti verildi. I Dünya müharibəsi dövrü istisna edilməklə, 1930-cu illərə qədər gəlir vergisi sistemi federal gəlirlərin nisbətən kiçik mənbəyi olaraq qaldı. II Dünya müharibəsi dövründə federal gəlir vergilərinin idarə olunması üçün müasir sistem təbiiq edilməyə başlandı, gəlir vergisi normaları çox yüksək səviyələrə qaldırıldı və vergi toplanması federal gəlirlərin başlıca mənbəyinə çevrildi. 1943-cü ildən başlayaraq hökumət işəgötürənlərdən öz işçilərinin maaşlarından müəyyən məbləğ tutmaqla onlardan vergi toplamalarını tələb etdi, bu siyasət vergilərin toplanması işini nizama saldı və vergi ödəyicilərinin sayını əhəmiyyətli dərəcədə artırdı.

Bu gün gəlir vergiləri haqqında debatlar əsasən üç məsələni əhatə edir: vergi həcmələrinin müvafiq ümumi səviyyəsi, vergilər hansı dərəcələrə bölünməli və yaxud necə «proqressiv» olmalıdır, sosial məqsədlərə nail olmaq üçün vergilərdən istifadənin əhatə dairəsi.

Vergi həcmələrinin ümumi səviyyəsi büdcə müzakirələri vasitəsilə qərarlaşdırılır. Amerikalılar hökumətə 1970-1980-ci illərdə və 1990-cı illərin əvvəllərində defisitlə – toplanmış vergilərdən daha çox xərcləməklə işləməyə icazə versələr də, onlar ümumən büdcənin balanslaşdırılacağına inanırlar. Ancaq demokratların əksəriyyəti hökumətin daha aktiv fəaliyyət göstərə bilməsi üçün daha yüksək səviyyəli gəlir normalarına dözülməsini istəyir, respublikaçılar isə ümumiyyətlə aşağı səviyyəli vergi normalarına və kiçik hökumətə üstünlük verirlər.

Lap əvvəldən gəlir vergisi proqressiv vergi olmuşdur, yəni gəliri çox olan adamlar üçün yüksək normalar qoyulmuşdur. Demokratların əksəriyyəti bu proqressivlik dərəcəsinin daha da yüksəldilməsinə üstünlük verir və bunu onunla əsaslandırmağa çalışır ki, gəliri çox olan adamların daha çox gəlir vergisi ödəməsi ən ədalətli yoldur. Ancaq respublikaçıların da çoxu bu fikirdə-

dir ki, kəskin progressiv vergi normaları strukturu insanları işdən və investisiya qoymaqdan çəkindirir və beləliklə də bütün iqtisadiyyata ziyan vurur. Buna görə də respublikaçılar daha standart vergi normalarını müdafiə edirlər. Bəziləri hətta hər kəs üçün eyni və yaxud «səthi» vergi norması qoyulmasını təklif edirlər (Həm demokrat, həm də respublikaçılar partiyalarından olan bəzi iqtisadçılar belə hesab edirlər ki, hökumət ümumiyyətlə gəlir vergilərini ləğv edib onları istehlak vergisi, yəni insanlardan qazandıqlarına görə deyil, xərclərinə görə vergi tutulması ilə əvəz edərsə, iqtisadiyyat daha yaxşı irəliləyər. Bu fikrin tərəfdarları sübut etməyə çalışırlar ki, belə bir sistem əmanətlərin və investisiya qoyuluşlarının artmasını şərtləndirə bilər. Ancaq 1990-cı illərin sonlarında bu ideya kifayət qədər dəstəklənmədi və onun qanun aktına çevrilməsi şansı xeyli zəiflədi).

İllər boyu qanunvericilər iqtisadi fəallığın spesifik növlərini cəsarətləndirmək üçün gəlir vergilərinə müxtəlif istisnalar və ixtisarlər etmişlər. Onlardan ən diqqətəlayiqi vergi ödəyicilərinə ev almaq üçün istifadə etdikləri kreditlərə görə ödəməli olduqları istənilən faiz normalarını öz vergi düşən gəlir məbləğlərindən çıxmalarına icazə verilməsi olmuşdur. Hökumətin aşağı və orta gəlirli vergi ödəyicilərinə öz pensiya xərclərini qarşılamaq və övladlarının kollec xərclərini ödəmək üçün xüsusi Fərdi Pensiya Hesablarında (FPH) saxladıqları müəyyən pul məbləğlərinə görə vergi ödəməmələrinə icazə verməsi də eyni əhəmiyyət daşımışdır.

Gəlir vergisi qoyulmasına başlandığı dövrdən bu yana ABŞ vergi sistemində bəlkə də ən əhəmiyyətli islahat hesab edilən 1986-cı il Vergi İslahatı Aktı gəlir vergisi normalarını azaltsa da, gəlir vergisindəki bir çox populyar istisnaları ləğv etdi (Ancaq ev satınalma kreditlərinə və FPH-yə görə vergi istisnaları olduğu kimi saxlanıldı). Vergi İslahatları Aktı əvvəlki qanunun 50 faizlik ən yüksək 15 vergi normasını yalnız 15 və 28 faizlik iki vergi norması olan sistemlə əvəz etdi. Aşağı səviyyəli gəlirlərə malik olan milyonlarla amerikalı üçün gəlir vergisi normalarını azaltmış və ya ləğv etdi.

Maliyyə siyasəti və iqtisadi sabillik

1930-cu illərdə Birləşmiş Ştatlar Böyük depressiya burulğasında çapalayarkən dövlət maliyyə siyasətindən təkəcə özünü dəstəkləmək və yaxud sosial siyasətlər həyata keçirmək üçün deyil, həm də ümumi iqtisadi fəallığı və sabitliyi gücləndirmək üçün də istifadə etməyə başladı. İqtisadi siyasəti müəyyənləşdirənlər «Ümumi məşğulluq, maraq və pul nəzəriyyəsi» (1936) kitabında öz dövründə işsizliyin tüğyan etməsinin mal və xidmətlərə qeyri-

adekvat tələbdən irəli gəldiyini sübut etməyə çalışan ingilis iqtisadçısı Con Meynard Keyninin təsiri altına düşmüşdülər. Keynisi görə, insanlar iqtisadiyyatın istehsal etdiyi bütün məhsulları ala biləcək qədər gəlirə malik olmadığından qiymətlər aşağı düşmüş, şirkətlər öz pullarını itirmiş və ya iflasa uğramışdılar. Keynis deyirdi ki, dövlət tərəfindən dərhal müdaxilə olmasa, çıxılmaz vəziyyət yarana bilər. O, iddia edirdi ki, şirkətlər daha çox iflasa uğradıqca öz iş yerlərini itirən işçilərin də sayı çoxalır, bu da gəlirlərin daha da azalmasına səbəb olur və nəticədə daha çox şirkət spiral boyu dəhşətli sürətlə üzəşəgi yuvarlanır. Keynisi görə, hökumət bu böhranın qarşısını öz xərclərini artırmaq və yaxud vergiləri azaltmaqla ala bilər. Başqa sözlə desək, bu halda gəlirlər artacaq, insanlar daha çox xərcləyəcək və iqtisadiyyat yenidən böyüməyə başlayacaqdır. Keynis deyirdi ki, əgər hökumət bu məqsədə çatmaq üçün defisitə yol verməli olsa, bu, elə belə də olmalıdır. Onun fikrincə, əks təqdirdə iqtisadi tənəzzülün dərinləşməsi baş verəcək, bu isə ondan daha pis olacaqdır.

1930-cu illərdə Keyninin ideyaları yalnız qismən qəbul edildi, ancaq II Dünya müharibəsi dövründə hədsiz dərəcədə artan hərbi xərclər sanki onun nəzəriyyəsinin doğruluğunu təsdiqlədi. Dövlət xərcləri çoxalmağa başlayan kimi insanların gəliri artdı, fabrik və zavodlar yenidən bütün gücü ilə işləməyə başladı və depressiya dövrünün doğurduğu çətinliklər tədricən aradan çıxıb xatirəyə çevrildi. Ev almağı müharibədən sonraya saxlamış insanlardan və yeni qurulan ailələrdən gələn tələblər iqtisadiyyatı canlandırmaqda davam etdi.

1960-cı illərdə siyasətçilər Keyninin nəzəriyyələrinə həddən artıq aludə oldular. Ancaq sonralar amerikalıların çoxu belə bir fikirlə razılaşdı ki, hökumət iqtisadi siyasət sahəsində bir sıra səhvlərə yol vermiş və həmin səhvlər tədricən maliyyə siyasətinin yenidən nəzərdən keçirilməsinə aparıb çıxarmışdır. 1964-cü ildə iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq və işsizliyin səviyyəsini aşağı salmaq məqsədilə vergilərin azaldılması haqqında qanun qəbul edildikdən sonra prezident Lindon B. Conson (1963-1969) və Konqres kasıblığın aradan qaldırılmasına yönələn bir sıra bahalı daxili xərc proqramları təsdiqlədi. Conson, həmçinin, Vyetnamdakı Amerika hərbi gücünü genişləndirmək üçün hərbi xərcləri artırdı. Bu cür iri dövlət proqramları istehlak xərclərinin möhkəmlənməsi ilə birlikdə ölkənin istehsal edə biləcəyindən də çox mal və xidmətlərə tələbat doğurdu. Əməkhaqları və qiymətlər yüksəlməyə başladı. Durmadan artmaqda olan əməkhaqları və qiymətlər daim yüksələn tsikl daxilində bir-birini qidalandırır. Qiymətlərin bu cür ümumi şəkildə artması «inflasiya» adlanır.

Keynis iddia edirdi ki, tələbatın bu cür həddən çox olduğu dövrlərdə hökumət inflyasiyanı önləmək üçün xərcləri azalda və yaxud vergi normalarını yüksəldə bilər. Ancaq inflyasiya əleyhi-

nə maliyyə siyasətlərini həyata keçirmək siyasi baxımdan çox çətinidir və hökumət onların dəyişdirilməsinə müqavimət göstərir.

1970-ci illərin əvvəllərində ölkə bütün dünyada neft və ərzaq məhsulları qiymətlərinin kəskin surətdə artması faktı ilə üzləşdi. Bu vəziyyət siyasətçiləri ciddi dilemma qarşısında qoydu. İnflyasiya əleyhinə ənənəvi strategiyalar tələbatı cilovlamaq naminə federal xərcləmələrin azaldılmasını tələb edirdi. Ancaq bu, neft məhsullarının xeyli bahalaşması səbəbindən onsuz da əziyyət çəkən iqtisadiyyatın gəlirlərinin tükənməsinə səbəb olacaqdı və nəticədə işsizlik kəskin surətdə arta bilərdi. Əgər siyasətçilər, neft məhsullarının bahalaşması səbəbindən gəlir itkisini önləmək yolunu seçsəydilər, onda onlar xərcləmələri artırmalı və ya vergiləri azaltmalı olacaqdılar. Ancaq bu siyasətlərin heç biri bazarda neft və ya ərzaq məhsullarının həcmi artırmadığı üçün bu halda yüksəlməkdə olan tələbat, sadəcə, qiymətlərin daha da bahalaşması demək olacaqdı.

Prezident Cimmi Karter (1977-1981) bu dilemmayı ikidışlı bir strategiya vasitəsilə həll etməyə çalışdı. O, federal büdcə defisitinin şisməsinə icazə verməklə və işsizlər üçün iş proqramları tərtib etməklə işsizliyə qarşı mübarizə məqsədi güdən maliyyə siyasəti mexanizmini işə saldı. İnflyasiyaya qarşı mübarizə aparmaq üçün o, sərbəst əməkhaqqı və qiymətlərə nəzarət proqramı qəbul etdi. Ancaq bu strategiyanın heç bir elementi yaxşı işləmədi. 1970-ci illərin sonlarında ölkə həm yüksək işsizlik, həm də yüksək inflyasiya burulğanına düşdü.

Amerikalıların əksəriyyəti bu «steqfleyşn»ə Keyninin iqtisadi nəzəriyyələrinin yarasızlığının sübutu kimi baxsa da, sonralar başqa bir faktor hökumətin iqtisadiyyatı idarə etmək üçün maliyyə siyasətindən istifadə qabiliyyətini məhdudlaşdırdı. Artıq defisitlər sanki maliyyə səhnəsinin daimi tərkib hissəsinə çevrilmişdi. Defisitlər 1970-ci illərin iqtisadi durğunluq dövrünün nəticəsi kimi meydana çıxmışdı. Sonralar, 1980-ci illərdə prezident Ronald Reyqan (1981-1989) vergilərin azaldılması və hərbi xərclərin artırılması proqramını həyata keçirməyə başlayarkən onlar daha da böyüdü. 1986-cı ildə defisit böyüyərək 221 milyard dollara və yaxud ümumi federal xərclərin 22 faizindən çoxuna çatdı. Artıq indi hökumət tələbatı cilovlamaq üçün xərc və vergi siyasətlərindən istifadə etmək istəsə belə, defisit həcmi bu cür strategiyanı mümkünsüz etmişdi.

1980-ci illərin sonlarından başlayaraq defisitın azaldılması maliyyə siyasətinin ən üstün məqsədinə çevrildi. Xarici ticarət imkanlarının sürətlə genişləndiyi və yeni texnologiya məhsullarının meydana çıxdığı bir şəraitdə iqtisadi böyüməni stimullaşdırmaq üçün sanki dövlət siyasətlərinə elə bir ehtiyac qalmamışdı. Əksinə, dövlət rəsmilərinin fikrincə, defisitın azaldılması dövlət borclarının azalmasına səbəb olacaq, faiz normalarının aşağı düş-

məsinə kömək edəcək, bu da biznes müəssisələrinin iqtisadi genişlənməni maliyyələşdirmək üçün kapital əldə edə bilməsini asanlaşdıracaqdı. Dövlət büdcəsi nəhayət 1988-ci ildə müsbət balansla qaytarıldı. Bu isə vergilərin azaldılması barədə müxtəlif çağırışlara səbəb oldu, lakin yeni əsrdə II Dünya müharibəsindən sonra uşaq doğumunda baş verən hədsiz canlanma dövründə doğulanların pensiya yaşına çatmaları və sosial təminat sisteminə və «Tibbi qayğı» proqramından yararlanmağa başlamaları nəticəsində dövlətin daha böyük büdcə məsrəfləriylə qarşılaşacağına dərk edilməsi vergilərin azaldılması ilə bağlı bu entuziazmi səngitdi.

1990-cı illərin sonlarında siyasətçilər öz sələflərindən fərqli olaraq daha geniş iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün maliyyə siyasətindən daha az istifadə etməyə meyl göstərirdilər. Əksinə, onlar iqtisadiyyatın gəlirliliyinin möhkəmləndirilməsinə yönəldilən cüzi siyasət dəyişikliklərinə daha çox diqqət yetirirdilər. Prezident Reyqan və onun xələfi Corc Buş (1989-1993) kapital artımına – yəni əmlak və ya səhmlər kimi aktivlərin dəyərinin yüksəlməsi nəticəsində meydana çıxan artıma görə ödənilən vergiləri azaltmağa çalışırdılar. Onlar deyirdilər ki, bu addım insanların pul yığmağa və investisiya qoymağa ruhlandıracaq. Demokratlar isə buna müqavimət göstərir, onun yalnız varlıqlara fayda gətirəcəyini iddia edirdilər. Ancaq büdcə kəsiri (deyisiti) azalan kimi prezident Klinton (1993-2001) bu fikirlə razılaşdı və 1996-cı ildə kapital artımına görə maksimum vergi normaları 28-dən 20 faizə endirildi. Prezident Buş kimi, prezident Klinton da yüksək ixtisaslı, daha doğrusu, daha məhsuldar və rəqabətçi işçi qüvvəsi yetişdirmək üçün tərtib edilən cürbəcür təhsil və iş treninqi proqramlarını inkişaf etdirməklə iqtisadiyyata təsir göstərməyə çalışdı.

ABŞ iqtisadiyyatı və pul

Büdcə məsələsi son dərəcə vacib bir məsələ olaraq qalsa da, ümumən iqtisadiyyatın idarə olunmasında 20-ci əsrin son illərində maliyyə siyasətinin rolu xeyli azalaraq yerini pul siyasətinə verdi. Ölkədə pul siyasəti ilə ABŞ-in müstəqil dövlət agentliyi, Federal Ehtiyatlar Sistemi məşğul olur. Qısaca olaraq «Fed» kimi tanınan bu idarənin tərkibinə 12 regional federal ehtiyatlar bankı və Federal Ehtiyatlar Bankının 25 filialı daxildir. Qanuna görə, bütün milli imtiyazlı kommersiya bankları Federal Ehtiyatlar Sistemində üzv olmalıdır; ştat imtiyazlı bankların bu sistemə üzvlüyü könüllüdür. Ümumiyyətlə, Federal Ehtiyatlar Sisteminin üzvü olan bank öz regionunda yerləşən regional ehtiyatlar ban-

kından hər bir insanın öz icmasındakı bankdan istifadə etdiyi şəkildə yararlanır.

Federal Ehtiyatlar Sisteminə onun Qubernatorlar Şurası rəhbərlik edir. Bu şuranın 7 üzvü vardır və onların hər biri prezident tərəfindən 14 il müddətinə təyin edilir. Burada pul siyasətilə bağlı ən mühüm qərarlar Federal Açıq Bazar Komitəsi (FOMC) tərəfindən qəbul olunur; komitəyə şuranın 7 qubernatoru, Nyu-York Federal Ehtiyatlar Bankının prezidenti, 4 digər federal ehtiyatlar bankının rotasiya əsasında çalışan prezidentləri daxildir. Qubernatorlar, qanuna görə, Konqresdən və prezidentdən asılı olmadan müstəqil fəaliyyət göstərsələr də, Federal Ehtiyatlar Sistemi öz işi barədə vaxtaşırı Konqresə hesabat verməlidir. Öz müstəqilliyini gücləndirmək üçün «Fed» pul siyasətilə bağlı ən vacib müzakirələri qapalı keçirir və adətən onları müəyyən vaxt keçdikdən sonra açıqlayır. O, həmçinin özünün bütün əməliyyat xərclərini investisiya gəliri və göstərdiyi xidmətlərin haqqı hesabına ödəyir.

Federal Ehtiyatlar pul kütləsi və iqtisadiyyatdakı kreditlər üzərində nəzarəti həyata keçirmək üçün üç başlıca alətə malikdir. Onların ən əhəmiyyətli açıq bazar əməliyyatları kimi tanınan dövlət qiymətli kağızlarının alqı-satqısıdır. Pul kütləsini artırmaq üçün Federal Ehtiyatlar dövlətin buraxdığı qiymətli kağızları banklardan, digər biznes müəssisələrindən və yaxud fərdlərdən onlara çek (onun çap etdiyi yeni pul mənbəyi) ödəməklə satın alır; «Fed»-in çekləri banklarda depozitə qoyulanda onlar yeni ehtiyatlar – bankların borc verə və ya investisiya qoya biləcəyi pay yaradır ki, bu da dövriyyədə olan pulun həcmi artırır. Əksinə, pul kütləsini azaltmaq istəyəndə «Fed» qiymətli dövlət kağızlarını banklara sataraq onlardan qazandığı vəsait hesabına ehtiyat toplayır. Banklar daha az ehtiyatlara malik olduqlarından öz kreditlərinin həcmi ixtisar etmək məcburiyyətində qalırlar və dövriyyədəki pul kütləsinin həcmi də buna müvafiq surətdə aşağı düşür.

«Fed», həmçinin, depozit qəbul edən institutların valyuta kimi öz seyfələrində və yaxud depozit kimi ehtiyatlar bankında saxlamaq üçün ayırdıqları ehtiyatların qədərini müəyyənləşdirməklə də pul kütləsinə nəzarət edə bilər. Ehtiyatlara olan tələbatın çoxalması bankları öz fondlarının çox böyük bir hissəsini əllərində saxlamağa məcbur edir və beləliklə də pul kütləsinin həcmi azalır; həmin tələbatın aşağı düşməsi isə əks istiqamətdə işləyərək pul kütləsinin çoxalmasına səbəb olur. Adətən banklar öz ehtiyat tələbatlarını qarşılamaq üçün bir gecə ərzində bir-birinə pul borc verirlər. «Federal fond normaları» deyilən bu normalar həmin anda pul siyasətinin nə qədər «gərgin» və ya «rahat» işlədiyini müəyyənləşdirmək üçün başlıca alətdir.

«Fed»in üçüncü nəzarət vasitəsi üçot faizi və yaxud kommersiya banklarının Ehtiyatlar Bankından borc aldıqları fondlara görə ödədikləri faiz normasıdır. Üçot faizi normalarını yüksəltmək və ya azaltmaqla «Fed» borcları təşviq edə və yaxud onlara marağı zəiflədə və beləliklə də bankların borc verməklə əldə etdikləri gəlirlərin həcmi dəyişdirə bilər.

Bu vasitələr Federal Ehtiyatlar Sisteminə ABŞ iqtisadiyyatındakı pul və kredit həcmi genişləndirmək və yaxud daraltmaq imkanı verir. Əgər pul kütləsi çoxalarsa, deməli, kreditlər sərbəsləşəcək. Bu situasiyada faiz normaları aşağı düşməyə, biznes xərcləri və istehlakçı xərcləri yüksəlməyə meyli olur və iş yerlərinin sayı artır; əgər iqtisadiyyat tam gücü ilə işləyirsə, pul kütləsinin həddən artıq çoxluğu inflyasiyaya və ya dolların məzənnəsinin tənəzzülə uğramasına aparıb çıxaracaqdır. Pul kütləsi azalanda isə kreditlərdə gərginlik yaranır. Bu situasiyada faiz normaları yüksəlməyə başlayır, xərclərin həcmi artmır və yaxud azalır, inflyasiya zəifləyir; əgər iqtisadiyyat öz gücündən aşağı səviyyədə işləyirsə, pul qıtlığı işsizliyin artmasına aparıb çıxara bilər.

Ancaq bir çox faktorlar Federal Ehtiyatlar Sisteminin spesifik məqsədlərə nail olmaq məqsədilə pul siyasətindən istifadə etmək qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir. Məsələn, pul müxtəlif formalarda kəsilir və ya çox vaxt onlardan hansını hədəfə almaq lazım gəldiyini aydın bilmək olmur. Əsas forması etibarilə pul sikkə və kağız əskinaslar şəklində olur. Sikkə pullar dolların dəyərində əsasən müxtəlif adlar daşıyır və müxtəlif dəyərlərdə kəsilir. Belə pullara dolların yüzə biri və ya bir sent dəyərində olan penni, beş sent dəyərində olan nikel, on sent dəyərində olan daym, əlli sent dəyərində olan yarım dollarlıq və bir dollarlıq sikkələr daxildir. Kağız əskinasların isə adları və dəyərləri belədir: 1\$, 2\$, 5\$, 10\$, 20\$, 50\$ və 100\$.

Pul kütləsinin ən vacib komponentlərindən birini banklarda və digər maliyyə institutlarında saxlanılan çek depozitləri və ya mühasibat daxilolmaları təşkil edir. Fərdlər öz ödənişlərini çek yazmaqla həyata keçirə bilərlər; onlar bu yolla öz banklarına həmin çeki təqdim edənlərə nəzərdə tutulan məbləği ödəmək barədə göstəriş verirlər. Müddətli depozitlər də çek depozitləri ilə eynilik təşkil edir, yalnız bu halda pul sahibi depozitə qoyduğu məbləğə müəyyən edilmiş dövr ərzində toxunmayacağı ilə razılaşır; deponentlər, ümumiyyətlə, öz pullarını razılaşdırılmış vaxtdan qabaq geri götürə bildikləri üçün cərimə və öz mənafeləri nəminə belə etdikləri üçün müəyyən məbləğdə haqq ödəməlidirlər. Pul anlayışına qısamüddətli qiymətli kağız konsorsiumlarında pay təşkil edən pul bazarı fondları, eləcə də qısa xəbərdarlıqdan sonra valyutaya çevrilə bilən digər müxtəlif fondlar daxildir.

Müxtəlif formalarda saxlanılan pul məbləğləri öz formasını müəyyən prioritetlər və ümumi iqtisadiyyat üçün əhəmiyyət kəsb edən və yaxud etməyən digər faktorlar əsasında zaman-zaman dəyişdirə bilər. Pul kütləsindəki bu cür dəyişikliklər «Fed»-in vəzifəsini daha da mürəkkəbləşdirsə də, iqtisadiyyata yalnız qeyri-müəyyən müddətdən sonra təsir göstərir.

Pul siyasəti və maliyyə stabilliyi

«Fed» yarandığı vaxtdan bəri öz fəaliyyətində bir çox böyük hadisələrlə qarşılaşaraq inkişaf etmişdir. Federal Ehtiyatlar Sistemini Konqres bank sisteminə nəzarəti möhkəmləndirmək və əvvəlki əsrlərdə bankları bürüyən çaxnaşmalara son qoymaq məqsədilə 1913-cü ildə yaratmışdır. 1930-cu illərdə ölkəni çuğlayan Böyük depressiyanın nəticəsi kimi Konqres «Fed»ə ehtiyatlara olan tələbatı dəyişdirmək və fond birjalarının gəlirlərini (kreditlə səhm alan insanların köçürməli olduqları pul məbləğlərini) nizamlamaq səlahiyyəti verdi.

Ancaq Federal Ehtiyatlar İdarəsi ümumi iqtisadiyyat məsələlərində hələ də çox vaxt seçilmiş rəsmilərin fikirləriylə hesablaşırdı. Məsələn, II Dünya müharibəsi dövründə «Fed» ABŞ-ın Maliyyə Nazirliyinə aşağı faizlə pul borc almaqda kömək etmək üçün öz əməliyyatlarını ona tabe etmişdi. Sonralar Koreya müharibəsini maliyyələşdirmək üçün hökumət Maliyyə Nazirliyinin qiymətli kağızlarını satanda «Fed» həmin kağızların qiymətdən düşməsinin qarşısını almaq üçün onları satın almalı olmuşdu (Nəticədə pul kütləsini hədsiz çoxaltmışdı). 1951-ci ildə «Fed» federal ehtiyatlar siyasətinin Maliyyə Nazirliyinin maliyyələşdirilməsinə tabe edilməyəcəyi barədə həmin nazirliklə razılığa nail olduqdan sonra öz müstəqilliyini yenidən təsdiqlətdirdi. Ancaq Mərkəzi Bank hələ də ortodoksallıqdan yaxa qurtara bilmirdi. Məsələn, prezident Duayt D. Eyzenhauerin (1953-1961) maliyyə baxımından mühafizəkar administrasiyası dövründə «Fed» qiymətlərin sabitliyinə və pul kütləsi artımının məhdudlaşdırılmasına xüsusi əhəmiyyət verirdisə, 1960-cı illərdə daha liberal prezidentlərin hakimiyyəti dövründə tam məşğulluğa və iqtisadi böyüməyə xüsusi diqqət yetirirdi.

1970-ci illərin əksər hissəsində «Fed» hökumətin işsizliyə qarşı mübarizə istəyinə uyaraq kreditlərin sürətlə yayılmasına şərait yaratdı. Ancaq 1979-cu ilin əvvəlində inflyasiya iqtisadiyyatı durmadan iflic vəziyyətinə salanda Mərkəzi Bank pul siyasətini qəflətən kəskinləşdirdi. Bu siyasət pul kütləsinin artımını uğurla zəiflətdi, ancaq 1980-ci və 1981-1982-ci illərdə iqtisadiyyatın ciddi tənəzzül keçirməsinə yardımçı oldu. Lakin inflyasiya tədricən aşağı düşdü və həmin onilliyin ortalarından etibarən

«Fed» önləyici genişləndirmə siyasəti yeritməyə müvəffəq oldu. Bununla belə, federal hökumət öz büdcə kəsirini maliyyələşdirmək üçün iri həcmdə borca girdiyindən faiz normaları nisbətən yüksək olaraq qalırdı. Büdcə kəsirləri azalaraq 1990-cı illərdə tamamilə aradan qalxdıqca faiz normaları da yavaş-yavaş aşağı düşdü.

Pul siyasətinin əhəmiyyətinin getdikcə artması və iqtisadiyyatın stabiləşdirilməsi söylərinə maliyyə siyasətinin rolunun azalması həm siyasi, həm də iqtisadi reallıqları əks etdirir. 1960, 1970 və 1980-ci illərin təcrübəsi göstərir ki, demokratik yolla seçilmiş hökumətlər maliyyə siyasətindən istifadə edərkən işsizliyə qarşı mübarizəyə nisbətən inflyasiyaya qarşı mübarizədə daha çox çətinliklərlə üzləşə bilirlər. Inflyasiyaya qarşı mübarizə hökumətdən dövlət xərclərinin azaldılması və vergilərin artırılması kimi qeyri-populyar addımlar atılmasını tələb edir, işsizliyə qarşı mübarizədə isə ənənəvi maliyyə siyasətinin çıxardığı qərarlar daha çox populyar olur, çünki onlar dövlət xərclərinin artırılmasını və yaxud vergilərin azaldılmasını tələb edir. Qısa, siyasi reallıqlar inflyasiya dövrlərində pul siyasətinin rolunu xeyli yüksəldə və ona üstünlük verilməsinə gətirib çıxara bilər.

Maliyyə siyasətindən istifadənin daha çox işsizliyə qarşı mübarizədə yararlı, pul siyasətinin isə daha çox inflyasiyaya qarşı mübarizədə səmərəli olduğunu təsdiqləyən başqa bir amil də mövcuddur. Birləşmiş Ştatların 1930-cu illərdə üzləşdiyi Böyük depressiya kimi ağır iqtisadi böhran dövründə pul siyasətinin iqtisadiyyata köməyi müəyyən hədlə məhduddur. İqtisadiyyatın tənzümlənən pul siyasətinə yönəldilən pul siyasəti dövrində olan pul kütləsinin həcmi artırılmasını və beləliklə, faiz normalarının azaldılmasını tələb edir. Ancaq faiz norması sıfır həddə çatdıqdan sonra «Fed» heç nə edə bilməz. Son dövrlərdə Birləşmiş Ştatlar iqtisadçıların «iflas tələsi» adlandırdıqları belə bir situasiya ilə üzləşməyib, lakin belə bir vəziyyət 1990-cı illərin sonlarında Yaponiyada yaranıb. Ölkə iqtisadiyyatında durğunluq hökm sürdüynə və faiz normaları sıfır həddinə yaxınlaşdığına görə, iqtisadçıların çoxu bu fikirdə idi ki, Yaponiya hökuməti daha aqressiv maliyyə siyasəti tətbiq etməli, hətta lazım gələrsə, yeni xərcləri və iqtisadi yüksəlişi stimullaşdırmaq üçün dövlət büdcəsi kəsirlərini böyük həcmdə artırmalıdır.

Yeni iqtisadiyyat?

Federal Ehtiyatlar Sisteminin iqtisadçıları bu gün pul siyasətinin kəskin və ya yumşaq olmasını müəyyənləşdirmək üçün bir sıra ölçülərdən istifadə edirlər. Bunlardan biri iqtisadiyyatın faktiki və potensial artım göstəricilərinin müqayisə olunmasıdır.

Potensial artım işçi qüvvəsinin artımı ilə istənilən məhsuldarlıq nailiyyətinin və yaxud hər bir işçinin məhsuldarlıq göstəricisinin cəminə bərabər tutulur. 1990-cı illərin sonlarında işçi qüvvəsinin artımı ildə 1%, planlaşdırılmış məhsuldarlığın isə 1-1,5% arasında artacağı düşünülmüşdü. Beləliklə, potensial artımın haradasa 2-2,5%-ə bərabər olacağı müəyyən edilmişdi. Bu da faktiki artımın uzunmüddətli potensial artımdan çox olduğunu və inflyasiya təhlükəsinin artacağını göstərir; deməli, pul kütləsi həcmnin azaldılması tələb olunur.

İkinci kəmiyyət ölçüsü NAIRU və yaxud inflyasiyanı sürətləndirməyən işsizlik normasıdır. Uzun illərin təcrübəsinə əsaslanaraq iqtisadçılar bu qənaətə gəlmişlər ki, işsizlik səviyyəsi müəyyən həddən aşağı düşəndə inflyasiya sürətlə güclənməyə başlayır. İqtisadçılar 1990-cı illərin əvvəlində başa çatın onillikdə NAIRU-nun təxminən 6% həddində olacağına inanırdılar. Ancaq həmin onillik başa çatanda bu göstərici yalnız 5,5% oldu.

Bəlkə də 1990-cı illərin sonlarında meydana çıxan bir sıra yeni texnologiyalar – mikroprosessorlar, lazer, lif optikası və peyk rabitəsi Amerika iqtisadiyyatının iqtisadçıların güman etdiklərindən də xeyli çox dərəcədə məhsuldar olmasına səbəb olmuşdur. Federal Ehtiyatlar İdarəsinin sədri Alan Qrinspan 1999-cu ilin ortalarında bu barədə belə demişdir: «İnformasiya texnologiyası adlandırdığımız ən son texniki yeniliklər bizim bizneslə və dəyər yaratmaqla məşğul olduğumuz iş üslubunu elə dəyişdirdi ki, çox vaxt bunun belə olacağını beş il bundan əvvəl heç təsəvvürə gətirmək mümkün deyildi». Qrinspana görə, əvvəllər istehlakçıların ehtiyacları və xammalların yeri barədə informasiyaların vaxtında əldə edilməsindəki çatışmazlıqlar biznes müəssisələrini iri həcmli inventarlardan və ehtiyac duyulandan daha çox işçidən istifadəyə məcbur edirdi. Amma informasiyanın keyfiyyəti yüksəldikcə onlar daha səmərəli fəaliyyət göstərə bildilər. Informasiya texnologiyaları, həmçinin, vaxt sərfinin xeyli azaldılmasına imkan yaradır, yeniləşmə proseslərini sürətləndirir və sadələşdirir. Məsələn, Qrinspan qeyd edir ki, kompüter modeləşdirilməsi memarlıq firmalarında ştat ehtiyaclarını azaldaraq dizayn işinə ayrılan vaxtı da xeyli qısaltmış, tibbi diaqnozlar daha tez qoyulmaqla bərabər daha müfəssəl və dəqiq olmuşdur.

1990-cı illərin sonlarında məhsuldarlığın gözlənilməz dərəcədə yüksəlişini, görünür, bu cür texnoloji yeniliklərlə izah etmək mümkündür. 1990-cı illərin əvvəlində məhsuldarlığın illik artımı 1% olmuşdusa, həmin onilliyin sonlarına doğru bu rəqəm artaraq təxminən 3%-ə – iqtisadçıların heç gözləmədiyi yüksək həddə çatmışdı. Yüksək məhsuldarlıq biznes müəssisələrinin inflyasiya təhlükəsi olmadan sürətlə böyüməsi deməkdir. İşçilərin gözlənilmədən öz əməkhaqlarının həmişəkindən az, münasib həcmdə artırılmasını tələb etmələri də – çox güman ki, buna

onların sürətlə dəyişən iqtisadi şəraitdə öz iş yerlərini itirmək qorxusu səbəb olmuşdur – inflyasiya təzyiqlərinin yumşalmasına kömək etmişdir.

Bəzi iqtisadçılar Amerikanın birdən-birə inflyasiyaya girmədən sürətli inkişafına imkan verən «yeni iqtisadiyyat»a nail olması fikrinə rişxəndlə yanaşırlar. Onlar qeyd edirlər ki, bütün dünyada global rəqabətin kəskin surətdə güclənməsi heç bir şübhə doğurmadiği halda, Amerikanın bir çox sənaye sahələri bu rəqabətdən kənarda qalıb. Digər tərəfdən, kompüter amerikalıların biznes fəaliyyəti metodlarını kökündən dəyişdirməklə yanaşı, həm də biznes əməliyyatlarına yeni mürəkkəblilər də gətirmişdir.

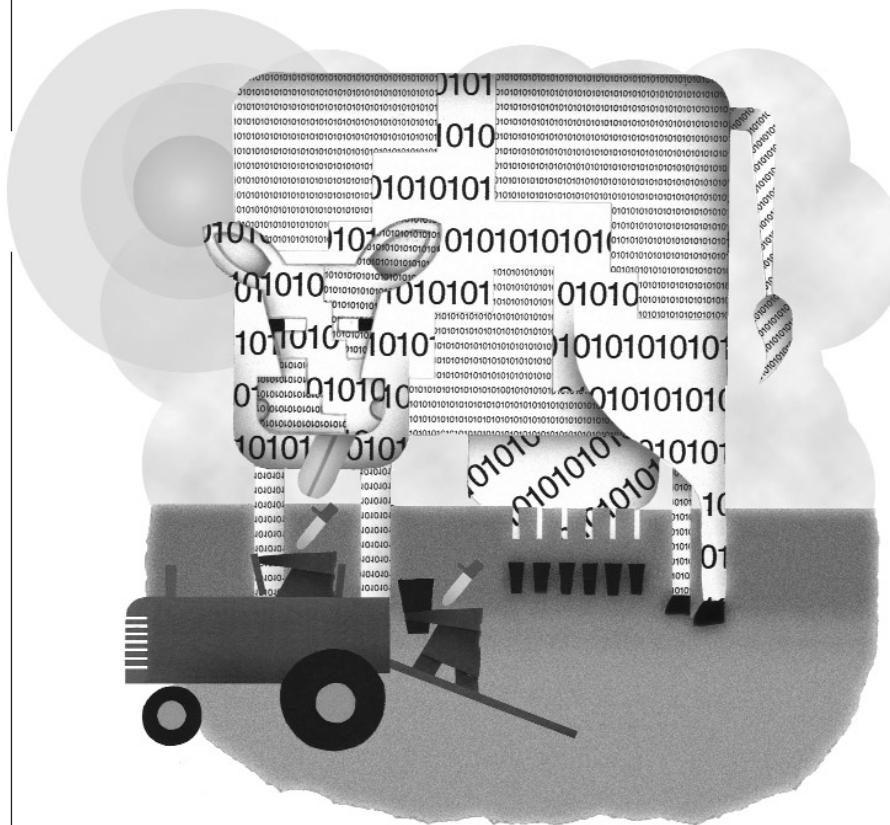
Lakin iqtisadçılar Qrinspanın iqtisadiyyatın əlamətdar bir «struktural irəliləyişin» tam ortasında olması fikri ilə tam razılaşdıqdan sonra iqtisadiyyatın dəyişib-dəyişmədiyi deyil, iqtisadiyyatdakı bu gözlənilməz dərəcədə inkişafın nə qədər sürəciyi əsas müzakirə mövzusunə çevrildi. Məlum oldu ki, bu sualın cavabı qismən də olsa, iqtisadiyyatın ən köhnə komponenti – işçi qüvvəsiylə bağlıdır. Belə ki, iqtisadiyyat möhkəm şəkildə böyüyəndə yeni texnologiyalar sayəsində işsiz qalanlar yeni yaranmaqda olan sənaye sahələrində özlərinə asanlıqla iş tapdılar. Nəticədə 1990-cı illərin sonlarında məşğulluq səviyyəsinin artımı ümumi əhali səviyyəsinin artımından çox oldu. Bu tendensiya qeyri-müəyyən müddətə davam edə bilməzdi. 1999-cu ilin ortalarında yaşı 16-dan 64-ə qədər «potensial işçilərin» – işsiz olan, amma iş tapa bildikləri təqdirdə işləmək istəyənlərin ümumi sayı 10 milyon nəfərə və yaxud əhalinin 5,7%-inə bərabər olmuşdur. Bu, hökumətin 1970-ci ildə bu cür göstəriciləri toplamağa başladığı vaxtdan bəri ən aşağı faiz göstəricisidir. İqtisadçılar xəbərdarlıq edirlər ki, Birləşmiş Ştatlar tədricən işçi qüvvəsi qıtlığı ilə üzləşəcək və bu da, öz növbəsində, əməkhaqlarının sürətlə yüksəlməsinə, inflyasiyanın intişar tapmasına səbəb ola və Federal Ehtiyatları iqtisadi fəallığı zəiflətmək üçün lazımi tədbirlər görməyə məcbur edə bilər.

Hələ də sanki qaçılmaz kimi görünən bu inkişafı durdura biləcək çox şeylər baş verə bilər. İmmiqrasiya arta, potensial işçi qüvvəsi ordusunun sıralarını genişləndirə bilər. Ancaq bu, o qədər də ağlabatan deyil, çünki 1990-cı illərdə ABŞ-da mövcud olan siyasi iqlim immiqrasiyanın artmasının xeyrinə işləməmişdir. Çox güman ki, təhlilçilərin getdikcə daha çoxunun təsdiq etdiyi kimi, çox sayda amerikalı ənənəvi pensiya yaşı 65-i ötdükdən sonra da işləməyə davam edəcəkdir. Bu da potensial işçi kütləsinin həcmi artırma bilər. Belə ki, ən nüfuzlu biznes araşdırmaları təşkilatı olan İqtisadi İnkişaf Komitəsi 1999-cu ildə işəgötürənləri yaşlı işçiləri işə götürməkdən çəkindirən maneələri aradan qaldırmağa çalışmışdır. Müasir tendensiyalar belə güman

etməyə əsas verir ki, 2030-cu ildə ölkədə yaşı 65-dən yuxarı olan hər bir nəfərə üç nəfərdən də az işçi düşəcəkdir. Həmin göstəricinin yeddi nəfərə bərabər olduğu 1950-ci illə müqayisədə bu, misli görünməmiş demoqrafik transformasiya deməkdir ki, bu da, İqtisadi İnkişaf Komitəsinin proqnozlarına görə, biznes müəssisələrini işçi tapmaq uğrunda mübarizəyə sövq edəcəkdir.

«Biznes müəssisələri indiyə qədər daha gənc işçilərə yol açmaq üçün erkən yaşdan pensiyaya göndərmələrə üstünlük verdiklərini nümayiş etdirmişlər, – müşahidəçilər qrupu qeyd edir, – ancaq bu, işçi qüvvəsinin bol o lduğu dövrlərdən qalma bir xüsusiyyətdir və işçi qüvvəsi qıtlığı yarananda o, dözülməz olacaqdır».

Böyük iqtisadi uğurların nəticəsini yaşayan Birləşmiş Ştatlar 1990-cı illər başa çatdıqdan sonra qısa zamanda tədqiq olunmamış yabarı bir iqtisadi əraziyə düşdüyünü hiss etdi. Çoxları yeni iqtisadi eranın gələcəkdə də uzun müddət davam edəcəyini güman etsə də, bəziləri buna o qədər də əmin deyillər. Qeyri-müəyyənlikləri götür-qoy etdikdən sonra çoxları bu məsələdə daha ehtiyatla nikbinlik mövqeyini qəbul etmişdir. «Təəssüflər olsun ki, tarix sonda həqiqət deyil, ilğım olduğu sübut edilən bu cür «yeni era» təsəvvürləri ilə doludur, – deyə Qrinspan 1997-ci ildə yazmışdır. – Qıyası, tarix bizə ehtiyatlı olmağı məsləhət görür».

FƏSİL 9

AMERİKANIN KƏND TƏSƏRRÜFATI: ONUN DƏYİŞKƏN MAHİYYƏTİ

Ölkənin yarandığı ilk günlərdən başlayaraq kənd təsərrüfatı Amerika iqtisadiyyatı və mədəniyyətində həlledici yer tutmuşdur. İnsanları qidalandırdıqlarına görə fermerlər, əlbəttə ki, istənilən cəmiyyətdə mühüm rol oynayırlar. Lakin kənd təsərrüfatı Birləşmiş Ştatlarda xüsusilə yüksək dəyərləndirilmişdir. Elə ilk çağlardan fermerlərə ağır işlərin öhdəsindən gəlməyi bacaran, təşəbbüskar və iqtisadi baxımdan müstəqil və qabiliyyətli adamlar kimi baxmışlar və onlar əhalinin digər qrupları üçün nümunə mənbəyi olmuşlar. Bundan əlavə, amerikalıların əksəriyyəti, xüsusilə də heç vaxt torpağı olmamış, öz əməyi və məhsulunun sahibi ola bilməmiş immiqrantlar fermer sahibkarlığının Amerikanın iqtisadi sisteminə giriş bileti olduğunu dərk etmişlər. Hətta kənd təsərrüfatı işlərindən ayrılan adamlar belə tez-tez torpaqdan asanlıqla alınıb-satılan istehlak malı kimi istifadə edərək özləri üçün yeni mənfəət mənbəyi aşkar etmişlər.

Amerika fermeri qida məhsulu istehsalında ümumən çox uğurlu fəaliyyət göstərmişdir. Doğrudur, bəzən onun uğurları özü üçün ən böyük problemlər yaratmışdır: kənd təsərrüfatı sektoru vaxtaşırı olaraq qiymətlərin böhranlı dərəcədə aşağı düşməsinə səbəb olan həddən artıq məhsul istehsal edilməsindən zərər çəkmişdir. Dövlət uzun illər boyu həmişə bu epizodların mənfi təsirlərinin yumşaldılmasına kömək etməyə çalışmışdır. Ancaq hökumətin öz xərclərini azaltmaq istəməsi, eləcə də kənd təsərrüfatı sektorunun siyasi aləmə təsirinin zəifləməsi nəticəsində son vaxtlar bu yardım xeyli azalmışdır.

Amerika fermerləri özlərinin bol məhsul yetişdirmə qabiliyyətlərini bir sıra amillərlə izah edirlər. Əvvəlcə, onlar son dərəcə əlverişli təbii şəraitdə çalışırlar. ABŞ-ın Orta qərb hissəsi dünyada ən zəngin torpaq sahələrinə malikdir. Normal həddə yağan yağışlar ölkə ərazisinin əksər hissəsində torpaqların münbitləşməsinə geniş imkanlar yaradır: çaylar və yeraltı sular yağışların az düşdüyü yerlərdə güclü irriqasiya sistemlərinin qurulmasına imkan verir.

İri həcmli kapital qoyuluşları və yüksək səriştəyə malik işçi qüvvəsindən getdikcə daha çox istifadə edilməsi də Amerikanın kənd təsərrüfatının uğurlu inkişafında müsbət rol oynayır. Bugünkü fermerləri kabinəsində kondisioneri, arxasına çox bahalı, sürətlə hərəkət edən kotanlar, kultivatorlar və yığım maşınları qoşulmuş traktorları sürərkən görmək heç də qeyri-adi bir şey deyil. Biotexnologiya sahəsində xəstəliklərə və quraqlığa davamlı toxumlar yetişdirilməsinə nail olunmuşdur. Hər yerdə gübrələrdən və pestisidlərdən istifadə olunur (Bəzi ətraf mühiti mühafizə təşəddatlarının fikrincə, həddən artıq). Kompüterlər fermer əməliyyatlarına nəzarət edir; ən münbit əkin yerlərinin və gübrələnməli yerlərin müəyyən edilməsində isə hətta kosmik texnologiyalardan istifadə edilir. Bundan əlavə, tədqiqatçılar mütəmadi

olaraq yeni məhsul növləri və onları yetişdirmək üçün, məsələn, süni balıqyetidirmə gölməçələri kimi yeni metodlar təklif edirlər.

Ancaq fermerlər təbiətin bəzi fundamental qanunlarını dəyişdirmək iqtidarında deyillər. Onlar xüsusilə də hava şəraiti kimi idarəolunmaz təbii qüvvələrlə hələ də mübarizə aparmaq məcburiyyətindədirlər. Əsasən əlverişli hava şəraitinə malik olmasına baxmayaraq, Şimali Amerikada da tez-tez daşqınlar və quraqlıqlar baş verir. Hava şəraitində baş verən dəyişikliklər kənd təsərrüfatının öz iqtisadi tsikllərini yaradır və adətən bunların ümumi iqtisadiyyatla ehtəşamı bir əlaqəsi olur.

Faktorlar fermerlərin əleyhinə işləyəndə dövlət yardımına müraciət edilir: müxtəlif faktorlar fermer təsərrüfatlarını iflic həddinə yaxınlaşmağa vadar edəndə yardım üçün müraciətlər xüsusilə intensiv hal alır. Məsələn, 1930-cu illərdə həddən artıq məhsul istehsalı, pis hava şəraiti və Böyük depressiya sanki qəsdən birləşərək Amerika fermerlərinin əksəriyyəti üçün qarşısı alınmaz çətinliklər törətmişdi. Hökumət buna cavab olaraq kənd təsərrüfatı sahəsində müəyyən islahatlar həyata keçirdi, xüsusilə də qiymətləri himayə sistemini tətbiq etdi. O vaxtadək misli görünməmiş bu genişmiqyaslı müdaxilə 1990-cı illərin sonunacan, Konqres həmin himayə proqramlarının çoxunun fəaliyyətini dayandıranaqədək davam etdi.

1990-cı illərin sonlarında da ABŞ-in kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı öz enişli-çuxuşlu yolu ilə inkişafına davam etməkdə idi; 1996 və 1997-ci illərdə o, güclü canlanma keçirmiş, sonrakı iki ildə isə növbəti böhran mərhələsinə daxil olmuşdur. Ancaq artıq o, əsrin başlanğıcındakından xeyli fərqli bir iqtisadiyyata çevrilmişdir.

İlk dövrlərin kənd təsərrüfatı siyasəti

Amerika tarixinin müstəmləkə dövründə Britaniya taxt-tacı torpaqları iri parçalara bölərək özəl şirkətlərə və yaxud şəxslərə bağışlamışdı. Onlar da öz növbələrində torpaqları daha kiçik hissələrə bölmüş və başqalarına satmışdılar. 1783-cü ildə ölkə İngiltərədən ayrılaraq müstəqillik əldə edəndə Amerikanın Qurucu ataları yeni torpaq bölgüsü yaradılmasına ehtiyac duyular. Onlar bu razılığa gəldilər ki, bütün məskunlaşmamış torpaqlar federal hökumətin ixtiyarına keçməli və sonradan bir akı 2,50 dollara (bir hektarı 6,25 dollara) satılmalıdır.

Yeni torpaqlarda məskunlaşmanın bütün təhlükə və ağırlıqlarına sinə gərən insanların çoxu xeyli kasıb adamlar idi; onlar bu torpaqlarda, sadəcə, məskun kimi yaşayırdılar və əllərində öz təsərrüfatlarına sahiblik hüququnu təsdiqləyən sənəd belə yox idi.

Ölkə müstəqilliyinin ilk əsrində amerikalıların çoxu belə hesab edirdi ki, əgər məskunlar mülkdə qalıb onu əkib-becərilərsə, onda həmin torpaqlar onlara pulsuz verilməlidir. Bu məsələ nəhayət 1862-ci ildə qəbul edilən Məskunların torpaq sahələri haqqında Akt (Homestead Akt) vasitəsilə qanuniləşdirildi; qanun aktı qərb torpaqlarının asanlıqla məskunlaşdırılması üçün geniş imkanlar açdı. Həmin ildə qəbul edilən başqa bir qanun federal torpaqların bir qismini müxtəlif ştatlarda təhsil ocaqlarının tikintisinə vəsait toplamaq üçün ayırdı; həmin təhsil ocaqları sonralar torpaq qrantları kolleci kimi tanındı. Morrill Aktı çərçivəsində ictimai kollec və universitetlər üçün təmin edilən daimi gəlirlər, kənd təsərrüfatı peşələri də daxil olmaqla, praktik sənətlərin təhsili və təlimi üçün yeni imkanlar yaratdı.

Xırda fermer təsərrüfatı sahibkarlığı Amerikanın digər yerlərində geniş yayılmış olsa da, ölkənin cənubu üçün heç vaxt norma təşkil etməyib. Vətəndaş müharibəsindən (1861-1863) əvvəl burada minlərlə olmasa da, yüzlərlə hektar torpaq sahələrindən ibarət iri plantasiyalar təşəkkül tapmışdı və onlar iri həcmdə tütün, düyü və pambıq istehsal edirdi. Bu təsərrüfatlar az sayda varlı ailələrin ciddi nəzarəti altında idi. Plantasiyalardakı işçilərin əksəriyyətini kölələr təşkil edirdi. Vətəndaş müharibəsindən sonra ölkədə köləlik ləğv edilsə də, keçmiş kölələrin çoxu öz köhnə sahibləri ilə bağladığıları müqavilələr əsasında icarədar fermerlər (onları yarıdarlar adlandırırdılar) kimi bu torpaqlarda qaldılar.

Amerikanın ilkin sənayeləşməsi dövründə fabrik, zavod və dükanlarda çalışan işçilər üçün qida ehtiyatlarının bolluğu mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Su və dəmir yolları sisteminin inkişafı kənd təsərrüfatı məhsullarının uzaq məsafələrə daşınmasını təmin etdi. Polad gəvahnı (məhkəm Orta qərb torpaqlarını şumlamaq üçün lazım idi), riper (taxılbiçən maşın) və kombayn (taxılı yığan, döyən və təmizləyən maşın) kimi ixtiralar təsərrüfatlara məhsuldarlığı artırmaq imkanı verdi. Ölkənin yeni fabrik və zavodlarında çalışan işçilərin çoxu fermer ailələrinin oğul və qızları idi; bu yeni ixtiralar nəticəsində artıq fermer təsərrüfatlarında onların əməyinə ehtiyac qalmamışdı. 1860-cı ildə ölkədə mövcud olan iki milyon fermer təsərrüfatı son dərəcə bol məhsul istehsal edirdi. Faktiki olaraq, 1860-cı ildə ölkədən ixrac edilən məhsulların 85%-dən çoxu kənd təsərrüfatı məhsullarından ibarət idi. Daha dəqiq anlamda desək, Amerikanın iqtisadi inkişafına onun kənd təsərrüfatı təkan vermişdir.

Birləşmiş Ştatların fermer iqtisadiyyatı böyüdükcə fermerlər dövlət siyasətlərinin onların da mövcudluqlarına təsir etdiyini dərk etməyə başladılar. Fermerləri müdafiə edən ilk siyasi qrup «Qreyn» 1867-ci ildə formalaşdı. O, sürətlə böyüdüyü və ardınca Fermerlər İttifaqı və Populist Partiya kimi ona bənzər qruplar yarandı. Bu qruplar dəmir yollarını, tacirləri və bankları hədəfə

aldılar; onlar dəmir yollarından yükdaşıma qiymətlərinin bahalılığına, tacirlərdən «vasitəçi» kimi havayı qazanc əldə etdiklərinə (fermerlərin təsəvvürüncə), banklardan isə kredit almağın çətinliklərinə görə narazı idilər. Fermerlərin siyasi təşviqatları bəzi nəticələr verdi. Dəmir yolları və taxıl elevatorları dövlət tənzimlənməsinə tabe edildi, yüzrlə kooperativ və bank təşkil olundu. Ancaq fermer qrupları 1896-cı ildəki prezident seçkilərində məşhur natiq və demokrat Uilyam Ceniqs Brayni müdafiə etməklə ölkənin siyasi gündəmini formalaşdırmağa çalışanda onların namizədləri seçkidə məğlub oldu. Şəhər sakinləri və şərqli biznes dairələri isə ucuz pul və asan kredit uğrunda çağırışların dağıdıcı inflyasiyaya aparıb çıxaracağından ehtiyat etdikləri üçün fermerlərin bu tələblərinə mənfi münasibət bəsləyirdilər.

20-ci əsrin kənd təsərrüfatı siyasəti

Fermer qruplarının 19-cu əsrin sonlarındakı qeyri-mütəmadi siyasi fəaliyyətinə baxmayaraq, 20-ci əsrin ilk iki dekadası Amerika kənd təsərrüfatının qızıl əsrinə çevrildi. Texniki nailiyyətlər məhsuldarlığı artırmaqda davam edirdi. ABŞ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yeni texnikaların məhsul yığımını necə artırdığını nümayiş etdirən fermer təsərrüfatlarının sərgisini təşkil etdi. Konqres 1914-cü ildə Kənd Təsərrüfatını Genişləndirmə Servisini yaratdı: onun işə götürdüyü agentlər ordusu fermerlərə və fermer ailələrinə gübrə işlərindən tutmuş evdəki tikiş məsələlərinə qədər hər şey barədə məsləhət verirdi. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi daha az yemlə kökələn donuz cinsləri, taxılın məhsuldarlığını yüksəldən gübrə növləri, sağlam cücətilər verən toxum hibridləri yetişdirmək, bitki və heyvan xəstəliklərinin qarşısını qabaqcadan alan və ya onları sağaldan müalicə üsulları və parazitlərə qarşı müxtəlif mübarizə metodları işləyib hazırlamaq məqsədilə yeni araşdırmalar aparmağa başladı.

20-ci əsrin ilk çağlarındakı uğurlu dövrə I Dünya müharibəsindən sonra qiymətlərin aşağı düşməsiylə son qoyuldu. Fermerlər yenə də kömək üçün federal hökumətə müraciət etdilər. Ölkənin qalan hissəsi, xüsusilə də şəhərləşmiş ərazilər 1920-ci illərdə yeni yüksəliş dövrünə qədəm qoyduğundan onların müraciətlərinə qulaq verən olmadı. Bu dövr fermerlər üçün əvvəlki ağır dövrlərdən daha çətin oldu. Çünki onlar artıq iqtisadi cəhətdən müstəqil deyildilər. Onlar kənd təsərrüfatı maşınları, toxum, gübrə, eləcə də bir çox istehlak malları üçün nəgd pul ödəməli idilər. Gəlirləri isə kəskin sürətdə aşağı düşmüşdü.

Ancaq 1929-cu ildə birjalı iqla ugrayandan sonra bütün ölkə fermerlərin ağır-acılarını paylaşmalı oldu. Fermer təsərrüfatlarının iqtisadi böhranı həddən artıq məhsul istehsalının

doğurduğu çətinliklərdən başlamışdı. Sonra kənd təsərrüfatı sektoru əlverişsiz hava şəraiti ilə üzləşmişdi və bu da ikinci dərəcəli təsərrüfat işlərinə sərf edilən vaxt və məsrəfləri artırmışdı. Uzun sürən quraqlıqlar zamanı ara verməyən küləklər bir vaxtlar məhsuldar olan geniş torpaq zolaqlarının münbit üst qatını sovurub aparmışdı. Ən pis hava şəraitlərinə verilən «toz qaynaması» (Dust bowl) termini də o vaxtdan yaranmışdır.

Hökumətin kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatına genişmiqyaslı müdaxiləsi 1929-cu ildə prezident Herbert Huverin (1929-1933) Federal Fermer İdarəsi yaratması ilə başladı. Bu idarə Böyük depressiyanın doğurduğu böyük çətinlikləri layiqincə dəf edə bilməsə də, onun yaradılması fermerlər üçün daha geniş iqtisadi stabilliyin təmin edilməsi ilə bağlı ölkə səviyyəsində ilk dəfə olaraq məsuliyyətin dərk edilməsi demək idi və o, fermer bazarlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin ilk nümunəsi oldu.

1933-cü ildə prezident Franklin D. Ruzvelt öz inauqurasiyasında Huverin təşəbbüslərini də ötüb keçən ümummilli kənd təsərrüfatı siyasəti irəli sürdü. Ruzvelt kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını məhdudlaşdırmaqla onların qiymətlərinin artırılmasını nəzərdə tutan qanunlar təklif etdi və Konqres də həmin qanunları bəyəndi. Hökumət, həmçinin, qiymətləri himayə sistemi barədə qərar qəbul etdi: həmin sistem fermerlərə ən əlverişli bazar dövrlərində mövcud ola biləcək qiymətlərə təxminən bərabər olan «paritet» qiymətlər üçün zəmanət verirdi. Həddən artıq məhsul istehsal edildiyi illərdə, məhsulların qiyməti «paritet» səviyyədən aşağı düşərkən hökumət həmin fərqi satın almalı olacaqdı.

«Yeni kurs» siyasətinin digər təşəbbüsləri də fermerlərə kömək etdi. Konqres Kənd Yerlərinin Elektrikləşdirilməsi İdarəsini təsis etdi. Hökumət fermer təsərrüfatlarından bazarlara qədər yol şəbəkələrinin salınmasına və işləməsinə yardım etdi; bu, şəhərlə kənd arasında əlaqələri daha da asanlaşdırdı. Torpaqların konservasiyası proqramları kənd təsərrüfatı torpaqlarının səmərəli şəkildə idarə olunmasına ehtiyac duyulduğunu vurğulayırdı.

II Dünya müharibəsindən sonra fermer iqtisadiyyatı yenə də həddən artıq məhsul istehsalı problemləri ilə üzləşdi. Benzin və elektrik enerjisi ilə işləyən maşınlar kimi texnoloji nailiyyətlər və pestisidlərdən, kimyəvi gübrələrdən geniş istifadə olunması hər hektardan götürülən məhsulun həcmiini həmişəkindən xeyli artırdı. Konqres qiymətlərin aşağı düşməsinə və vergi ödəyicilərinin pullarının xərclənməsinə səbəb olan məhsul qalıqlarının istehlakına kömək etmək məqsədilə 1954-cü ildə «Sülh naminə ərzaq» proqramını təsis etdi; həmin proqram çərçivəsində Birləşmiş Ştatların kənd təsərrüfatı məhsulları ehtiyacı olan ölkələrə ixrac edilirdi. Siyasətçilər bu cür ərzaq yüklərinin inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişafını gücləndirəcəyini düşünürdülər. Hu-

manitarlar isə bu proqrama Amerikanın öz varını başqaları ilə bölüşməsinin bir yolu kimi baxırdılar.

1960-cı illərdə hökumət artıq qida məhsullarından Amerikanın öz kasıb əhalisini yedizdirmək üçün də istifadə etməyi qərara aldı. Prezident Lindon Consonun «Yoxsulluğa qarşı mübarizə»si dövründə hökumət «Ərzaq yarlıqları» proqramı təsis edərək azgəlirli insanlara baqqal dükanlarından aldıkları ərzaq mallarının haqqını ödəmək üçün qəbul ediləcək kuponlar payladı. Bu proqramın ardınca məktəblərdə ehtiyacı olan uşaqlara yemək paylanması kimi artıq məhsullardan istifadə olunması ilə bağlı digər proqramlar yarandı. Bu cür ərzaq proqramları uzun illər şəhərin kənd təsərrüfatı subsidiyalarına davamlı yardımını təmin etdi və onlar həm kasıblar və müəyyən mənada həm də fermerlər üçün ictimai rifahın ən mühüm forması olaraq qalı.

Lakin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi 1950, 1960 və 1970-ci illərdə durmadan artdıqca hökumətin qiymətləri himayə sisteminə sərf etdiyi xərclərin həcmi də dramatik şəkildə böyüyürdü. Qeyri-kənd təsərrüfatı ştatlarından olan siyasətçilər kifayət qədər kənt təsərrüfatı məhsulları istehsal edildiyi, xüsusilə də məhsul artıqlığının qiymətlərə mənfi təsir göstərdiyi və beləliklə, daha böyük həcmdə dövlət yardımı tələb etdiyi halda fermerləri daha çox məhsul istehsal etməyə cəsarətləndirməyin nə dərəcədə doğru olduğunu sorğu-suala tutmağa başladılar.

Hökumət yeni bir kurs götürməyə cəhd etdi. 1973-cü ildə fermerlər hökumətdən paritet qiymətlər sistemi kimi işləyəcəyi planlaşdırılan federal «defisit» ödənişləri formasında yardımlar almağa başladılar. Bu ödənişləri ala bilmək üçün fermerlər öz torpaqlarının müəyyən qismini istehsaldan çıxarmalı və beləliklə də bazar qiymətlərinin yüksək səviyyədə qalmasına kömək etməliydilər. 1980-ci illərin əvvəllərində başlatılan «Natural ödəniş» proqramının məqsədi hökumətin buğda, düyü və pambıq ehtiyaclarının dəyərini azaltmaq və bazar qiymətlərini möhkəmləndirməkdən ibarət idi və həmin proqram əkilən torpaqların 25 faizini istehsaldan çıxardı.

Qiymətlərin himayəsi və defisit ödənişləri proqramları yalnız taxıl, düyü və pambıq kimi müəyyən əsas məhsullar üçün tətbiq edilirdi. Bir çox digər kənd təsərrüfatı məhsulları subsidiyalasdırılmırdı. Limon və portağal kimi az sayda bəzi məhsulların istehsalı açıq bazar məhdudlaşdırmaları ilə tənzimlənirdi. Yəni bağbanların təzə-tər halda sata biləcəkləri məhsulların həcmi, necə deyirlər, bazar qaydalarına əsasən həftədən-həftəyə azalırdı. Belə qaydalar satışların həcmi məhdudlaşdırmaqla fermerlərin xeyrinə qiymətləri yüksəltmək məqsədini güdürdü.

1980 və 1990-cı illərdə

1980-ci illərdə bu proqramların həyata keçirilməsi bəzən hökumətə (son nəticədə vergi ödəyicilərinə) ildə 20 milyard dollardan yuxarı qiymətə başa gəlirdi. Fermer təsərrüfatlarından kəndə yaşayan seçicilərin çoxu bu qədər xərcdən narazılıq edir, federal hökumətin fermerlərə əslində çalışmamaq üçün haqq ödədiyini dilə gətirirdilər. Konqres yenə də mövcud kursu dəyişmək lazım gəldiyini hiss etdi.

1985-ci ildə prezident Ronald Reyqan ümumiyyətlə hökumətin kiçildilməsinə çağırarkən Konqres kənd təsərrüfatı ilə bağlı fermerlərin dövlət yardımından asılılığının azaldılmasını və ABŞ-ın kənd təsərrüfatı məhsullarının beynəlxalq bazarlarda rəqabət gücünün artırılmasını nəzərdə tutan yeni qanun qəbul etdi. Qanun qiymətlərin himayəsini azaltdı və ətraf mühiti mühafizə baxımından həssas hesab edilən 16-18 milyon hektarlıq əkin torpaqlarını 10-15 illiyə istehsaldan çıxartdı. 1985-ci il qanunu hökumətin fermer təsərrüfatlarına yardım strukturlarına yalnız cüzi təsir göstərsə də, iqtisadi dövrləri yaxşılaşdırmaqla sibsidiyaların ümumi həcmnin aşağı düşməkdə davam etməsinə kömək etdi.

Ancaq 1980-ci illərin sonlarında federal büdcə defisiti şişdikcə Konqres federal xərcləri azaltmaq yolları barədə düşündürdü. 1990-cı ildə o, fermerləri ənənəvi olaraq defisit ödəniş almadıqları məhsulları yetişdirməyə cəsarətləndirən yeni qanun qəbul etdi: bu qanun fermerlərin defisit ödənişləri ala bilmələrini təmin edən torpaq sahələrinin həcmi azaldı. Yeni qanun müəyyən malların yüksək və möhkəm qiymətləri üçün himayə sistemini saxladı və bəzi kənd təsərrüfatı məhsulları bazarlarının dövlət tərəfindən geniş şəkildə idarə olunmasını davam etdirdi.

Bu vəziyyət 1996-cı ildə kökündən dəyişdi. 1994-cü ildə seçilən və respublikaçıların çoxluq təşkil etdiyi yeni Konqres fermerləri dövlət yardımına etibar etməkdən çəkindirməyə çalışdı. Fermer Təsərrüfatlarına Azadlıq Aktı bahalı qiymət və gəlirləri himayə proqramlarını ləğv etdi və nə qədər məhsul istehsal edəcəklərinə heç bir məhdudiyyət qoymadan fermerləri global bazarlar üçün məhsul istehsalında sərbəst buraxdı. Həmin qanuna əsasən, fermerlər bazar qiymətləriylə heç bir əlaqəsi olmayan, əvvəlcədən müəyyən edilmiş subsidiya ödənişləri alacaqdılar. Qanun, həmçinin, süd məhsullarının qiymətlərini himayə proqramlarının da fəaliyyətini dayandırdı.

«Yeni kurs» dövrü siyasətindən tamamilə imtina demək olan bu dəyişikliklər heç də asan başa gəlməmişdi. Konqres bu keçidi asanlaşdırmaq üçün yeddi il ərzində fermerlərə hətta qiymətlərin yüksək səviyyədə olduğu vaxtlar üçün belə 36 milyard dollar ödəniş ödənilməsini təmin etmişdi. Araxis və şəkər çuğunduru üçün qiymət himayəsi olduğu kimi saxlanmış, soya, pambıq

və dünyü üçün bu himayənin həcmi, faktiki, çoxaldılmışdı. Portaqal və bəzi digər məhsullar üçün bazar qaydaları cüzi surətdə dəyişdirilmişdi. Fermerlərə bu qədər siyasi güzəştlər edilməsinə baxmayaraq, bu cür daha zəif nəzarət sisteminin tab gətirib-gətirməyəcəyi ilə bağlı suallar cavabsız qalmışdır. Yeni qanuna görə, əgər Konqres bazar qiymətlərini saxlamaq və himayə ödənişlərini ayırmaq barədə qanun çıxarmazsa, hökumət himayəsi 2002-ci ildə köhnə sistemə qaytarılacaqdı.

1998-ci ildə Asiyanın çox mühüm, maliyyə cəhətdən tükənmiş hissələrində ABŞ-in kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbat zəifləyərkən fermer təsərrüfatlarının başı üzərini yeni qara buludlar aldı; kənd təsərrüfatı mallarının ixracı kəskin surətdə azaldı, bitki və ət məhsullarının qiymətləri sürətlə aşağı düşdü. Qiymətlərin aşağı düşməsinə rəğmən fermerlər öz gəlirlərini artırmaq üçün daha çox məhsul istehsal etməyə çalışdılar. 1998-ci ildə və yenidən 1999-cu ildə Konqres 1996-cı il aktının ləğv etdiyi kənd təsərrüfatı subsidiyalarını müvəqqəti olaraq artıran tələm-tələsik qanunlar qəbul etdi. 1999-cu ildə subsidiyaların 22500 milyon dollara çatması faktiki olaraq yeni rekord təşkil etdi.

Kənd təsərrüfatı siyasətləri və dünya ticarəti

Dünya bazarlarının müstəqilliyinin artması dünya liderlərini 1980-1990-cı illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları sahəsində beynəlxalq ticarətə nizamlamaq üçün daha sistemli bir metoddan istifadəyə vadar etdi.

Dəmək olar ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən hər bir ölkə fermerləri üçün müəyyən dövlət himayəsi formaları təmin edir. 1970-ci illərdə və 1980-ci illərin əvvəllərində dünyanın kənd təsərrüfatı bazarlarında vəziyyət tez-tez dəyişdikcə iri həcmdə kənd təsərrüfatı sektoruna malik olan ölkələr öz fermerlərini adətən xarici dağıdıcı təsir hesab etdikləri şeylərdən qorumaq üçün xüsusi proqramlar təsis edir və yaxud mövcud olanları möhkəmləndirirlər. Belə siyasət beynəlxalq kənd təsərrüfatı malları bazarlarının müdaxiləsinin zəiflədilməsinə kömək edir, beynəlxalq bazar qiymətlərini aşağı salır və ixrac ölkələrində kənd təsərrüfatı malları qalığını çoxaldır.

Qısa şəkildə desək, hər hansı bir ölkənin öz artıq məhsul problemini, idxalı məhdudlaşdırmaq və artıq məhsullarını sərbəst şəkildə ixrac etmək yolu axtarmaqla həll etməyə çalışması başadüşülən şeydir. Ancaq belə bir strategiyanın həyata keçirilməsi mümkün deyildir; çünki digər ölkələr də öz bazarlarını onların üzlərinə açmayan ölkələrdən mal idxalına könülsüz razı olurlar.

1980-ci illərin ortalarında əksər dövlətlər subsidiyaları azaltmaq və kənd təsərrüfatı mallarının sərbəst ticarətinə icazə

vermək istiqamətində işləməyə başladılar. 1986-cı ilin iyulunda Birləşmiş Ştatlar çoxtərəfli ticarət danışıqlarının Uruqvay raundunun tərkib hissəsi kimi beynəlxalq kənd təsərrüfatı ticarətinə dair yeni islahatlar planı elan etdi. Birləşmiş Ştatlar o zamanlar Tariflər və Ticarətə dair Ümumi Saziş (GATT) kimi tanınan, dünyanın ən qabaqcıl beynəlxalq ticarət anlaşmasına üzv olan 90-dan çox ölkəyə müraciət edərək onları kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərini, istehsalını və ticarətini təhrif edən bütün subsidiyaları və digər siyasətləri mərhələli şəkildə ləğv etmək barədə danışıqlara başlamağa çağırırdı. Birləşmiş Ştatlar xüsusilə də Avropa ölkələrinin kənd təsərrüfatı subsidiyalarının təcridcən aradan qaldırılması barədə öhdəlik götürmələrini və Yaponiyanın düyü idxalını qadağan etməsinə son qoymasını istəyirdi.

Digər ölkələr və ya ölkə qrupları öz müxtəlif təkliflərini irəli sürərək ticarətə xələl gətirən subsidiyaların aradan qaldırılması və bazarların sərbəstləşdirilməsi ilə əsasən razılaşırdılar. Ancaq kənd təsərrüfatı subsidiyalarının nizama salınması sahəsində beynəlxalq razılığa nail olunması ilə bağlı əvvəlki cəhdlərdə olduğu kimi, burada da hər hansı bir razılığa gəlməyin son dərəcə çətin olduğu elə əvvəlcədən üzə çıxdı. Buna baxmayaraq, sənayeləşmiş iri Qərb dövlətlərinin başçıları, subsidiyaların azaldılması və bazarların sərbəstləşməsi məqsədlərinə 1991-ci ildə nail olunması barədə yenidən öz üzərlərinə öhdəlik götürdülər. Uruqvay raundu nəhayət 1995-ci ildə başa çatdı; iştirakçılar öz kənd təsərrüfatı və ixrac subsidiyalarını çilovlayacaqlarına və sərbəst ticarət istiqamətində bəzi digər dəyişikliklər (idxal kvotalarının daha asanlıqla azaldıla biləcək tariflərlə əvəz edilməsi kimi) edəcəklərinə söz verdilər. Onlar danışıqların növbəti raundunda (Dünya Ticarət Təşkilatının 1999-cu ildə Sietldə nazirlər səviyyəsində keçirilən toplantısında) bu məsələ üzərinə bir daha qayıtdılar. Bu danışıqlar ixrac subsidiyalarının tamamilə aradan qaldırılması məqsədilə planlaşdırılsa da, nümayəndələr bu barədə razılığa gələcək qədər irəli gedə bilmədilər. Lakin Avropa Birliyi ixrac subsidiyalarının azaltmağa başladı və 1990-cı illərin sonlarında ticarət gərginlikləri xeyli səngidi.

Buna baxmayaraq, kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarəti ilə bağlı mübahisələr hələ də davam edir. Amerikalıların fikrincə, Avropa Birliyi kənd təsərrüfatı subsidiyalarının azaldılması ilə bağlı öz öhdəliklərini tam yerinə yetirə bilməyib. Birləşmiş Ştatlar Avropa ölkələrinin subsidiyaları davam etdirməsiylə bağlı bir sıra şikayətlərilə əlaqədar Tarif və Ticarətə dair Ümumi Saziş təşkilatını 1995-ci ildən əvəz edən Ümumdünya Ticarət Təşkilatında özü üçün əlverişli qərarlar çıxarılmasına nail olsa da, Avropa Birliyi həmin qərarların qəbulundan imtina etdi. Avropa ölkələri ABŞ-ın şikayətlərinə cavab olaraq süni hormonlara malik olan və yaxud genetik cəhətdən dəyişdirilmiş Amerika qida məh-

sullarının idxalını əngəlləməyə başladılar; bu isə Amerikanın kənd təsərrüfatı sektoru üçün ciddi problemə çevrildi.

1999-cu ilin əvvəllərində vitse-prezident Albert Qor bir daha bütün dünyada kənd təsərrüfatı subsidiyaları və tariflərinin kəskin surətdə azaldılmasına çağırırdı. Yaponiya və Avropa ölkələri, deyəsən, Uruqvay raundunda olduğu kimi, yenə də bu təkliflərə qarşı çıxmaq fikrindədirlər. Bununla yanaşı, dünyada kənd təsərrüfatı məhsulları ticarətinin sərbəstləşdirilməsiylə bağlı cəhdlər 1990-cı illərin sonlarında ixracat həcminin kəskin surətdə aşağı düşməsi səbəbindən əlavə maneələrlə üzləşdi.

Kənd təsərrüfatı böyük biznes kimi

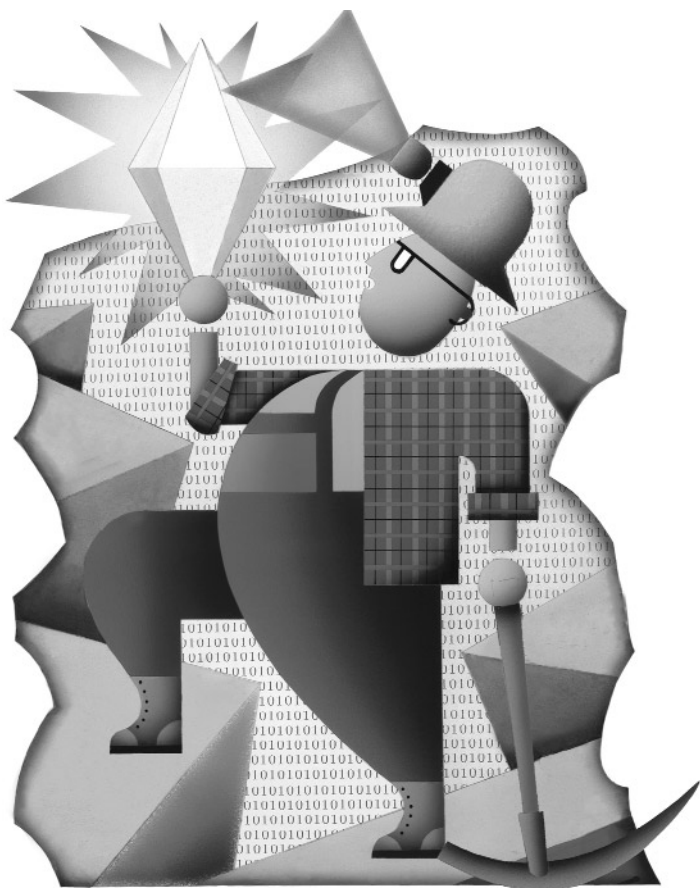
Amerikalı fermerlər 21-ci əsrə 20-ci əsrdə üzləşdikləri bəzi problemlərlə birlikdə daxil oldular. Bu problemlərdən ən mühümü yenə də artıq məhsul istehsal edilməsi olaraq qalır. Ölkənin yarandığı vaxtdan bu günə kimi bir şey həqiqət olaraq qalır ki, kənd təsərrüfatı maşınlarının daim təkmilləşdirilməsi, toxumların, gübrələrin, suvarma sistemlərinin daha da yaxşılaşdırılması və parazitlərə qarşı səmərəli mübarizə fermerlərə gördükləri bütün işlərdə çox böyük uğurlar qazandırmışdır (təkcə puldan başqa). Fermerlər qiymətlərin aşağı düşməsinə önləmək üçün ümumi məhsul buraxılışının azaldılmasına ümumən rəğbətlə yanaşırsalar da, heç kəs məhz öz məhsullarının istehsalını azaltmaq istəmir.

Sənaye müəssisələri daha da iriləşmək və səmərəli olmağa çalışmaqla öz mənfəətlərini artırmağa can atdıqları kimi, Amerika fermer təsərrüfatlarının da bir çoxu böyümüş və «linərə» çevrilərək öz əməliyyatlarını bir əldə cəmləşdirmişdir. Faktiki olaraq Amerika kənd təsərrüfatı tədricən «aqrobiznes»ə çevrilmişdir; bu termin müasir kənd təsərrüfatı müəssisələrinin korporativ təbiətini ifadə edə bilmək üçün yaradılmışdır. Aqrobiznesə kiçik bir əildən ibarət şirkətlərdən tutmuş geniş torpaq sahələrinə sahib olan və yaxud fermerlərin istifadə etdiyi mal və materialları istehsal edən nəhəng konqlomeratlara və multimiilli firmalara qədər müxtəlif kənd təsərrüfatı müəssisələri və strukturları daxildir.

20-ci əsrin sonlarında aqrobizneslərin meydana çıxması fermer təsərrüfatlarının sayca azalması, həcm etibarı ilə isə xeyli böyüməsi demək idi. Bəzi hallarda təsərrüfatın özündə yaşamayan səhmdarların sahib olduğu bu korporativ fermer təsərrüfatları maşınlardan daha çox istifadə etdikləri üçün onlarda işləyənlərin sayı çox az olur. 1940-cı ildə ölkədə hər birinin orta hesabla 67 hektar torpağı olan 6 milyon fermer təsərrüfatı vardı. 1990-cı illərin sonlarında isə hər birinin orta hesabla 190 hektar torpağı olan 2,2 milyona yaxın təsərrüfat fəaliyyət göstərirdi. Kənd təsərrüfatı sahəsində çalışanların sayı təxminən eyni dövr ərzində –

hətta ABŞ əhalisinin ümumi sayının iki dəfədən də çox artmasına baxmayaraq – dramatik şəkildə azalmış, 1930-cu ildə 12,5 milyon nəfər olduğu halda 1990-cı illərdə 1,2 milyon nəfərə düşmüşdür. 1900-cü ildə ölkədəki işçi qüvvəsinin yarısını fermerlər təşkil edirdi, əsrin sonunda isə işçi qüvvəsinin yalnız 2 faizi fermer təsərrüfatlarında çalışırdı. Özü də əsrin sonlarında fermer təsərrüfatlarında qalıb çalışanların 60 faizi günün yalnız yarısını bu təsərrüfatlarda işləyirdi; onlar öz gəlirlərini artırma bilmək üçün günün digər yarısını başqa qeyri-fermer işlərində çalışmaq məcburiyyətində idilər. Torpağa və avadanlıqlara qoyulan kapital məbləğinin çox yüksək olması insanların çoxunun tam günlük fermer işlərinə daxil olmalarını son dərəcə çətinləşdirir.

Bu rəqəmlərləndə göründüyü kimi, Amerikanın «ailə təsərrüfatı» – ölkə tarixində dərinlən kök salan, güclü və qüdrətli torpaq adamı kimi mifikləşən fermerlərin təsərrüfatları özlərindən də xeyli qüdrətli iqtisadi təhdidlərlə üzləşmişdir. Şəhər və şəhər tipli yaşayış məntəqələrində məskunlaşan amerikalılar səliqəli tövlələr və əsrarəngiz əkin torpaqları kimi ənənəvi kənd mənzərələrindən ağızdolusu heyranlıqla danışsalar da, onların ailə təsərrüfatlarını qoruyub saxlamaq naminə lazım olan qiyməti – istər qida məhsullarının, istərsə də hökumət subsidiyalarının qiyməti olsun – ödəmək istəyib-istəməyəcəkləri qeyri-müəyyən olaraq qalır.

FƏSİL 9

AMERİKADA İŞÇİ QÜVVƏSİ: İŞÇİLƏRİN ROLU

Amerikanın işçi qüvvəsi ölkənin aqrar bir cəmiyyətdən müasir sənaye dövlətinə çevrildiyi dövr ərzində kökündən dəyişmişdir.

Birləşmiş Ştatlar 19-cu əsrin sonlarınaqədər geniş mənada aqrar ölkə olaraq qalmışdı. Ölkə iqtisadiyyatının ilk çağlarında ixtisasız işçilər kasıb yaşayırdı, ixtisaslı peşə sahiblərindən, sənətkarlardan və mexaniklərdən iki dəfədən də az əməkhaqqı alırdılar. Şəhər yerlərindəki işçilərin təxminən 40 faizi azmaşlı əməkçilərdən və paltar fabriklərində çalışan tikişçilərdən ibarət idi və onlar adətən ağır şəraitdə yaşayırdılar. Fabrik və zavodların yüksəlişindən sonra maşınları idarə etmək üçün əsasən uşaqların, qadınların və yoxsul immiqrantların əməyindən istifadə olunurdu.

19-cu əsrin sonları və 20-ci əsrdə sənaye xeyli inkişaf etdi. Amerikalıların çoxu fermer təsərrüfatlarını və kiçik şəhərləri tərk edərək fabrik və zavodlara axışdı; bu fabrik və zavodlar kütləvi istehsal üçün təşkil olunmuşdu və onlarda kəskin iyerarxiyaya, nisbətən ixtisasız işçilərə və aşağı əməkhaqqına üstünlük verildi. Belə bir mühitdə mərhələ-mərhələ həmkarlar ittifaqları meydana gəlməyə başlamışdı. Onlar tədricən iş şəraitinin yaxşılaşdırılmasında müəyyən irəliləyişlərə nail oldular və həmçinin Amerikanın siyasətlərini dəyişdilər: adətən Demokratlar Partiyası ilə eyni mövqedə dayanan bu ittifaqlar prezident Franklin D. Ruzveltin 1930-cu illərdə irəli sürdüyü «Yeni kurs» dövründən tutmuş 1960-cı illərdə Kennedi və Conson administrasiyaları dövrünə qədər olan müddət ərzində qəbul olunmuş sosial qanunların əksəriyyətinin başlıca müdafiəçisi kimi çıxış etdilər.

Mütəşəkkil əmək ittifaqları bu gün də mühüm siyasi və iqtisadi güc olmaqda davam edir, lakin indi onların təsiri xeyli zəifləmişdir. İstehsal sahəsinin əhəmiyyəti nisbətən azalmış, xidmət sektoru isə xeyli güclənmişdir. İşçilərin getdikcə daha çoxu ixtisasız, mavi yaxalılıq fabrik-zavod işində deyil, ağ yaxalılıq ofis işində çalışmağa üstünlük verir. Bununla bərabər, yeni sənaye sahələri kompüter və digər texnoloji yeniliklərin davamlı olaraq gətirdiyi dəyişikliklərə daha tez uyğunlaşa bilən yüksək ixtisaslı işçilər axtarılıb tapılırlar. Müştəriyə işləməyin əhəmiyyətinin getdikcə artması və bazar tələbatına cavab verə bilmək üçün məhsul növlərini tez-tez dəyişdirmək ehtiyacı bəzi işəgötürənləri, iyerarxiyanı azaltmağa və onun əvəzinə müstəqil idarə olunan, daxili intizama malik işçi qruplarına güvənməyə vadar etmişdir.

Polad istehsalı və ağır maşınqayırma sənayelərində kök salmış mütəşəkkil işçi ittifaqları bu dəyişikliklərlə ayaqlaşmaqda çətinlik çəkirdilər. Həmkarlar ittifaqları II Dünya müharibəsindən dərhal sonra geniş vüsət tapmış, amma sonrakı illərdə ənənəvi istehsal sənayesi sahələrində çalışan işçilərin sayı azaldıqca, onların üzvlərinin sayı da aşağı düşmüşdü. Az əməkhaqqı ödəyən

xarici həmkarlarının ciddi rəqabəti ilə üzləşən amerikalı sahibkarlar insanları işə götürməklə bağlı daha çevik siyasətlər axtarmağa çalışaraq müvəqqəti və yarımgünlük işçilərdən daha çox istifadə etməyə və işçilərlə uzunmüddətli əlaqələrin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan əməkhaqqı və mənfəət planlarına daha az əhəmiyyət verməyə başladılar. Onlar, həmçinin, həmkarlar ittifaqlarının mütəşəkkil kampaniyalarına və tətillərə qarşı daha amansız mübarizə apardılar. Bir vaxtlar həmkarlar ittifaqlarının gücünə qarşı könülsüz müqavimət göstərən siyasətçilər bu ittifaqların özülünü zəiflədən qanunlar qəbul etdilər. Bununla yanaşı, gənc, ixtisaslı işçilərin çoxu artıq həmkarlar ittifaqlarına onların müstəqilliyini məhdudlaşdıran anaxronizm kimi baxır. Yalnız dövlət məktəbləri və ictimai məktəblər, yəni öz mahiyyəti ilə monopoliyalar kimi fəaliyyət göstərən sektorlarda həmkarlar ittifaqları müəyyən nailiyyətlər qazanmaqda davam edir.

Həmkarlar ittifaqlarının qüdrətinin zəifləməsinə baxmayaraq, uğurlu sənaye sahələrində çalışan ixtisaslı işçilər son dövrlərdə öz iş yerlərində baş verən dəyişikliklərin çoxundan fayda götürməyi bacarmışlar. 1980-1990-cı illər ixtisaslı və ixtisasız işçilərə ödənen əməkhaqları arasındakı fərqin xeyli böyüdüyünün şahidi olmuşdur. Amerikalı işçilər 1990-cı illərin sonunda geriye dönüb ötən onilliyə möhkəm iqtisadi yüksəliş və işsizlik səviyyəsi xeyli aşağı olan ən uğurlu dekada kimi baxa bilsələr də, çoxları gələcəyin onlara nələr gətirəcəyindən o qədər də əmin deyil.

Əmək standartları

İqtisadçılar Amerikanın bəzi iqtisadi uğurlarını onun əmək bazarlarının çevik olması ilə izah edirlər. Sahibkarlar deyirlər ki, onların rəqabət qabiliyyətləri qismən bazar şərtlərinin dəyişməsinə uyğun olaraq işçiləri işə götürmək və işdən azad etmək azadlığına malik olmalarıyla bağlıdır. Bununla yanaşı, amerikalı işçilərin özləri də tarix boyu mobil xarakterə malik olmuşlar; çoxları iş yerlərini dəyişdirməyə öz həyatlarının irəliləyişi kimi baxır. Digər tərəfdən, sahibkarlar da tarixən belə bir faktı qəbul etmişlər ki, işçilər öz iş yerlərinin onlara inkişaf üçün uzunmüddətli imkanlar təklif etdiyinə inandıqları halda daha məhsuldar çalışırlar və özlərinin ən vacib iqtisadi obyektivlikləri arasında iş yerinin təhlükəsizliyini daha üstün qiymətləndirirlər.

Amerikanın işçi qüvvəsi tarixində bu iki dəyər – çeviklik və uzunmüddətli öhdəlik arasında daim gərginlik yaşanmışdır. Bir çox təhlilçinin fikrincə, 1980-ci illərin ortalarında sahibkarlar çevikliyə daha çox üstünlük verməyə başlamışlar. Bəlkə də bunun nəticəsidir ki, sahibkarlarla işçilər arasındakı bağlar indi xeyli zə-

ifləmişdir. Bununla belə, çox geniş sayda ştat qanunları və federal qanunlar işçilərin hüquqlarını qoruyur. Ən mühüm federal əmək qanunlarına aşağıdakılar daxildir:

- Ədalətli Əmək Standartları haqqında 1938-ci il Aktı ölkə səviyyəsində fərdlərin işləməsi üçün tələb olunan minimum əməkhaqlarını və maksimum iş saatlarını müəyyən edir. O, həmçinin, əlavə iş vaxtı üçün əməkhaqqı qaydalarını və uşaq əməyindən sui-istifadəni önləmək üçün zəruri normaları müəyyənləşdirir. 1963-cü ildə bu qanuna qadınlara qarşı əməkhaqqı ayrışdıriliyini qadağan etmək məqsədilə əlavələr edilmişdir. Konqres minimum əməkhaqqı həddini – bu məsələ çox vaxt siyasi mübahisələr doğursa da – vaxtaşırı yenidən nizamlayır. 1999-cu ildə bu hədd hər saat üçün 5,15 dollara bərabər idi, halbuki həmin dövrdə işçilərə tələbat o qədər böyük idi ki, sahibkarların çoxu, hətta ixtisas səviyyəsi aşağı olan işçiləri işlədənlər belə minimum həddən yüksək əməkhaqqı ödəyirdi. Bəzi ştatlar fərdi qaydada daha yüksək əməkhaqqı normaları müəyyən edir.
- Mülki Hüquqlar haqqında 1964-cü il Aktına əsasən, sahibkarlar maddə ilə işə götürmə və iş praktikalarında irqi, cinsi və milli mənsəbiyyətə görə ayrı-seçkilikə yol verə bilməzlər (Qanun həmçinin səsvermə və mənzillə təmin olunmada da ayrı-seçkilikə yol verilməsini qadağan edir).
- İşdə Yaş və Ayrı-seçkilik haqqında 1967-ci il Aktı yaşlı işçiləri iş ayrı-seçkilikindən müdafiə edir.
- Məşğulluğun Sağlamlığı və Təhlükəsizliyi haqqında 1971-ci il Aktı sahibkarlardan iş şəraitinin təhlükəsizliyinin təmin olunmasını tələb edir. Bu qanuna əsasən Məşğulluğun Sağlamlığı və Təhlükəsizliyi İdarəsi (OSHA) iş yerləri üçün standartlar işləyib hazırlayır, onlara riayət olunmasını qiymətləndirmək üçün yoxlamalar aparır, təşəkkürlər elan edir və onlara uymayanları cəzalandırır.
- İşçilərin Pensiya Gəlirlərinin Təhlükəsizliyi haqqında Akt və yaxud ERİSA biznes müəssisələri və digər qeyri-ictimai təşkilatlar tərəfindən tərtib edilən pensiya planları üçün normalar müəyyənləşdirir. Bu akt 1974-cü ildə qəbul olunmuşdur.
- Ailə və tibbi səbəblər üzündən işburaxmalar haqqında 1993-cü il Aktı işçilərə uşaq doğumuna, övladlığa götürmələrə və yaxud ciddi xəstəliyi olan qohumlara qayğı göstərilməsinə görə haqqı ödənilməyən məzuniyyət müddəti təmin edir.
- Qüsurlu amerikalılar haqqında Akt 1990-cı ildə qəbul edilib və əlil insanların iş hüquqlarını müdafiə edir.

Pensiyalar və işsizlik sığortası

Birləşmiş Ştatlarda sahibkarlar pensiya üçün vəsait yığmaqda işçilərə kömək edilməsində başlıca vasitə rolunu oynayır. Özəl müəssisələrdə çalışan insanların təxminən yarısı və hökumət sistemində işləyənlərin əksəriyyəti bəzi pensiya tipi planları ilə əhatə olunmuşdur. Sahibkarlardan pensiya planlarına sponsorluq etmək tələb olunmur, ancaq hökumət işçilər üçün pensiya təsis etdikləri və pensiya fondlarına yardım göstərdikləri halda vergi gəlirlərini böyük həcmdə azaldacağıni təklif etməklə onları bu işə cəsarətləndirir.

Pensiya planlarının idarə edilməsi üçün zəruri qaydaların əksəriyyətini federal hökumətin vergi toplamaqla məşğul olan Daxili Gəlir Xidməti idarəsi müəyyən edir və sui-istifadələrə yol verilməməsi üçün pensiya planlarını Əmək Nazirliyi tənzimləyir. Digər federal agentlik Pensiya Müavinəti Təminatları Korporasiyası ənənəvi özəl pensiyalardan aşağı həddə pensiya müavinətləri təmin edir; 1980 və 1990-cı illərdə qəbul edilən bir sıra qanunlar bu sığorta növü üçün ödəniş haqlarını artırdı və öz pensiya planlarını maliyyə cəhətdən sağlam saxlamaq üçün sahibkarlar qarşısında qoyulan tələbləri daha da möhkəmləndirdi.

Sahibkarlar tərəfindən sponsorluq edilən pensiyaların təbiəti 20-ci əsrin son üç dekadası ərzində mahiyyət etibarilə xeyli dəyişmişdir. Sahibkarların çoxu, xüsusilə də kiçik sahibkarlar, xidmət illəri və maaşa əsasən pensiya üçün aylıq ödənişlərə zəmanəti təmin edən ənənəvi «müəyyən həddə müavinət» planları təklif etməyə son qoydular. Onlar bunun əvəzində «müəyyən həddə yardım» planları təklif etməyə başladılar. Müəyyən edilmiş yardım planında sahibkarlar pensiya pullarından investisiya qoymaq üçün necə istifadə ediləcəyinə məsuliyyət daşımır və müəyyən gəlir üçün zəmanət vermir. Əksinə, işçilər öz pensiya əmanətlərinə özləri nəzarət edir (sahibkarların çoxu onlardan tələb olunmasa da, bu işdə öz işçilərinə yardım göstərir) və onlar neçə ildən bir iş yerlərini dəyişsələr də, həmin əmanətlərə hüquqlarını saxlaya bilirlər. Bu halda işçinin pensiyaya çıxarkən ala biləcəyi pensiya pulunun məbləği işçilərin öz fondlarına nə qədər yardım etmələrindən və onları investisiya qoyuluşlarına nə qədər uğurlu cəlb etmələrindən asılı olur.

Müəyyən həddə müavinət planlarının sayı azalaraq 1965-ci ildə 170.000-dən 1997-ci ildə 53.000-ə düşdüyü halda, müəyyən həddə yardım planlarının sayı artaraq 461.000-dən 647.000-ə çatmışdır: çoxlarının fikrincə, bu faktlar həm də sahibkarlarla işçilərin uzunmüddətli əlaqələr formalaşdırmağa daha az meylli olduqları iş yerlərinin çoxaldığını göstərir.

Federal hökumət hərbi və mülki xidmət üzvləri, eləcə də müharibə əlilləri daxil olmaqla, öz işçiləri üçün bir neçə pensiya

planı həyata keçirir. Ancaq dövlət tərəfindən idarə olunan ən mühüm pensiya sistemi Sosial Təminat Proqramıdır: bu proqram işlədikdən sonra pensiyaya çıxan və müavinət üçün müraciət edən 65 yaşında və ya daha qoca adamları tam həcmli müavinətlərlə, 62-dən 65-ə qədər yaşda pensiyaya çıxan, müavinət üçün müraciət edənləri isə natamam həcmli müavinətlərlə təmin edir. Proqram Federal Sosial Təminat İdarəsi tərəfindən idarə olunsa da, onun fondları sahibkarlardan və işçilərin əməkhaqlarından tutulan vergilər hesabına formalaşır. Sosial Təminat Proqramı pensiyada olanlar üçün faydalı bir «təhlükəsizlik şəbəkəsi» hesab edilsə də, çoxları bu fikirdədir ki, bu təminat işləməyə son qoyduqdan sonra onların gəlir ehtiyaclarının yalnız bir qismini ödəyir. Bundan əlavə, müharibədən sonrakı illərdə doğum hallarında böyük bir canlanma yaşanması sayəsində meydana çıxan nəslin 21-ci əsrin əvvəllərində pensiya yaşına çatması 1990-cı illərdə siyasətçilərin belə bir ciddi narahatlığına səbəb oldu ki, dövlət gələcəkdə öz sosial təminat öhdəliklərinin hamısını ödəmək iqtidarında olmayacaq və bu səbəbdən ya müavinətləri azaltmaq, ya da əməkhaqlarından tutulan vergiləri yüksəltmək məcburiyyətində qalacaqdır. Amerikalıların çoxu belə hesab edir ki, yeni əsrə qədəm qoyarkən daxili siyasət məsələləri arasında ən mühüm məsələ Sosial Təminat Proqramının maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələsi olacaqdır.

Bir çox adamlar – əsasən də işlərini özləri quranlar, sahibkarları pensiya təmin etməyənlər və öz pensiya planlarını adekvat saymayanlar öz gəlirlərinin bir hissəsini Fərdi Pensiya Hesabları (IRA) və Keoq Planları kimi tanınan vergi imtiyazlı xüsusi hesablarda toplaya bilərlər.

Sosial Təminat Proqramından fərqli olaraq, Sosial Təminat haqqında 1935-ci il Aktına əsasən yaradılan işsizlik sığortası federal-ştat sistemi kimi təşkil olunub və işləməyən işçiləri ən zəruri gəlir yardımları ilə təmin edir. İşdən çıxarılan və yaxud özündən asılı olmayaraq işsizə çevrilən maddəli işçilər müəyyən bir dövr üçün öz əvvəlki əməkhaqlarının bir qismini alırlar.

Hər bir ştat öz işsizlik sığortası proqramını özü idarə edir, amma onlar müəyyən federal qaydalara riayət etməlidirlər. Hər həftə ödənilən işsizlik müavinətlərinin həcmi və müddəti işçinin əvvəlki iş yerindəki əməkhaqqının həcminə və oradakı iş stajına əsasən müəyyən edilir. Sahibkarlar öz işçilərinin işsizlik və onlara müavinət ödənilməsi təcrübəsi əsasında yaradılan xüsusi fonda vergi ödəyirlər. Federal hökumət də, həmçinin, sahibkarların üzərinə öz sığorta vergisini qoyur. Ştatlar isə əlverişli vaxtlarda formalaşdıqları ehtiyat fondlarının onları iqtisadi tənəzzüldən çıxaraacağına ümid edirlər, lakin bu fondlar zəiflədikdə ştatlar federal hökumətdən borc ala və yaxud vergi normalarını yüksəldə bilərlər.

İşsizliyin artdığı və əvvəlcədən müəyyən edilən «tətik» səviyyəsindən yuxarıda qaldığı zamanlar ştatlar müavinət müddətlərini uzatmalıydılar. Federal hökumət də tənəzzül zamanı işsizlik səviyyəsi yuxarı sıçrayanda öz müavinət ödənişlərinin müddətini genişləndirir, bunun üçün ümumi federal gəlirlərdən istifadə edir və yaxud sahibkarlar üzərinə xüsusi vergilər qoyur. İşsizliyə görə müavinət ödənişlərinin müddətlərinin genişləndirilməsi tez-tez siyasi məsələyə çevrilir, çünki bu cür genişləndirmə federal xərclərə ri çoxaldır və vergilərin artırılmasına aparıb çıxara bilər.

İşçi hərəkətinin ilk illəri

Amerika işçi hərəkətinin bir çox uğurlar qazandığı və öz siyasi nüfuzunu möhkəmləndirdiyi 1930-cu illərdən başlayaraq bir neçə onillik ərzində Amerikada işçilərin yaşayışını yaxşılaşdırmaq məqsədilə bir çox qanunlar və proqramlar qəbul edildi. İşçi hərəkətinin bu yüksəlişi asan yolla başa gəlmişdi: bu hərəkət Amerika iqtisadiyyatında öz yerini tutmaq üçün əsr yarımından çox mübarizə aparmalı olmuşdu.

Digər ölkələrdəki işçi qruplarından fərqli olaraq, Birləşmiş Ştatların işçi ittifaqları azad sahibkarlıq sistemi daxilində fəaliyyət göstərməyə çalışırdılar və məhz bu strategiya sosialistləri ümitsizliyə düşür edirdi. ABŞ tarixi feodalizm dövrünü yaşamamışdı, bu səbəbdən işçilərin yalnız cüzi bir qismi sinfi mübarizəyə qoşulduqlarına inanırdı. Əksinə, işçilərin əksəriyyəti başqalarını kimi öz hüquqlarının yaxşılaşdırılmasını müdafiə etdiyini düşünürdü. Sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməməsinə belə bir fakt da kömək etmişdi ki, Birləşmiş Ştatlarda işçilər – ən azı ağdərili kişi işçilər – digər ölkələrdəki işçilərdən daha tez səsvərmə hüququna zəmanət almışdılar.

İşçi hərəkəti yarandığı ilk vaxtlardan əsasən sənaye xarakterli olduğundan bu ittifaqların təşkilatları öz sıralarını genişləndirmək üçün məhdud potensiala malik idilər. Ümumölkə səviyyəsində ilk əhəmiyyətli işçi təşkilatı 1869-cu ildə Pensilvaniya ştatı, Filadelfiya şəhərində paltarbiçən dərzilər arasında yaradılan və ümumi rifah naminə bütün işçiləri təşkilatlandırmaq məqsədini güdən «Əmək kralları» təşkilatı olmuşdur. 1886-cı ildə bu təşkilatın qaradərililər, qadınlar, muzzdlu işçilər, ticarətçilər və fermerlər daxil olmaqla 700.000-ə yaxın üzvü vardı. Lakin bu qrupların mənafeləri çox vaxt bir-biriylə toqquşduğundan hərəkət üzvlərinin birlik düşüncəsi çox zəif idi. «Krallar» 1880-ci illərin ortalarında, amerikalı milyonər Cey Quldun sahib olduğu dəmir yollarına qarşı mübarizədə qalib gəlsələr də, 1886-cı ildə həmin şirkətə qarşı ikinci mübarizələrini uduzdular. Tezliklə təşkilat üzvlərinin sayı sürətlə azalmağa başladı.

1881-ci ildə hollandiyalı mühacir, siqar ustası Samuel Qompers və digərləri beş ildən sonra Amerika Əmək Federasiyasına (AƏF) çevriləcək həmkarlar ittifaqları federasiyasını təşkil etdilər. Bu təşkilatın üzvləri yalnız muzzdlu işçilərdən ibarət idi və onlar peşə sahələri üzrə təşkilatlanmışdılar. Qomper bu federasiyanın ilk prezidenti oldu. O, əməkhaqlarının yüksəldilməsi və iş şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədini güdən praktik strategiya həyata keçirməyə çalışırdı və bu prioritetlər sonradan hərəkətin bütün üzvləri tərəfindən mənimsənilirdi.

AƏF-in təşkilatçıları sahibkarların güclü müqaviməti ilə üzləşdi. İdarə rəhbərləri əməkhaqqı və digər məsələləri hər bir işçi ilə ayrılıqda müzakirə etməyə üstünlük verirdilər və adətən həmkarlar ittifaqlarına rəğbət göstərənləri işdən qovur və onların adlarını «qara siyahı»ya salırdılar (Onları işə götürməmək barədə digər şirkətlərlə də razılığa gəlirdilər). Bəzən onlar işçilərlə həmkarlar ittifaqlarına qoşulmalarını qadağan edən və «sarı it» müqavilələri kimi tanınan müqavilələr bağlayırdılar. 1880-ci ilə 1932-ci il arasında hökumət və məhkəmələr idarə rəhbərlərinə ümumən simpatiya ilə yanaşırdılar və yaxud, ən yaxşı halda neytral qalırdılar. Hökumət ictimai asayiş naminə tətilləri yatırtmaq üçün çox vaxt federal qoşunlardan istifadə olunmasını təmin edirdi. Bu dövrdə tətillər zamanı rəhbərliyin işə götürdüyü adamlarla ittifaq üzvləri arasında baş verən qanlı toqquşmalar bəzən insan ölümləriylə nəticələnirdi.

1905-ci ildə Ali Məhkəmə hökumətin fəhlənin iş saatlarını məhdudlaşdırmaq ixtiyarına malik olmadığını bəyan edəndə, işçi hərəkətinə ciddi ziyan dəydi (Məhkəmə bildirmişdi ki, bu cür tənzimləmə işçilərin iş müqavilələri bağlamaq hüququnu məhdudlaşdırmaq deməkdir). «Açıq dükan» prinsipi, işçinin həmkarlar ittifaqına qoşulmağa zorlanmamaq hüququ da böyük münaqişəyə səbəb oldu.

I Dünya müharibəsi başa çatanda AƏF-in üzvlərinin sayı 5 milyon nəfərə çatırdı. Ancaq 1920-ci illər bu təşkilat üçün uğurlu olmadı. Dövrən yaxşılaşmışdı, iş xeyli çox idi və əməkhaqları mütəmadi olaraq artırdı. İşçilər həmkarlar ittifaqları olmadan da özlərini təhlükəsiz hiss edir və çox vaxt səxavətli personal siyasətinin həmkarlar ittifaqlarına yaxşı bir alternativ olması ilə bağlı rəhbərliyin iddialarına heç də pis baxmırdılar. Ancaq bu gözəl dövrəyə 1929-cu ildə, Böyük depressiya illəri başlananda son qoyuldu.

Depressiya və müharibədən sonrakı qələbələr

1930-cu illərin Böyük depressiyası amerikalıların həmkarlar ittifaqlarına baxışını dəyişdirdi. AƏF-in üzvlərinin sayı geniş

miqyaslı işsizlik dövründə 3 milyon nəfərdən aşağı düşsə də, ağır iqtisadi çətinliklər işçi insanlara böyük rəğbət yaratmışdı. Depressiyanın ən qaynar vaxtlarında Amerikanın işçi qüvvəsinin üçdə bir hissəsi işsiz qalmışdı və bu, on il əvvəl tam məşğulluq dövrünün nəşəsini yaşamış olan bir ölkə üçün dəhşətli bir zərbəydi. 1932-ci ildə Franklin D. Ruzvelt prezident seçildikdən sonra hökumət – tədricən də məhkəmələr – işçi hərəkətlərinin müraciətlərinə rəğbətlə yanaşmağa başladı. 1932-ci ildə Konqres işçi ittifaqlarının xeyrinə olan ilk qanunlardan birini – Norris-la Quardiya Aktını qəbul etdi və bu qanun «sarı it» müqavilələrini qüvvədən saldı. Qanun, həmçinin, federal məhkəmələrin tətilləri və digər işçi aksiyalarını dayandırmaq səlahiyyətlərini də məhdudlaşdırdı.

Ruzvelt Ağ evə yiyələndikdən sonra işçi problemlərinin yaxşılaşdırılmasına yönəlik bir sıra vacib qanunların qəbul edilməsinə nail oldu. Onlardan biri – Milli Əmək Münasibətləri haqqında 1935-ci il Aktı (həmçinin Vaqner Aktı kimi də tanınır) işçilərə həmkarlar ittifaqlarına qoşulmaq və bu ittifaq təmsilçiləri vasitəsilə sövdələşmələr aparmaq hüququ verdi. Akta əsasən, ədalətsiz əmək praktikalarını cəzalandırmaq və işçilərin həmkarlar ittifaqları yaratmaq istədikləri vaxtlarda seçki keçirmək üçün Milli Əmək Münasibətləri İdarəsi (NLRB) təsis olundu. Bu idarə sahibkarları həmkarlar ittifaqları fəaliyyətlərinə qoşulduqları üçün haqsız işdən çıxarılan işçilərin əməkhaqlarını geri ödəməyə məcbur edə bilirdi.

Bu qədər güclü dəstəkdən sonra həmkarlar ittifaqları üzvlərinin sayı 1940-cı ildə 9 milyon nəfərə sıçradı. Ancaq bu cür genişlənmə özünü müəyyən sancılar da gətirdi. 1935-ci ildə AƏF-in tərkibinə daxil olan 8 həmkarlar ittifaqı avtomobil və polad istehsalı sahələri kimi kütləvi istehsalla məşğul olan sənaye sahələrində çalışan işçiləri təşkilatlandırmaq üçün Sənaye Təşkilatı Komitəsi (STK) yaratdı. Bu komitənin tərəfdarları şirkətdə çalışan bütün – həm ixtisaslı, həm də ixtisasız işçiləri bir yerdə təşkilatlandırmaq istəyirdilər. AƏF-ə nəzarət edən peşə ittifaqları ixtisasız və yarımixtəslil işçilərin birləşdirilməsinə qarşı çıxaraq onların sənaye sahələri üzrə ixtisaslarına görə təşkilatlandırılmasının saxlanılmasına üstünlük verdilər. 1938-ci ildə AƏF Sənaye Təşkilatı Komitəsini yaradan həmkarlar ittifaqlarını öz sıralarından xaric etdi. STK dərhal yeni – Sənaye Təşkilatları Konqresi adı altında öz federasiyasını təsis etdi və bu federasiya AƏF-in tam rəqibinə çevrildi.

Birləşmiş Ştatlar II Dünya müharibəsinə qoşulandan sonra həmkarlar ittifaqlarının əsas liderləri tətillər vasitəsilə ölkənin müdafiə istehsalını dayandırmayacaqlarına söz verdilər. Hökumət də əməkhaqqı səviyyələrini dondurmaqla onların üzərinə nəzarət qoydu. Ancaq işçilər əhəmiyyətli dərəcədə, xüsusilə də

sağlamlıq sığortası sahəsində əlavə imtiyazlara nail oldular. Həmkarlar ittifaqları üzvlərinin sayı sürətlə yuxarı sıçradı.

1945-ci ildə müharibə başa çatdıqdan sonra tətilləri dayandırmaq barədə verilən vədin də sonu çatdı və yüksək əməkhaqqı üçün çoxdan yığılıb qalmış tələblər birdən-birə bomba kimi partladı. Bir çox sənaye sahələrini tətillər bürüdü və boşdayanmaların sayı 1946-cı ildə ən yüksək həddə çatdı. İctimaiyyət bu çaxnaşmalara və Vaqner Aktı sayəsində həmkarlar ittifaqları təşkilatlarına verilən hədsiz səlahiyyətlərə sərt reaksiya verdi. 1947-ci ildə Konqres daha çox Taft-Hartli Aktı kimi tanınan Əmək Məcəmmentü Mənasibətləri haqqında Aktı, prezident Harri Trumenin vetosuna baxmayaraq, qəbul etdi. Qanun həmkarlar ittifaqları, eləcə də sahibkarlar üçün davranış normaları müəyyənləşdirdi. O, işçilərdən işə başlamazdan əvvəl həmkarlar ittifaqına üzv olmağı tələb edən «qapalı dükanlar»ı qadağan etdi; sahibkarların tətillər zamanı dəyən zərərə görə həmkarlar ittifaqlarına qarşı məhkəmə iddiası qaldırmalarına icazə verdi: həmkarlar ittifaqlarından tətillərə başlamazdan əvvəl 60 gün «soyuq duş» vəziyyətində qalmalarını tələb etdi və ölkənin sağlamlığı və təhlükəsizliyini təhdid edən tətillərin qarşısını almaq üçün xüsusi qaydalar yaratdı. Taft-Hartli Aktı həmçinin həmkarlar ittifaqlarından öz maliyyə mənbələrini açıqlamağı tələb etdi. İşçi hərəkətinə qarşı münasibətin bu cür dəyişməsindən sonra AƏF və STK bir-birinə qarşı düşmənçilikdən əl çəkdi və nəhayət 1955-ci ildə birləşərək AƏF-STK təşkilatını yaratdılar. AƏF-in prezidenti Corc Mini yeni təşkilatın prezidentinə çevrildi.

1962-ci ildə prezident Con F. Kennedi federal işçilərə kollektiv şəkildə təşkilatlanmaq və sövdələşmələr aparmaq (amma tətıl etmək yox) hüququ verən icra sənəcamını imzalayandan sonra həmkarlar ittifaqları yeni səlahiyyətlər əldə etdi. Ştatlar da oxşar qanunlar qəbul etdilər və onların bəziləri hətta hökumət sistemində işləyənlərin tətıl etmələrinə icazə verdi. İctimai sahələrdə çalışan işçilərin həmkarlar ittifaqları federal, ştat və yerli səviyyələrdə sürətlə böyüməyə başladı. 1970-ci illərdə yüksək inflyasiya maaşların ciddi erroziyaya uğramasına səbəb olanda polislər, müəllimlər və digər hökumət işçiləri bir çox ştatlarda və şəhərlərdə tətillər təşkil etdilər.

1960 və 1970-ci illərdə həmkarlar ittifaqlarının üzvləri arasında qaradəriliələrin, Meksika mənşəli amerikalıların və qadınların sayı xeyli artdı. Həmkarlar ittifaqları liderləri ən aşağı əməkhaqlarına malik olan bu qrupların maaşlarının artırılmasına kömək edirdi. Məsələn, Meksika mənşəli amerikalı Sezar E. Cavez Kaliforniyada əksəriyyəti Meksika mənşəli amerikalılardan ibarət fermer təsərrüfatı işçilərini təşkilatlandıрмаğa çalışdı və indiki Amerika Fermer Təsərrüfatları İşçiləri Birliyi həmin fəaliyyət nəticəsində yaranmışdır.

Ara-sıra təsadüfi toqquşmalara və tətillərə baxmayaraq, şirkətlər və həmkarlar ittifaqları 1940-cı, 1950-ci və 1960-cı illərdə ümumən stabil münasibətlərdə olmuşlar. İşçilər bir qayda olaraq sahibkarların onları istədikləri müddətə işlə təmin edəcəklərinə, ümumi dolanışıq dəyərində maaş ödəyəcəklərinə və əlverişli sağlamlıq və pensiya müavinətləri təklif edəcəklərinə arxayın ola bildirdilər.

1980-ci və 1990-cı illər: paternalizmin sonu

Bu cür stabil münasibətlər yalnız sabit iqtisadi inkişaf, yəni bacarıq və məhsulların az dəyişikliklərə məruz qaldığı və yaxud ən azı sahibkarların və işçilərin nisbətən asan uyğunlaşa biləcəyi qədər ləng dəyişikliklərin baş verdiyi iqtisadi inkişaf zamanı mümkündür. Lakin 1960-cı və 1970-cı illərdə həmkarlar ittifaqları ilə onlara üzv olan işçilər arasındakı münasibətlərdəki qıcıqlanmalar çoxaldı. Amerikanın dünyanın sənaye iqtisadiyyatındakı hegemonluğu zəifləməyə başladı. Sonra daha ucuz, bəzi hallarda isə daha keyfiyyətli xarici malların Birləşmiş Ştatlara axını genişləndi. Amerika şirkətləri öz məhsullarını sürətlə yaxşılaşdırmaqla buna cavab verməkdə çətinlik çəkirdilər. Onların yuxarıdan-aşağıya idarəçilik strukturları yeniliklərə cavab vermirdi və səmərəliliyi yüksəltməklə işçi qüvvəsi xərclərini ixtisar etmək və ya əməkhaqlarını xarici ölkələrdə işçilərə verilən məvaciblərə bərabər səviyyəyə endirmək üçün onları azaltmaq istəyəndə həmin strukturlar şirkətlərin bu işləri həyata keçirməsinə əngəl törədirdi.

Bəzi hallarda Amerika şirkətləri bu vəziyyətə, sadəcə olaraq, fabrik və zavodlarını bağlayıb harasa başqa bir yerə köçürməklə cavab verdilər: 1980-ci və 1990-cı illərdə ticarət və vergi qanunları dəyişdirildiyindən asanlıqla belə bir seçim etmək olardı. Ancaq şirkətlərin çoxu öz yerlərində qalıb fəaliyyətini davam etdirsə də, paternalist sistem artıq nımdaşlaşmağa başlamışdı. Sahibkarlar hiss edirdilər ki, onlar artıq öz işçiləriylə bağlı uzunmüddətli öhdəliklər götürmək iqtidarında deyillər. Çevikliyi artırmaq və xərcləri azaltmaq üçün onlar müvəqqəti və yarımgünülik işçilərdən geniş istifadə etməyə başladılar. Müvəqqəti yardım firmaları 1982-ci ildə 417.000 işçi və yaxud kənd təsərrüfatı sahəsi istisna edilməklə, bütün işçilərin 0,5 faizini təchiz etdi: 1998-ci ildə isə onlar 2,8 milyon nəfər və ya qeyri-fermer işçi qüvvəsinin 2,1 faizini təchiz etdilər. İş saatlarında da dəyişikliklər baş verdi. İşçilər bəzən qısa həftəlik iş axtarırdılar, ancaq çox vaxt sahibkarların özləri maaş və müavinət xərclərini azaltmaq məqsədilə iş saatlarını qısaltırdılar. 1968-ci ildə işçilərin 14 faizi həftədə 36 saatdan az işləmişdisə, 1994-cü ildə bu rəqəm 18,9 faizə çatdı.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, sahibkarların çoxu bu dövrdə işçilərin üzərinə daha çox məsuliyyət qoyan pensiya razılaşmalarına keçdilər. Bəzi işçilər bu dəyişiklikləri xoş qarşılayaraq onlara imkan verildiyi dərəcədə öz çevikliklərini artırdılar. Bununla bərabər, həmin dəyişikliklər bir çox işçi üçün yalnız ümitsizlik gətirdi; çünki onlar gələcəkdə öz iş yerlərini itirə biləcəklərindən qorxurdular. Həmkarlar ittifaqları sahibkarla işçi arasındakı köhnə paternalist münasibətlərin bərpası üçün elə bir ciddi iş görə bilmədi. Onlar yalnız öz üzvlərinə bu dəyişikliklərə adaptasiya olmaqda köməklik göstərməklə məşğul oldular.

Həmkarlar ittifaqları üzvlərinin sayı 1980-1990-cı illərdə ümumən aşağı düşməyə başladı, bu ittifaqlar yeni iş yerlərinin təşkilində yalnız cüzi uğurlar qazana bildilər. Təşkilatçılar əmək qanunlarının sahibkarlara həmkarlar ittifaqları seçkilərini əngəlləmək və ya onları ləğv etmək üçün geniş imkanlar verdiyinə görə onların əleyhinə olduğundan şikayətlənirdilər. Həmkarlar ittifaqları üzvlərinin sayı azalmağa və qüdrəti zəifləməyə başlayanda müxalif ittifaq lideri, Beynəlxalq Xidmət İşçiləri İttifaqının prezidenti Con Suini 1995-ci ildə AƏF-STK-nın prezident seçkilərinə qatılaraq o dövrdəki prezident Leyn Kirləndə meydan oxudu və qalib gəldi. Kirlənd daha çox xarici ittifaq fəaliyyətlərinə başı qarışan və evdəki problemlərlə passiv məşğul olan lider kimi işçi hərəkatı üzvləri arasında ciddi tənqid edilirdi. Federasiyanın 40 ildən artıq mövcudluğu ərzində onun üçüncü prezidenti olan Suini təşkilatçılığı möhkəmləndirmək və yerli həmkarlar ittifaqlarının təşkilatçılıq işlərində bir-birinə köməklik göstərməyə çağırmaqla zamanadən geri qalmış hərəkatı dirçəltməyə çalışdı. Ancaq tezliklə bunun çox çətin bir vəzifə olduğu üzə çıxdı.

Yeni işçi qüvvəsi

1950-ci ildən 1999-cu ilin sonlarına qədər qeyri-kənd təsərrüfatı işçilərinin ümumi sayı 45 milyon nəfərdən 129,5 milyon nəfərədək artmışdır. Bu artımın çox hissəsi ABŞ iqtisadiyyatında informasiya texnologiyasının rolunun durmadan artması ilə əlaqədar kompüter, sağlamlıq və digər xidmət sahələrində olmuşdur. 1980-ci və 1990-cı illərdə xidmətlər, yükdaşıma, kommunal xidmətlər, topdan və pərakəndə ticarət, maliyyə, sığorta, daşınmaz əmlak və hökumət daxil olmaqla, xidmət istehsalı sektorunda 35 milyon iş yeri artmışdır. Xidmət sektorunda iş yerlərinin bu artımı istehsal sahələrində məhsuldarlığın yüksəlməsi nəticəsində azad olunan əmək ehtiyatlarının həmin sahə tərəfindən udulması hesabına baş vermişdir.

1946-cı ildə xidmət yönümlü sənaye sahələrində 24,4 milyon iş yeri və yaxud qeyri-kənd təsərrüfatı işçilərinin 59 faizi

cəmləşmişdi. 1999-cu ilin sonlarında bu sektordakı iş yerlərinin sayı 104,3 milyona və qeyri-kənd təsərrüfatı iş yerlərinin 81 faizinə çatmışdı. Əksinə, manufaktura, tikinti və mədən sənayesi sahələrini əhatə edən məhsul istehsalı sektorunda 1946-cı ildə iş yerlərinin sayı 17,2 milyon və yaxud qeyri-kənd təsərrüfatı işçilərinin 41 faizini təşkil edirdisə, 1999-cu ilin sonlarında həmin iş yerlərinin sayı yalnız 25,2 milyona çatmış və yaxud qeyri-kənd təsərrüfatı işçilərinin 19 faizini təşkil etmişdir. Ancaq yeni xidmət işlərinin çoxu üçün manufaktura işlərində olduğu qədər yüksək əməkhaqqı ödənilmirdi və onlar bir çox imtiyazlardan məhrum idi. Maliyyə qıtlığı nəticəsində bir çox ailələrdə qadınlar da işləməyə məcbur olmuş, çox sayda qadın işçi qüvvəsinə qatılmışdı.

1980-ci və 1990-cı illərdə sahibkarların çoxu öz işçi qüvvələrini təşkil etməyin yeni üsullarını tapdı. Bəzi şirkətlərdə işçiləri kiçik qruplara bölür, təyin edilən tapşırıqları yerinə yetirmələri üçün onlara xeyli müstəqillik verilir. Rəhbərlik işçi qrupları üçün vəzifələr müəyyənləşdirir, onların tərəqqisinə və nəticələrinə nəzarət edir, öz işlərini necə görəcəklərinə, müştəri tələbatı və ya şərtlər dəyişdikdə hansı strategiyaları tətbiq edəcəklərinə isə qrup üzvləri özləri qərar verirdilər. Ancaq sahibkarların bir qismi ənənəvi idarəçilik üsulundan əl çəkməkdən qorxur, bəzilərinə isə yeni üsula keçid çətin gəlirdi. Həmkarlar ittifaqlarına üzv olmayan sahibkarların istifadə etdiyi işçi qruplarının əksəriyyətinin Milli Əmək Münasibətləri İdarəsi qaydalarına görə qeyri-qanun idarə olunan «ittifaqlar» hesab edilməsi də dəyişiklikləri ləngidirdi.

1980-ci və 1990-cı illərdə sahibkarlar, həmçinin, fərqli işçi qüvvələrindən yararlanmağa can atırdılar. Yeni etnik qruplar, xüsusilə də ispanillilər və müxtəlif Asiya ölkələrindən gəlmiş immiqrantlar getdikcə daha çox sayda işçi qüvvəsinə qoşulur və ənənəvi olaraq kişilərin çalışdıqları işlərə daha çox qadınlar cəlb edilirdi. İşçilərin sayca çoxalmasıyla irqi, cinsi, yaş və ya fiziki qüsurluluq əlamətlərinə görə onlara qarşı ayrı-seçkiliyə yol verilməsiylə bağlı məhkəmə işləri də çoxaldı. Belə şikayət ərizələrinin ilkin mərhələdə baxıldığı Federal Bərabər İş İmkanları Komissiyasına 1991-ci ildə 6.900 ərizə daxil olduğu halda 1998-ci ildə bu ərizələrin sayı 16.000-dən çox olmuşdu və məhkəmələrdə bu cür işlər əlindən tərpənmək mümkün deyildi. Qaldırılan iddialar məhkəmələr tərəfindən birmənalı qiymətləndirilmirdi. Bu işlərin bir çoxu mənasız və əhəmiyyətsiz bir şey kimi rədd edilərsə də, məhkəmələr işəgötürmə, vəzifənin artırılması və aşağı salınması, işdən azad etmə sahəsindəki qanun pozuntuları ilə bağlı çox sayda məhkəmə iddiasını doğru hesab etmişdir. Məsələn, 1998-ci ildə ABŞ Ali Məhkəməsinin qərarlarından birində deyilirdi ki, sahibkarlar işçilərə qarşı cinsi təqiblərə yol verilmə-

məsi və onların öz hüquqları barədə məlumatlandırılması ilə bağlı öz menecerlərini təlimatlandırdıqlarına təminat verməlidir.

«Eyni iş üçün eyni əməkhaqqı» məsələsi Amerikanın hər yerində bu gün də problem olaraq qalmaqdadır. Federal və ştat qanunları cinsi əlamətə görə fərqli əməkhaqqı ödənilməsinə qadağan etsə də, amerikalı qadınlar tarixən həmişə kişilərdən az maaş almışlar. Bu fərqliliyin meydana çıxması qismən də onunla bağlıdır ki, qadınların əksəriyyəti – xüsusilə də xidmət sektorunda – bir qayda olaraq, daha az əməkhaqqı ödənilən işlərdə çalışırlar. Lakin həmkarlar ittifaqları və qadın hüquqları təşkilatları elə bunun özünün açıq-aşkar ayrı-seçkilik olduğunu söyləyir. Ağ yaxalıqlı iş yerlərində «şüşə səddi» deyilən bir fenomen – bəzi qadınların dediyinə görə, kişilərin hökmranlıq etdikləri vəzifələrə və ya peşə rütbələrinə qadınların yiyələnmələrinə mane olan əngəllər bu məsələni daha da mürəkkəbləşdirir. Son illərdə bu cür işlərə irəli çəkilən qadınların sayı artsa da, onların əhalinin ümumi sayındakı paylarıyla müqayisədə bu göstəricilərin xeyli geridə qaldığı bildirilir.

Müxtəlif etnik və irqi qrupların üzvlərinə ödənilən əməkhaqları və onların vəzifə irəliləyişləri ilə bağlı da eyni problemlər meydana çıxır; həmin qruplar ümumi əhaliyə nisbətən azlıq təşkil etdiklərindən adətən «azlıqlar» adlandırılır (20-ci əsrin sonunda amerikalıların çoxunu, yəni «çoxluğu» əhalinin ümumi sayına görə faiz nisbəti aşağı düşməkdə davam etməsinə rəğmən Avropa mənşəli ağdərililə insanlar təşkil edirdi). Ayrı-seçkiliyi qadağan edən qanunlardan əlavə federal hökumət və ştatların çoxu 1960 və 1970-ci illərdə bir sıra «təsdiqedicilər» qanunları qəbul etmişdi: həmin qanunlar sahibkarlardan müəyyən şəraitlərdə azlıq nümayəndələrinin işə götürülməsinə üstünlük verilməsini tələb edir. Belə qanunların tərəfdarlarının fikrincə, keçmişdə azlıqlara qarşı yol verilən ayrı-seçkilikləri islah etmək naminə onlara müəyyən üstünlüklər tanınmalıdır. Lakin ideyanın özü bunun irqi və etnik problemlərə yerli-yersiz müraciət yollarından biri olduğunu sübut edir.

Tənqidçilər isə «əks istiqamətli ayrı-seçkiliyin» həm ədalətsiz olduğundan, həm də əks nəticələrə aparıb çıxaracağından şikayətlənirlər. Bəzi ştatlar – xüsusilə də Kaliforniya – 1990-cı illərdə təsdiqedicilər fəaliyyət siyasətlərinə xitam verdi. Hələ də ağdərililərlə azlıq nümayəndələrinə ödənilən əməkhaqqı hədlərində hər iki qrup daxilindəki işsizlik səviyyəsi arasında böyük fərq mövcuddur. Qadınların işçi qüvvəsindəki yeri ilə bağlı məsələlər də daxil olmaqla, bu problemlər amerikalı sahibkarların və işçilərinin üzləşdikləri ən çətin problemlər sırasında olaraq qalır.

Müxtəlif cinsi, irqi və ya etnik əlamətlərə malik insanların əməkhaqları arasındakı qıcıqlandırıcı fərqlər 1980 və 1990-cı il-

lərdə bir çox şirkətlərin öz məsrəflərini azaltmaq məqsədilə həyata keçirdikləri tədbirlər nəticəsində ümumi gərginliyə səbəb oldu. Artıq əməkhaqlarının daim xeyli miqdarda artırılmasına ümid etmək mümkün deyildi; əslində bəzi iri, öz mövcudluğu uğrunda mübarizə aparan firmalarda işçilər və həmkarlar ittifaqları hiss edirdilər ki, onlar öz iş yerlərinin təhlükəsizliyini gücləndirmək və ya hətta öz sahibkarlarını xilas etmək üçün maaşlarda güzəştə getməli, məhdud artırılmalara və yaxud hətta onların azaldılmasına razı olmalıdırlar. Bir müddət üçün bəzi avia və digər şirkətlərdə eyni iş üçün işə yeni götürülənlərə az, ştatlı işçilərə isə çox maaş verilməklə ikipilləli əməkhaqqı şkalasına keçildi. Getdikcə bütün işçilərə bərabər həcmdə maaş verilməsi sistemi də aradan çıxmağa başladı, çünki kompüter proqramçıları kimi az tapılan işçiləri cəlb etmək və ya əldə saxlamaq lazım idi. Bu vəziyyət yüksək ixtisaslı işçilərlə ixtisasız işçilərin əməkhaqları arasındakı fərqlərin daha da genişlənməsinə səbəb oldu. Bu fərqin ölçülməsi ilə birbaşa bağlı olan heç bir ölçü vahidi mövcud deyil, lakin ABŞ Əmək Nazirliyinin statistik məlumatları dolayısıyla yaxşı bir həcm ölçüsü təklif edir. 1979-cu ildə orta həftəlik qazanc məbləği orta məktəb təhsilindən az təhsili olan işçilər üçün 215 dollara, kollec bitirənlər üçün 348 dollara bərabər idi. 1998-ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 337 dollar və 826 dollar olmuşdur.

Bu fərqi bu qədər genişləndiyi vaxtlarda belə bir çox sahibkarlar federal hökumət tərəfindən əməkhaqqı minimumlarının artırılmasına qarşı çıxdılar. Onlar sübut etməyə çalışırdılar ki, minimum əməkhaqqı hədləri əmək xərclərini artırmaqla və buna görə də kiçik müəssisələrin yeni insanları işə götürməsinə çətinləşdirməklə əslində işçilərin özünə ziyan vurur. 1970-ci illərdə minimum əməkhaqqı hədləri, demək olar ki, hər il artsa da, 1980 və 1990-cı illər ərzində onlar yalnız bir neçə dəfə artırıldı. Bu səbəbdən əməkhaqqı minimumları yaşayış minimumları ilə ayaqlaşa bilmədi: 1970-ci ildən 1999-cu ilin sonlarınaqədər əməkhaqqı minimumları 225% (hər saat üçün 1,45 dollardan 5,5 dollara qədər) artdığı halda, istehlak qiymətləri 334% artdı. Sahibkarlar, həmçinin, hamı üçün eyni dərəcədə artımın təmin edilməsi əvəzinə hər bir işçinin və ya işçi qrupunun tapşırılan işi necə yerinə yetirməsindən asılı olaraq, onun əməkhaqqının artırılması prinsipinə əsaslanaraq «götürən iş görə əməkhaqqı» ödənişinə qayıtdılar. 1999-cu ilə aid hesabatların biri sahibkarların 51%-nin görülməli iş görə əməkhaqqı formulundan istifadə etdiyini, bir qayda olaraq, ən azı öz işçilərinin bir qismi üçün əsas minimal əməkhaqqı artımlarından daha yüksək əməkhaqqı hədləri müəyyən etdiklərini göstərir.

İxtisaslı işçi qıtlığı kəskinləşməkdə davam etdikcə, sahibkarlar özlərinin daha çox vaxtlarını və pullarını işçilərin təliminə

sərf edirdilər. Onlar, həmçinin, müasir yüksək texnologiya sərəfəsi tələb edən iş yerlərində çalışa biləcək məzunlar hazırlaya bilməsi üçün məktəblərin təhsil proqramlarının yaxşılaşdırılmasına yardım edirdilər. Təlim ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədilə regional sahibkar qrupları formalaşdırılmışdı, onlar kurslar təklif edə bilmələri üçün ictimaiyyətlə və texniki kolleclərlə lazımi iş aparırdılar. Federal hökumət də, öz növbəsində, 1998-ci ildə İş Yerlərinin İnvestisiyalanması haqqında Akt qəbul etmişdi; bu qanuna əsasən federal, ştat və biznes müəssisələri işçilərinin cəlb edilməsini nəzərdə tutan 100-dən çox təlim proqramı möhkəmləndirilmişdi. Qanun təlim proqramlarının sahibkarların faktiki ehtiyacları ilə əlaqələndirilməsini tələb edir və onların idarə olunmasında sahibkarlara daha çox söz haqqı verirdi.

Eyni zamanda, sahibkarlar həm də işçilərin iş yerlərinin tələbləri ilə onların şəxsi həyatları arasındakı ziddiyyətlərin yumşaldılması ilə bağlı arzularına şərik çıxmağa çalışırdılar. İşçilərə həqiqətən işlədikləri saatlara daha yaxşı nəzarət etmək imkanı verən «çevik vaxt» üsuluna üstünlük verilməyə başlandı. Kommunikasiya texnologiyasının gətirdiyi üstünlüklər işçilərin getdikcə daha böyük qisminə, öz iş yerlərinə bağlanmış kompüterlərdən istifadə etməklə iş vaxtının ən azı yarısını evdə keçirərək çalışmaq imkanı verdi. İşləyən anaların və günün yalnız bir qismini işləmək marağında olan digər insanların tələbatlarını ödəmək üçün sahibkarlar iş yerlərinin paylaşdırılması kimi bu cür yeniliklərdən istifadə etməyə başladılar. Hökumət də bu ümumi tendensiya qoşularaq 1993-cü ildə Ailə və tibbi səbəblər üzündən işburaxmalar haqqında Akt qəbul etdi; bu qanun sahibkarlardan ailə vəziyyəti ilə bağlı gözlənilməz hadisələr zamanı işçilərin işə çıxmamalarına zəmanət vermələrini tələb etdi.

Həmkarlar ittifaqlarının qüdrətinin zəifləməsi

1980-ci və 1990-cı illərdə dəyişən şərtlər mütəşəkkil işçi hərəkatının mövqelərini sarsıtdı, artıq bu hərəkat işçi qüvvəsinin az bir hissəsini təmsil edirdi. 1945-ci ildə işləyən insanların çoxu həmkarlar ittifaqlarına üzv olduğu halda, 1979-cu ildə ittifaq üzvlərinin həcmi Birləşmiş Ştatların işçi qüvvəsinin 24,1, 1998-ci ildə isə 13,9%-nə düşmüşdü. Üzvlük haqlarının çoxluğu, həmkarlar ittifaqlarının siyasi kampaniyalarda davamlı olaraq fəal iştirakı və ittifaq üzvlərinin gərgin seçki toplantıları həmkarlar ittifaqı təşkilatlarının siyasi gücünü və eləcə də onların üzvlərinin sayını azalmağa qoymurdu. Ancaq işçilərə öz üzvlük haqlarını ödəməkdən imtina etmək hüququ verən məhkəmə qərarları və Milli Əmək Münasibətləri İdarəsinin müəyyən etdiyi qaydalar si-

yasi namizədləri həmkarlar ittifaqlarını müdafiədən çəkinməyə və yaxud onların nüfuzuna qarşı çıxmağa vadar etdi.

Xarici və daxili rəqiblərin nəfəsini boyunlarının arxasında hiss edən menecerlər əvvəlki onilliklərlə müqayisədə bu gün həmkarlar ittifaqlarının maaşların və müavinətlərin artırılması ilə bağlı tələblərilə razılaşmağa daha az həvəs göstərirlər. Onlar, həmçinin, həmkarlar ittifaqları təşkilatlarının işçiləri təşkilatlandırılmasına qarşı daha amansız münasibət bəsləyirlər. Sahibkarlar, həmkarlar ittifaqlarının üzvləri küçələrə çıxıb tətillərdə ştraykbrexerləri (tətillə pozanlar) işə qəbul edərək tətildən sonra da onları işdə saxlamağa həvəs göstərdiklərindən, 1980 və 1990-cı illərdə tətillərin sayı xeyli az olmuşdur (1981-ci ildə Federal Aviasiya İdarəsində çalışan hava yolları nəzarətçiləri qeyri-qanuni tətillərə başlayarkən prezident Ronald Reyqanın onları işdən qovması sahibkarları bu məsələdə daha da cəsarətləndirdi).

Avtomatlaşdırma həmkarlar ittifaqı üzvlərinə meydan oxumaqda davam edir. Artıq köhnə zavodların çoxu əvvəllər fəhlələrin gördüyü işləri yerinə yetirən və əmək sərfini azaldan avtomatlaşdırılmış maşınlarla keçmişlər. Həmkarlar ittifaqları müxtəlif vasitələrlə iş yerlərini və gəlirlərini, o cümlədən pulsuz yenidən təlim hüququnu, mümkün iş yerlərini işçilər arasında paylaşmaq naminə daha qısa iş həftəsini və zamanətli illik gəlirləri qoruyub saxlamağa çalışsalar da, bu yolda yalnız məhdud nailiyyətlər qazana bilirlər.

Həmkarlar ittifaqlarının tarixən zəif olduğu xidmət sənayesində baş verən dəyişikliklər də bu təşkilat üçün ciddi problemə çevrilmişdir. Qadınlar, gənclər və yarım günlük işçilər – həmkarlar ittifaqı üzvlüyünə daha az meyli olan bu işçi kateqoriyaları son illərdə yaranan yeni iş yerlərinin geniş əksəriyyətinə sahib olmuşlar. Digər tərəfdən, sənaye müəssisələrinin çoxu Birləşmiş Ştatların cənub və qərb hissəsinə köçmüşdür; bu regionlarda isə həmkarlar ittifaqı ənənəsi şimal və şərq regionlarına nisbətən zəifdir.

Bütün bu çətinliklər bəs deyilmiş kimi, Timster Həmkarlar İttifaqı kimi böyük bir təşkilatda və digər həmkarlar təşkilatlarında korrupsiyaya yol verilməsiylə bağlı xəbərlərin yayıldığı illərdə işçi hərəkatının nüfuzuna böyük zərbə vurulmuşdur. Hətta maaşların və müavinətlərin yüksəldilməsi və iş şəraitinin yaxşılaşdırılması sahəsində həmkarlar ittifaqlarının keçmişdə əldə etdiyi nailiyyətlər belə onların əleyhinə işləmiş, yeni gənc işçi nəslinin belə bir qənaətdə gəlməsinə səbəb olmuşdur ki, onların öz problemlərinin həllində həmkarlar ittifaqlarının yardımına bundan sonra heç bir ehtiyacları qalmamışdır. Həmkarlar ittifaqları iş yerlərinin təhlükəsizliyi və işçilərin şikayətləri də daxil olmaqla, demək olar ki, bütün sahələrdə işçilərə söz haqqı verdiklərini sübut etməyə çalışsalar da, onların arqumentləri çox vaxt qəbul

edilmir. Yüksək texnologiyaya malik kompüter firmalarının əsrarəngiz yüksəlişi dövründə formalaşan müstəqil düşüncəli gənc işçilər öz düşüncələrinə görə müstəqilliyi buxovlayan bu təşkilatlara üzv olmağa heç bir həvəs göstərmirlər.

Ancaq 1990-cı illərin sonlarında həmkarlar ittifaqlarının öz cərgələrinə yeni üzvlər cəlb edə bilməmələrinin ən böyük səbəbi bəlkə də iqtisadiyyatın sürpriz şəkildə qüvvətlənməsi olmuşdur. 1999-cu ilin oktyabr və noyabr aylarında işsizlik səviyyəsi 4,1%-ə düşmüşdür. İqtisadçıların dediyinə görə, bu dövrdə yalnız bir işdən çıxıb başqa bir işə keçmək istəyənlər və yaxud xroniki olaraq işləmək istəməyənlər işsiz qalmışlar. İqtisadi dəyişikliklərin doğurduğu bütün qeyri-müəyyənliklərə rəğmən, iş yerlərinin bolluğu Amerikanın bu gün də geniş imkanlar ölkəsi olaraq qaldığına inamı bərpa etmişdir.

FƏSİL 10

XARİCİ TİCARƏT VƏ QLOBAL İQTİSADI SİYASƏTLƏR

Birləşmiş Ştatların xarici ticarət və global iqtisadi siyasətləri onun bir ölkə kimi təşəkkül tapmasından sonra ötən iki yüz ildən də çox bir müddət ərzində öz istiqamətini kökündən dəyişmişdir. Ölkə tarixinin ilk günlərindən hökumət və biznes strukturları ölkə xaricində nələr baş verdiyinə məhəl qoymadan bütün diqqəti daxili iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdilər. Ancaq 1930-cu illərin Böyük depressiyası və II Dünya müharibəsindən sonra ölkə mövcud ticarət əngəllərini azaltmağa və öz iqtisadiyyatını dünya iqtisadi sistemi ilə əlaqələndirməyə çalışdı. Sərbəst ticarətə qarşı bu cür sədaqətin həm siyasi, həm də iqtisadi kökləri vardı: Birləşmiş Ştatlar tədricən bu qənaətə gəlmişdi ki, artıq ticarət təkəcə öz iqtisadi maraqlarını gücləndirmək vasitəsi deyil, həm də ölkələr arasında dinc münasibətlər qurmağın başlıca açarıdır.

Birləşmiş Ştatlar müharibədən sonrakı dövrdə öz iqtisadiyyatının xeyli güclənməsi sayəsində ixrac bazarlarında hakim mövqeyə yiyələndi: bu fakt onu göstərirdi ki, müharibə ABŞ-ın sənaye maşınına toxunmamışdı və amerikalılar texnologiya və istehsal texnikaları sahəsində üstünlük qazanmışdılar. 1970-ci illərdən başlayaraq Birləşmiş Ştatlarla digər ölkələrin rəqabət gücləri arasındakı fərqlər azalmağa başladı. Bundan əlavə, neftin qiymətinin sürətlə artması, bütün dünyada baş verən tənəzzül və xarici valyutaların dollara görə məzənnəsinin artması Birləşmiş Ştatların ticarət balansını zədələdi. Amerikalıların xarici mallara iştahı digər ölkələrdə Amerika mallarına tələbatı müntəzəm olaraq üstələyindən 1980 və 1990-cı illərə qədər Birləşmiş Ştatların ticarət defisiti durmadan böyüdü. Bu vəziyyət iki tendensiyanı – amerikalıların Avropa və Yaponiyada yaşayan insanlardan daha çox xərclədiklərini və daha az yığdıqlarını və ölkə iqtisadiyyatının bu dövr ərzində Avropadan və iqtisadi durğunluq keçirən Yaponiyadan daha sürətlə böyüdüyünü əks etdirirdi.

Böyüməkdə olan ticarət defisitləri 1980 və 1990-cı illərdə ABŞ Konqresində ticarətin liberallaşdırılmasına siyasi dəstəyi zəiflətdi. Qanunvericilər bu illər ərzində xeyli qoruyucu təklifləri müzakirə etdilər; bu təkliflərin çoxu Amerikanın digər ölkələrin artmaqda olan rəqabət gücü ilə üzləşən sahələrindən gəlmişdi. Konqres, həmçinin, prezidentin digər ölkələrlə liberallaşdırma ilə bağlı danışıqlar aparmasına o qədər həvəslə yanaşmır, bu sahədə ona əl-qol açmaq üçün lazımi səlahiyyətləri könülsüz verirdi. Bütün bunlarla yanaşı, «soyuq müharibə» dövrü başa çatdıqdan sonra amerikalılar insan hüquqları normalarının pozulduğuna, terrorizmə, narkotik maddələrin daşınmasına və kütləvi qırğın silahlarının hazırlanmasına rəvac verildiyi güman edilən ölkələrə qarşı bir sıra ticarət sanksiyaları tətbiq etməyə başladılar.

